

ศิลปกรรมตามลําคลองแควอ้อม จังหวัดราชบุรี และ สมุทรสงคราม: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์
ของชุมชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-25

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญามหาบัณฑิต

ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2565

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

ศิลปกรรมตามลำคลองแควอ้อม จังหวัดราชบุรี และ สมุทรสงคราม: พัฒนาการทาง
ประวัติศาสตร์ของชุมชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-25

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโทมหาบัณฑิต
ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ
มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2565
ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

FINE ARTS ALONG THE KHWAE OM CANAL IN RATCHABURI AND SAMUT
SONGKHRAM: HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE LOCAL COMMUNITY
DURING THE 15TH - 20TH CENTURY

By
MR. Witsawa CHINYO

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Master of Arts ART HISTORY
Department of Art History
Silpakorn University
Academic Year 2022
Copyright of Silpakorn University

หัวข้อ	ศิลปกรรมตามลำคลองแควอ้อม จังหวัดราชบุรี และ สมุทรสงคราม: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในช่วงพุทธ ศตวรรษที่ 20-25
โดย	นายวิศวะ ชินโย
สาขาวิชา	ประวัติศาสตร์ศิลปะ แผนก ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโทมหาบัณฑิต
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก	รองศาสตราจารย์ ดร. ประภัสสร ชูวิเชียร

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตาม
หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

.....	คุณบดีคณะโบราณคดี
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ดำรงพล อินทร์จันทร์)	
พิจารณาเห็นชอบโดย	
.....	ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์)	
.....	อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(รองศาสตราจารย์ ดร. ประภัสสร ชูวิเชียร)	
.....	ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(นาย อรุณศักดิ์ กิ่งมณี)	

620320008 : ประวัติศาสตร์ศิลปะ แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโท

คำสำคัญ : คลองแควอ้อม, จังหวัดราชบุรี, จังหวัดสมุทรสงคราม

นาย วิชาญ ชินโย: ศิลปกรรมตามลำคลองแควอ้อม จังหวัดราชบุรี และ สมุทรสงคราม: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-25 อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์
หลัก : รองศาสตราจารย์ ดร. ประภัสสร ชูวิเชียร

คลองแควอ้อม เป็นเส้นทางน้ำโบราณเชื่อว่าเป็นแม่น้ำแม่กลองสายเก่า ก่อนที่จะเปลี่ยนทิศทางดังในปัจจุบันโดยไหลแยกตัวออกจากแม่น้ำแม่กลองสายหลักที่บริเวณปากบ่ารุ ใต้เมืองราชบุรีลงมาเล็กน้อย เข้าสู่เขตท้องทุ่ง ในอำเภอเมืองและอำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี จากนั้นจึงเข้าสู่พื้นที่สวน ในเขตอำเภอบางคนที และอำเภอบางใหญ่ จังหวัดสมุทรสงคราม และออกสู่แม่น้ำแม่กลองสายหลักที่ปากน้ำบางกุ้ง เหนือเมืองสมุทรสงครามเล็กน้อย โดยบริเวณริมคลองสายนี้พบหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในช่วงยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย รวมทั้งเมืองโบราณคูบัวในสมัยทวารวดี

จากการศึกษาพบว่า งานศิลปกรรมบริเวณริมคลองแควอ้อมหลังวัฒนธรรมเขมร สามารถกำหนดอายุเก่าแก่ที่สุดได้ในราวพุทธศตวรรษที่ 20 หรือในช่วงสมัยอยุธยาตอนต้น คือกลุ่มพระพุทธรูปแบบอุทธรูปที่ 2 และ 3 จึงน่าจะเชื่อว่าเป็นระยะนี้ในคลองแควอ้อมอาจเป็นชุมชนขนาดเล็ก มีวัดที่ประดิษฐานพระพุทธรูปในพระวิหารเป็นศูนย์กลางของชุมชนเท่านั้น ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนกลางในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 จึงพบหลักฐานการผูกพัทธสีมาขึ้นอย่างเป็นทางการ กระทั่งในสมัยอยุธยาตอนปลายในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23-24 จึงพบหลักฐานงานสถาปัตยกรรม ใบเสมา รวมถึงการซ่อมแซมพระพุทธรูป จำนวนมาก เชื่อว่าในระยะนี้เป็นช่วงที่มีการสร้างอาคารพระอุโบสถขึ้นใหม่และผูกพัทธสีมาตามที่นิยมมีพระอุโบสถเป็นประธานของวัด และการบูรณะซ่อมแซมพระพุทธรูปอาจเป็นภาพสะท้อนของความมั่งคั่งของชุมชนก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในปี 2310

ในสมัยธนบุรี-ต้นรัตนโกสินทร์ ราวพุทธศตวรรษที่ 24 ส่วนมากเป็นการบูรณปฏิสังขรณ์งานศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย จึงน่าจะเชื่อว่าเป็นชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมน่าจะยังคงมีการอยู่อาศัยอยู่แต่อาจมีขนาดเล็กลง และกลับมามีความมั่นคงมากขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 จึงมีหลักฐานศิลปกรรมที่สร้างขึ้นใหม่มากขึ้น โดยมีรูปแบบที่ได้แรงบันดาลใจ รวมทั้งกลุ่มช่างจากราชธานีกรุงเทพฯ ที่อาจสัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมที่สะดวกในช่วงเวลาดังกล่าว

620320008 : Major ART HISTORY

Keyword : KHWAE OM, RATCHABURI, SAMUT SONGKHRAM

MR. Witsawa CHINYO : FINE ARTS ALONG THE KHWAE OM CANAL IN RATCHABURI AND SAMUT SONGKHRAM: HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE LOCAL COMMUNITY DURING THE 15th - 20th CENTURY Thesis advisor : Praphat Chuvichean

Khwaie Om canal is an ancient waterway which was believed to be the old Mae Klong River before it was changing the direction of the current river. It flows away from the main Mae Klong River at the Pak Bamru, a little below from Ratchaburi, then flows into the plain at Muang District and Wat Phleng District in Ratchaburi. After that the canal flows into the orchard areas at Bang Khonthi and Amphawa district in Samut Songkhram. And then connects to the Mae Klong River at Pak Nam Bang Kung, nearby Bang Chang, a little north of the city of Samut Songkhram. Along the Klong Khwaie Om, it has been found the evidences since the late prehistoric period, continuing with the ancient city, Khu Bua, which is an important city during the Dvaravati period.

The study found that the artworks along the Khwaie Om canal, after the Khmer culture, The oldest evidences can be dated around the 15th century or during the early Ayutthaya period, according to the Buddha images in U-Thong style (both the 2nd and 3rd generations) that were found. Therefore, it was believed that during this period, there should be a small community returning to settle down in Khwaie Om canal and build the temples as the center of the community which have the vihara as the main building. In the middle of the Ayutthaya period, around the middle to late of the 16th century, it found that many temples were formally binding the boundary of ubosot. In the late Ayutthaya period, during the 18th-19th century, ubosots have become the main building of the temple, and semas have been built in the late Ayutthaya style, including the repair of the Buddha images may be the reflection of the wealth of the community before the 2nd fallen of Ayutthaya Kingdom in 1767.

In the Thonburi to early Rattanakosin period, around the 19th century, most of the evidences shown up the artistic character of the late Ayutthaya period. Therefore, it was believed that there were still the small community along the Khwae Om canal after the fallen of the kingdom. And then became stability during the 20th century the new inspiration from Bangkok that may be related to the transportation routes during that time

กิตติกรรมประกาศ

การวิจัยครั้งนี้ได้รับการสนับสนุนทุนวิจัยจากกองทุนโบราณคดีที่ศนาจร ประจำปีงบประมาณ 2565 บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ในโอกาสครบ 100 ปีประสูติกาล 23 พฤศจิกายน 2566 ขอรำลึกถึงบูรพาจารย์ด้านประวัติศาสตร์ศิลปะท่านสำคัญ คือ ศ. ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล ผู้ทรงวางรากฐานการเรียนการสอนประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย และทรงริเริ่มการจัดตั้งกองทุนโบราณคดีที่ศนาจรที่ได้กล่าวมาข้างต้น

ขอขอบพระคุณคณาจารย์ในภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ มี ศ. เกียรติคุณ ดร. สันติ เล็กสุขุม ศ. ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์ ที่เป็นแรงบันดาลใจในการทำงานวิชาการ รศ. ดร. ประภัสสร ชูวิเชียร ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ รวมทั้ง ผศ. ดร. อชิรัชญ์ ไชยพจน์พานิช ผศ. ดร. พัสวีสิริ เปรมกุลนันท์ และ อ. ดร. กวิฏฐ์ ตั้งจรัสวงศ์ ที่ทุกท่านได้ให้คำแนะนำในประเด็นต่าง ๆ รวมทั้งเป็นผู้สร้างประสบการณ์ในการทำงานและรายได้เสริมแก่ผู้เขียนเป็นทุนทรัพย์เสริมเพิ่มเติมในการทำวิจัยครั้งนี้

ขอขอบพระคุณเจ้าอาวาส อุบาสก อุบาสิกา วัดทุกแห่งในการวิจัยครั้งนี้

ขอขอบพระคุณพระครูธรรมธรชัยพร ชินวโร และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระมหาโรตม์ ธรรมวโร และวัดบวรนิเวศวิหาร อันเป็นสถานพักพิงในการทำงานและการบำเพ็ญกุศลท่านต่าง ๆ ตลอดมา ขอขอบคุณ คุณธนโชติ เกียรติดิณภัทร คุณธนภัทร สายพรหม ที่ช่วยตรวจพิสูจน์อักษร คุณภูริช พงษ์แพทย์ ผู้ตรวจแก้การเขียนส่วนภาษาอังกฤษ คุณณรรักษ์ อัครนิธิพิรกุล คุณพนิช ตั้งวิจิตฤกษ์ คุณอติพัฒน์ ไพบูลย์ ที่ช่วยแลกเปลี่ยนมุมมองในการทำงาน คุณจิรวัดน์ ตั้งจิตรเจริญ คุณอนันท์ วัฒนธรรม และคุณสิทธิศักดิ์ เหล่ากำเนิด รวมทั้งกัลยาณมิตรทั้งปวงที่ร่วมเดินทางเก็บข้อมูล ส่งความปรารถนาดีและไม่ตรีจิตโดยตลอด

ท้ายสุดนี้หากงานวิจัยนี้มีคุณประโยชน์ ขออุทิศเป็นกุศลปัจจัยแก่ พระครูพิทักษ์สมุทรคุณ อดีตเจ้าอาวาสวัดโบสถ์ สมุทรสงคราม และพระครูมงคลสมุทรกิจ อดีตเจ้าอาวาสวัดบางวันทอง ผู้ละสังขารในช่วงเวลาที่ผู้เขียนกำลังทำวิจัยสู่แดนพระนิพพาน

นาย วิศวะ ชินโย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ช
สารบัญ.....	ซ
สารบัญภาพ	ญ
สารบัญภาพลายเส้น	ธ
สารบัญแผนที่.....	น
บทที่ 1 บทนำ.....	1
ที่มาและความสำคัญของปัญหา.....	1
ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา	4
สมมติฐานของการศึกษา.....	4
ขอบเขตการศึกษา	4
ขั้นตอนการศึกษา	5
แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา.....	5
บทที่ 2 ความสำคัญ และพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ของลุ่มน้ำแม่กลองและลำน้ำแควอ้อม	6
ความสำคัญของลำน้ำแม่กลองและลำน้ำแควอ้อม.....	6
พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่ลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่าง.....	7
โคกพริก แหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ การอยู่อาศัยยุคแรกเริ่มริมฝั่งแควอ้อม	8
คูบัว เมืองท่าสำคัญในวัฒนธรรมทวารวดี	10
วัดมหาธาตุ ราชบุรี ร่องรอยวัฒนธรรมเขมรบนลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่าง	12
เมืองราชบุรี และเมืองสมุทรสงคราม ในฐานะหัวเมืองปากใต้ของกรุงศรีอยุธยา	13

บางกุ่ม ชัยภูมิสำคัญภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2.....	20
อัมพวา บางช้าง พื้นที่ราชินิกุลแห่งกรุงรัตนโกสินทร์	21
นิราศยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เส้นทางคมนาคมตามลำน้ำ คู คลอง จากกรุงเทพฯ สู่หัวเมือง ตะวันตก.....	23
คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก โครงข่ายคลองขุดลัดตัดตรงเชื่อม ราชบุรี สมุทรสาคร กรุงเทพฯ	25
ทางรถไฟสายใต้ ทางรถไฟสายท่าจีน และทางรถไฟสายแม่กลอง การคมนาคมรูปแบบใหม่ที่ นำพาความเจริญสู่ลุ่มน้ำแม่กลอง ตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 5.....	27
สรุปความสำคัญ และพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ของลุ่มน้ำแม่กลองและลำน้ำแควอ้อม	28
บทที่ 3 ประติมากรรมบริเวณริมคลองแควอ้อม	30
พระพุทธรูป พระสาวก และพระศรีอริยเมตไตรย.....	30
พระพุทธรูปและพระสาวกศิลปะอยุธยาตอนต้น	30
กลุ่มพระพุทธรูปที่เทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปอุทองรุ่นที่ 2.....	30
กลุ่มพระพุทธรูปที่เทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปอุทองรุ่นที่ 3.....	42
พระพุทธรูปหินทรายที่ได้รับการบูรณะจนไม่เหลือรูปแบบดั้งเดิม และ ชิ้นส่วน พระพุทธรูปหินทราย	46
ประติมากรรมพระสาวกหินทรายแดง.....	49
พระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลาย.....	52
พระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาตอนปลายที่ครองจีวรปกติ.....	52
พระพุทธรูปทรงเครื่องศิลปะอยุธยาตอนปลาย	55
พระพุทธรูปศิลปะรัตนโกสินทร์	58
กลุ่มพระพุทธรูปเก่าในสมัยอยุธยาที่ได้รับการบูรณะเป็นแบบศิลปะต้นรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)	58
พระพุทธรูป พระศรีอริยเมตไตรย และพระสาวกที่สร้างใหม่ในศิลปะรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 25).....	64

กลุ่มงานพระพุทธรูป พระสาวก และพระศรีอริยเมตไตรย จากบ้านช่างหล่อ	
บางกอกน้อย	64
กลุ่มพระพุทธรูปและพระสาวกครองจีวรลายดอก	64
กลุ่มพระพุทธรูปที่สร้างเลียนแบบศิลปะสุโขทัย - ล้านนา หรือพระ	
บุชารัชกาล	67
กลุ่มพระพุทธรูปและพระศรีอริยเมตไตรยปูนปั้นที่น่าจะได้แรงบันดาลใจจาก	
บ้านช่างหล่อ	70
สรุปภาพรวมของพระพุทธรูป พระสาวก และพระศรีอริยเมตไตรยที่พบบริเวณริมคลองแควอ้อม	72
ใบเสมา	73
ใบเสมาสมัยอยุธยาตอนกลาง ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 22	74
กลุ่มที่ไม่มีลวดลายบนใบเสมา	76
กลุ่มที่มีเพียงลวดลายเส้นเค้าโครง	77
ใบเสมาแบบมีการแกะสลักลวดลายสมบูรณ์	79
ลายดอกโบตัน หรือลายดอกพุดตาน	80
ลายกระหนกหัวขมวด	82
ใบเสมาสมัยอยุธยาตอนปลาย พุทธศตวรรษที่ 23-24	86
ใบเสมาแบบสมัยราชวงศ์ปราสาททอง	86
ใบเสมาหินทรายแดงแบบอัมพวา	89
กลุ่มมีกระหนกที่ปลายขอบของใบเสมา	89
กลุ่มไม่มีกระหนกที่ปลายขอบของใบเสมา	91
ใบเสมาสมัยรัตนโกสินทร์	93
ใบเสมาแบบที่ได้แรงบันดาลใจจากงานช่างหลวงสมัยต้นรัตนโกสินทร์	93
ใบเสมาไหล	96
สรุปภาพรวมของใบเสมาที่พบบริเวณริมคลองแควอ้อม	97
สรุปภาพรวมของงานประติมากรรมบริเวณริมคลองแควอ้อม	98

บทที่ 4 สถาปัตยกรรม และจิตรกรรมบริเวณริมคลองแควอ้อม	99
พระอุโบสถและพระวิหาร	99
พระอุโบสถและพระวิหารในสมัยอยุธยาตอนปลาย.....	99
อาคารทรงตีก่อหน้าบันแบบกระเท่เซอร์ หรืออาคารทรงวิลันดา.....	99
การเจาะช่องหน้าต่างเหนือฝ้าเพดาน	103
ซุ้มประตูหลังคาหน้าจั่วแบบตะวันตก.....	104
ลวดลายปูนปั้นบนแผงหน้าบัน	105
การทำหลังคาคลุมพื้นที่บริเวณด้านหน้าอาคาร.....	108
อาคารทรงไทยประเพณี	112
พระอุโบสถและพระวิหารในสมัยรัตนโกสินทร์.....	116
กลุ่มอาคารแบบไทยประเพณี	116
กลุ่มอาคารแบบมีฟาไล ทำชายคาปีกนกล้อม 4 ด้าน	120
กลุ่มอาคารแบบมีฟาไล ด้านหน้าและด้านหลังออกมุข	130
กลุ่มอาคารแบบมาตรฐานกรมศิลปากร	132
สรุปภาพรวมของพระอุโบสถและพระวิหาร บริเวณริมคลองแควอ้อม.....	137
ศาลาการเปรียญ.....	138
สรุปภาพรวมของศาลาการเปรียญ บริเวณริมคลองแควอ้อม.....	140
เจดีย์.....	140
เจดีย์ทรงเครื่อง.....	140
เจดีย์ทรงปราสาท.....	144
เจดีย์ทรงปราสาทยอด.....	150
เจดีย์ทรงระฆังบนเรือสำเภา	154
สรุปภาพรวมของเจดีย์บริเวณริมคลองแควอ้อม.....	160
จิตรกรรม.....	161

จิตรกรรมฝาผนังแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย-ต้นรัตนโกสินทร์.....	161
กลุ่มจิตรกรรมในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25	165
จิตรกรรมสายสกุลช่างพระอาจารย์ชั้น	165
จิตรกรรมแบบจีน.....	171
สรุปภาพรวมของงานจิตรกรรม บริเวณริมคลองแควอ้อม	175
บทที่ 5 ความสัมพันธ์ของงานศิลปกรรมกับพัฒนาการชุมชนบริเวณสองฝั่งของลำน้ำแควอ้อม.....	177
พัฒนาการของชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมที่สะท้อนผ่านหลักฐานศิลปกรรม	177
การก่อร่างสร้างชุมชนริมคลองแควอ้อม.....	177
พระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 2 และ 3 ที่อัญเชิญมาจากนอกพื้นที่.....	177
ใบเสมา หลักฐานยืนยันการสร้างศาสนสถาน	181
สมัยอยุธยาตอนปลาย ช่วงเวลาของการขยายตัวของชุมชนริมคลองแควอ้อม.....	184
พระอุโบสถ และใบเสมา ความศรัทธากับการสร้างเสนาสนะใหม่.....	184
การซ่อมแปลงพระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยาตอนต้นให้กลายเป็นแบบอยุธยาตอนปลาย.....	186
สมัยธนบุรี - ต้นรัตนโกสินทร์ การฟื้นฟูชุมชนและงานศิลปกรรมช่วงหลังสงคราม	188
การลดขนาดของชุมชนภายหลังสงคราม	189
การฟื้นฟูชุมชนและงานศิลปกรรมภายหลังสงคราม.....	190
ชุมชนริมคลองแควอ้อมใน พุทธศตวรรษที่ 25.....	194
การเปลี่ยนแปลงเส้นทางคมนาคม ความเจริญ และแรงบันดาลใจของช่าง	195
การสืบทอดงานศิลปกรรมที่ไม่เป็นที่นิยมในราชธานีแล้วและงานสร้างสรรค์ศิลปกรรมใหม่จากศิลปกรรมเดิม	200
งานศิลปกรรมสกุลช่างจีน ภาพสะท้อนความหลากหลายทางวัฒนธรรม.....	203
สรุปความสัมพันธ์ของงานศิลปกรรมกับพัฒนาการชุมชนบริเวณสองฝั่งของลำน้ำแควอ้อม	207
บทที่ 6 สรุปและข้อเสนอแนะ	209

ข้อเสนอแนะ	210
รายการอ้างอิง	212
ประวัติผู้เขียน	219

สารบัญภาพ

หน้า

ภาพที่ 1 โครงกระดูกมนุษย์จากหลุมขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านโคกพริก ตำบลคู้กระถิ่น จังหวัด
ราชบุรี 8

ภาพที่ 2 โศกประดับอิฐ บ้านโคกพริก ตำบลคู้กระถิ่น จังหวัดราชบุรี เมื่อสำรวจครั้งแรก..... 9

ภาพที่ 3 เศษอิฐที่มีเกลบข้าวผสมจำนวนมาก พบบริเวณโคกประดับอิฐ..... 9

ภาพที่ 4 ประติมากรรมดินเผาประดับศาสนสถานรูปบุคคลชาวต่างชาติ จากเมืองโบราณคูบัว..... 10

ภาพที่ 5 หลักหินที่ศาลหลักเมืองวัดเพลง อำเภอวัดเพลง จังหวัดราชบุรี..... 11

ภาพที่ 6 เศียรพระพุทธรูปแบบทวารวดี พบที่วัดมหาธาตุ ราชบุรี 12

ภาพที่ 7 ชื่อเมืองราชบุรี (เส้นใต้สีแดง) ที่ปรากฏในจารึกหลักที่ 1 พ่อขุนรามคำแหง..... 14

ภาพที่ 8 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดเวียงทูน..... 31

ภาพที่ 9 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับด้านซ้ายของพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดเวียงทูน 31

ภาพที่ 10 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันดับด้านขวาพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดเวียงทูน 32

ภาพที่ 11 (ขวา) พระพุทธรูปประธานภายในวิหารวัดเพลง 32

ภาพที่ 12 (ซ้าย) พระพุทธรูปภายในศาลาการเปรียญวัดเพลง..... 32

ภาพที่ 13 (ขวา) พระพุทธรูปประธานภายในวิหารวัดบางสะแก..... 32

ภาพที่ 14 (ซ้าย) พระพุทธรูปองค์กลางภายในศาลาริมน้ำวัดบางวันทอง 33

ภาพที่ 15 (ขวา) พระพุทธรูปองค์ขวาภายในศาลาริมน้ำวัดบางวันทอง 33

ภาพที่ 16 (ซ้าย) พระพุทธรูปองค์ซ้ายในศาลาริมน้ำวัดบางวันทอง..... 33

ภาพที่ 17 (ขวา) พระพุทธรูปในศาลาวัดแก้วเจริญ 33

ภาพที่ 18 (ซ้าย) พระพุทธรูปหน้ามณฑปวัดบางเกาะเทพศักดิ์..... 34

ภาพที่ 19 (ขวา) พระพุทธรูปที่ท้ายพระอุโบสถวัดโบสถ์..... 34

ภาพที่ 20 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ 35

ภาพที่ 21 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับภายในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ (แถวหลังขวาพระประธาน) 35

ภาพที่ 22 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันดับในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ (แถวหลังซ้ายพระประธาน) 35

ภาพที่ 23 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับภายในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ (แถวหน้าซ้ายพระประธาน) 35

ภาพที่ 24 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์ 36

ภาพที่ 25 (ขวา) พระพุทธรูปที่ประดิษฐานหน้ามณฑปวัดบางเกาะเทพศักดิ์ 36

ภาพที่ 26 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานวัดอุโบสถวัดบางศรีเพชร 36

ภาพที่ 27 (ขวา) หลวงพ่อเพชร วัดละมุดสุทธาวาส..... 36

ภาพที่ 28 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในอุโบสถวัดละมุดสุทธารวาส	37
ภาพที่ 29 (ขวา) พระพุทธรูปในพระอุโบสถวัดราชบุรณะ	37
ภาพที่ 30 (ซ้าย)พระพุทธรูปประธานวัดบางสะแก	37
ภาพที่ 31 (ขวา) พระพุทธรูปในวิหารวัดเหมืองใหม่.....	37
ภาพที่ 32 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดศาลเจ้า ราชบุรี.....	38
ภาพที่ 33 (ขวา) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดโบสถ์	38
ภาพที่ 34 (ซ้าย) พระพุทธรูปทรงเครื่องภายในพระอุโบสถวัดโบสถ์	38
ภาพที่ 35 (ขวา) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถหลังเก่า วัดเกาะศาลพระ.....	38
ภาพที่ 36 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดเหมืองใหม่.....	39
ภาพที่ 37 (ขวา) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถเก่า วัดอินทาราม	39
ภาพที่ 38 พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง.....	39
ภาพที่ 39 พระพุทธรูปปูนปั้นภายในซุ้มจระนำด้านทิศเหนือของปราสาทประธานวัดพระราม	40
ภาพที่ 40 (ซ้าย) หลวงพ่อฤๅษีศรีศรัทธา วัดเพลง อำเภอดำรงวิทยาราม จังหวัดราชบุรี.....	41
ภาพที่ 41 (ขวา) พระพุทธรูปบุทองจากกรุวัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา.....	41
ภาพที่ 42 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในวิหารวัดเหมืองใหม่.....	43
ภาพที่ 43 (ขวา) พระพุทธรูปภายในพระอุโบสถหลังเก่า วัดเกาะศาลพระ.....	43
ภาพที่ 44 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันดับด้านหน้าซ้ายพระประธาน ภายในวิหารวัดบางสะแก	43
ภาพที่ 45 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับด้านหน้าขวาพระประธาน ภายในวิหารวัดบางสะแก.....	43
ภาพที่ 46 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันดับภายในวิหารวัดบางสะแก พบร่องรอยของการซ่อมพอกในสมัย หลัง.....	44
ภาพที่ 47 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับในพระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์.....	44
ภาพที่ 48 และพระพุทธรูปอันดับด้านหน้าขวาพระประธานของวัดแก้วเจริญ	44
ภาพที่ 49 (ซ้าย) พระพุทธรูปบริเวณหน้าพระมณฑป วัดบางเกาะเทพศักดิ์.....	45
ภาพที่ 50 (ขวา) พระพุทธรูปบริเวณหน้าพระมณฑป วัดบางเกาะเทพศักดิ์	45
ภาพที่ 51 (ซ้าย) พระพุทธรูปด้านหลังสุดภายในวิหารวัดปากน้ำ.....	47
ภาพที่ 52 (ขวา) พระพุทธรูปด้านหลังสุดภายในวิหารวัดปากน้ำ	47
ภาพที่ 53 พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดบางสะแก	48
ภาพที่ 54 ซีนส่วนพระพุทธรูปหินทรายแดง จากวัดเกาะลอยอุดมเอกธาราม	48
ภาพที่ 55 ซีนส่วนพระพุทธรูปหินทราย จากวัดใน อัมพวา.....	49
ภาพที่ 56 (ซ้าย) พระสาวกภายในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ	50

ภาพที่ 57 (ขวา) พระสาวกภายในศาลเจ้าไท่เพ็งอ้วงกง.....	50
ภาพที่ 58 (ซ้าย) พระสาวกภายในพระอุโบสถวัดโบสถ์.....	50
ภาพที่ 59 (ขวา) พระสาวกภายในพระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์.....	50
ภาพที่ 60 (ซ้าย) พระสาวกภายในพระอุโบสถวัดเหมืองใหม่	51
ภาพที่ 61 (ขวา) พระสาวกวัดเวียงทูน.....	51
ภาพที่ 62 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดบางสะแก	53
ภาพที่ 63 (ขวา) พระพุทธรูปโลหะในวัดเหมืองใหม่	53
ภาพที่ 64 พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดสุรรณดาราราม พระนครศรีอยุธยา.....	53
ภาพที่ 65 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานวัดอุโบสถวัดบางศรีเพชร	54
ภาพที่ 66 (ขวา) หลวงพ่อเพชร วัดละมุดสุทธารวาส.....	54
ภาพที่ 67 พระพุทธรูปในพระอุโบสถวัดราชบุรณะ.....	54
ภาพที่ 68 (ซ้าย) พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ ภายในพระวิหารวัดบางสะแก	56
ภาพที่ 69 (ขวา) พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ ภายในพระอุโบสถเก่าวัดอินทราม	56
ภาพที่ 70 (ซ้าย) พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ ภายในพระอุโบสถเก่า วัดอินทราม.....	57
ภาพที่ 71 (ขวา) ชิ้นส่วนเศียรพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ ภายในพระวิหารวัดบางสะแก.....	57
ภาพที่ 72 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดหน้าพระเมรุ พระนครศรีอยุธยา	57
ภาพที่ 73 (ขวา) พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ภายในเมรุทิศ เมรุราย วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา	57
ภาพที่ 74 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดเหมืองใหม่.....	59
ภาพที่ 75 (ขวา) ภาพถ่ายเก่าพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดละมุดสุทธารวาส (ที่มาภาพ : วัด ละมุดสุทธารวาส).....	59
ภาพที่ 76 (ซ้าย) พระพุทธรูปภายในระเบียงคหวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งยังคงรูปแบบพระ พักตร์ที่ปั้นพอกในสมัยรัชกาลที่ 1.....	59
ภาพที่ 77 (ขวา) พระพุทธรูปมงคลชินสีห์วิจิรมณี พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดสระเกศ รวมหาวิหาร.....	60
ภาพที่ 78 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดปากน้ำ	61
ภาพที่ 79 (ขวา) พระพุทธรูปภายในพระอุโบสถเก่าวัดอินทาราม	61
ภาพที่ 80 (ซ้าย) พระพุทธรูปมิตราขโลกธาตุดิลก พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดอรุณ ราชวราราม กรุงเทพฯ.....	61
ภาพที่ 81 (ขวา) พระพุทธรูปเจ้ารักรักษ์ พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดราชสิทธิาราม กรุงเทพฯ	61

ภาพที่ 82 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถเก่า วัดบางกุ้ง.....	62
ภาพที่ 83 (ขวา) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดโบสถ์	62
ภาพที่ 84 พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดศาลเจ้า.....	63
ภาพที่ 85 (ซ้าย) พระพุทธตรีโลกเชษฐ พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม	63
ภาพที่ 86 (ขวา) พระพุทธมหาโลกาภินันทปฎิมากร พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดเฉลิม พระเกียรติ นนทบุรี.....	63
ภาพที่ 87 (ซ้าย) พระพุทธรูปอุ้มบาตร ครองจีวรลายดอก ภายในพระอุโบสถวัดปากน้ำ.....	66
ภาพที่ 88 (ขวา) พระพุทธรูปครองจีวรลายดอก วัดราษฎร์บูรณะ	66
ภาพที่ 89 พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถเก่าวัดใหม่ราษฎร์เจริญธรรม จัดสร้างตามรูป แบบเดิม.....	66
ภาพที่ 90 ประติมากรรมพระศรีอริยเมตไตรย วัดปากน้ำ.....	66
ภาพที่ 91 ประติมากรรมพระสาวก ภายในพระอุโบสถวัดศาลเจ้า ราชบุรี.....	67
ภาพที่ 92 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดเกาะลอย อุดมเอกธาราม	69
ภาพที่ 93 (ขวา) หลวงพ่อโต พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดเสด็จ.....	69
ภาพที่ 94 (ซ้าย) พระพุทธรูปบูชาขนาดกลางจากบ้านช่างหล่อ ภายในหมู่กุฏิ วัดบางสะแก.....	69
ภาพที่ 95 (ขวา) พระพุทธรูปยืนปางประทานอภัย ภายในพระอุโบสถวัดบางสะแก	69
ภาพที่ 96 พระพุทธรูปบูชาขนาดเล็ก ภายในพระอุโบสถ วัดบางสะแก	70
ภาพที่ 97 พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดปราโมทย์.....	71
ภาพที่ 98 พระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ.....	71
ภาพที่ 99 พระศรีอริยเมตไตรย วัดปราโมทย์.....	72
ภาพที่ 100 (ซ้าย) ใบเสมาวัดราชประดิษฐฐาน พระนครศรีอยุธยา.....	75
ภาพที่ 101 (ขวา) ใบเสมาวัดสมณโกฏฐาราม พระนครศรีอยุธยา.....	75
ภาพที่ 102 (ซ้าย) ใบเสมาวัดค้ำคว นนทบุรี.....	75
ภาพที่ 103 (ขวา) ใบเสมาวัดหลุมดิน ราชบุรี ปัจจุบันจัดแสดงที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี. 75	75
ภาพที่ 104 ใบเสมาวัดโคกหม้อ ราชบุรี.....	76
ภาพที่ 105 (ซ้าย) ใบเสมา วัดละมุดสุทธารวาส	77
ภาพที่ 106 (ขวา) ใบเสมา วัดแก้วเจริญ.....	77
ภาพที่ 107 (ซ้าย) ใบเสมาวัดแก้วเจริญ แบบมีเส้นขอบเสมาจรดจุกยอดเสมาและมีเส้นโค้งจากแก้ม เสมาลากมาถึงเอวเสมาที่บริเวณโคนเสมา.....	78

ภาพที่ 108 (ขวา) ใบเสมาวัดแก้วเจริญ แบบมีเส้นขอบเสมาจรดจุกยอดเสมา มีเส้นโค้งจากแก้มเสมา ลากมาถึงเอวเสมาที่บริเวณโคนเสมา และมีเส้นสันนูนกลางอกเสมา	78
ภาพที่ 109 (ซ้าย) ใบเสมาวัดแก้วเจริญ แบบเส้นขอบเสมาไม่จรดจรดจุกยอดเสมาและมีการเส้นโค้ง จากแก้มเสมาลากมาถึงเอวเสมาที่บริเวณโคนเสมา	78
ภาพที่ 110 (ขวา) บริเวณขอบด้านข้างของใบเสมาวัดแก้วเจริญ.....	78
ภาพที่ 111 ตัวอย่างใบเสมาของวัดโบสถ์ จะเห็นได้ว่าการแกะสลักลวดลายประดับด้วย.....	79
ภาพที่ 112 ลวดลายดอกโบตั๋นบริเวณกรวยเชิงของปราสาทวัดจุฬามณี พิษณุโลก	81
ภาพที่ 113 ใบเสมาวัดพระนอน กำแพงเพชร	82
ภาพที่ 114 ลายกนกหัวขมวดที่ปรากฏบนใบเสมาวัดโบสถ์	83
ภาพที่ 115 ลวดลายกนกหัวขมวด และใบไม้แฉกรูปสามเหลี่ยม ที่เครื่องทรงของพระอิศวรสำริด เมืองกำแพงเพชร ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กำแพงเพชร	83
ภาพที่ 116 ใบเสมาวัดบางเกาะเทพศักดิ์.....	85
ภาพที่ 117 ลวดลายบนใบเสมาวัดบางเกาะเทพศักดิ์	85
ภาพที่ 118 ใบเสมาวัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา.....	86
ภาพที่ 119 (ซ้าย) ใบเสมาวัดราษฎร์บูรณะ	88
ภาพที่ 120 (ขวา) ใบเสมาวัดบางสะแกนอก ธนบุรี	88
ภาพที่ 121 (ซ้าย) กระหนกบริเวณโคนของเสมาวัดราษฎร์บูรณะ (มุมข้าง).....	88
ภาพที่ 122 (ขวา) กระหนกบริเวณโคนของเสมาวัดราษฎร์บูรณะ (มุมเฉียง).....	88
ภาพที่ 123 (ซ้าย) ใบเสมาวัดอินทาราม	90
ภาพที่ 124 (ขวา) ใบเสมาวัดบางสะแก	90
ภาพที่ 125 (ซ้าย) ใบเสมาวัดเหมืองใหม่	90
ภาพที่ 126 (ขวา) ใบเสมาวัดบางกุ้ง	90
ภาพที่ 127 ใบเสมาวัดเกาะศาลพระ	91
ภาพที่ 128 (ซ้าย) ใบเสมาวัดอินทาราม	92
ภาพที่ 129 (ขวา) ใบเสมาวัดบางศรีเพชร.....	92
ภาพที่ 130 (ซ้าย) ใบเสมาวัดกาญจนสิงหาสน์ (วัดทอง) ตลิ่งชัน กรุงเทพฯ.....	92
ภาพที่ 131 (ขวา) ใบเสมาวัดปฐมบุตริศราราม (วัดยี่ส่าย) กรุงเทพฯ	92
ภาพที่ 132 (ซ้าย) ใบเสมาวัดเสด็จ	94
ภาพที่ 133 (ขวา) ใบเสมาวัดปากน้ำ อัมพวา	94
ภาพที่ 134 (ซ้าย) ใบเสมาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม.....	95
ภาพที่ 135 (ขวา) ใบเสมาวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.....	95

ภาพที่ 136 (ซ้าย) ใบเสมาวัดบวรนิเวศวิหาร.....	95
ภาพที่ 137 (ขวา) ใบเสมาวัดบวรมงคล.....	95
ภาพที่ 138 (ซ้าย) ใบเสมาวัดเกาะลอยอุดมเอกธาราม.....	97
ภาพที่ 139 (ขวา) ใบเสมาวัดใหม่ ราษฎร์เจริญธรรม.....	97
ภาพที่ 140 พระวิหารวัดบางสะแก.....	100
ภาพที่ 141 พระอุโบสถเก่าวัดอินทาราม.....	100
ภาพที่ 142 พระอุโบสถเก่า วัดเหมืองใหม่.....	101
ภาพที่ 143 พระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง.....	101
ภาพที่ 144 พระอุโบสถเก่า วัดเกาะศาลพระ.....	102
ภาพที่ 145 พระอุโบสถเก่าวัดศรีโพธิ์ พระนครศรีอยุธยา.....	103
ภาพที่ 146 (ซ้าย) การเจาะช่องหน้าต่างขนาดเล็กเหนือฝ้าเพดาน พระวิหารวัดบางสะแก.....	104
ภาพที่ 147 (ขวา) การเจาะช่องหน้าต่างขนาดเล็กเหนือแนวฝ้าเพดาน ที่ตึกพระเจ้าเหา พระนารายณ์ ราชนิเวศน์ ลพบุรี.....	104
ภาพที่ 148 (ซ้าย) ซุ้มประตูวิหารวัดบางสะแก.....	104
ภาพที่ 149 (ขวา) ซุ้มหน้าต่างแบบตะวันตกที่บ้านหลวงรับราชทูต ลพบุรี สมัยสมเด็จพระนารายณ์ มหาราช.....	104
ภาพที่ 150 หน้าบันด้านหน้าพระอุโบสถเก่าวัดเหมืองใหม่.....	106
ภาพที่ 151 แผงหน้าบันของพระอุโบสถเก่าวัดเกาะศาลพระ.....	107
ภาพที่ 152 เครื่องถ้วยเบญจรงค์ สามารถกำหนดอายุได้ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24.....	108
ภาพที่ 153 พระอุโบสถเก่าวัดอินทาราม มีการทำแผงหลังคัจฉ์นหับบริเวณด้านหน้าของอาคาร....	109
ภาพที่ 154 พระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง พบร่องรอยการทำชายคาปีกนกล้อมรอบพระอุโบสถ.....	109
ภาพที่ 155 พระอุโบสถวัดเหมืองใหม่ มีการทำชายคาปีกนกล้อมรอบอาคาร.....	110
ภาพที่ 156 มุขโถงพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม.....	111
ภาพที่ 157 พระอุโบสถวัดโบสถ์ บางคนที่.....	113
ภาพที่ 158 พระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม พระนครศรีอยุธยา.....	114
ภาพที่ 159 พระอุโบสถวัดปราสาท นนทบุรี.....	115
ภาพที่ 160 พระอุโบสถวัดใหม่เทพนิมิตร บางพลัด.....	115
ภาพที่ 161 พระวิหารไม้วัดเสด็จ เชื่อว่าเดิมน่าจะเป็นพระอุโบสถเก่า.....	117
ภาพที่ 162 พระอุโบสถวัดบางสะแก.....	117
ภาพที่ 163 หน้าบันวิหารท้ายพระอุโบสถวัดเสด็จ.....	118
ภาพที่ 164 ซุ้มประตูของพระอุโบสถวัดบางสะแก.....	119

ภาพที่ 165	หน้าบันพระอุโบสถวัดบางสะแก.....	120
ภาพที่ 166	พระอุโบสถเก่าวัดเกาะศาลพระ.....	121
ภาพที่ 167	พระอุโบสถวัดเกาะลอยอุดมเอกธาราม.....	121
ภาพที่ 168	วิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ.....	122
ภาพที่ 169	พระอุโบสถวัดศาลเจ้า ราชบุรี.....	122
ภาพที่ 170	วิหารคุณพ่อบ้านแหลม วัดปากน้ำ ในปัจจุบัน.....	123
ภาพที่ 171	ภาพถ่ายเก่าวิหารคุณพ่อบ้านแหลมวัดปากน้ำ.....	123
ภาพที่ 172	พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม.....	124
ภาพที่ 173	พระอุโบสถวัดราชโอรสาราม.....	125
ภาพที่ 174	พระอุโบสถวัดเทพศิรินทราวาส.....	126
ภาพที่ 175	แผงหน้าบันของวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ.....	127
ภาพที่ 176	(ซ้าย) ซุ้มประตูทางเข้าด้านหน้าของพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ.....	127
ภาพที่ 177	(ขวา) ซุ้มหน้าต่างของพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ.....	127
ภาพที่ 178	พระอุโบสถวัดสัตตนารถปริวัตร ราชบุรี.....	128
ภาพที่ 179	พระอุโบสถวัดศรีสุริยวงศาราม.....	129
ภาพที่ 180	พระอุโบสถวัดเสด็จ.....	130
ภาพที่ 181	วัดมณังคลวิหาร วัดเหมืองใหม่.....	131
ภาพที่ 182	จารึกข้อความบนแผงหน้าบันของวัดมณังคลวิหาร วัดเหมืองใหม่.....	132
ภาพที่ 183	พระอุโบสถวัดปากน้ำ.....	134
ภาพที่ 184	พระวิหารพระพุทธบาทวัดปากน้ำ.....	134
ภาพที่ 185	พระอุโบสถวัดปราโมทย์.....	135
ภาพที่ 186	พระอุโบสถวัดบางศรีเพชร.....	135
ภาพที่ 187	(ซ้าย) พระอุโบสถวัดเวียงทูน.....	136
ภาพที่ 188	(ขวา) พระอุโบสถวัดบางวันทอง.....	136
ภาพที่ 189	พระอุโบสถวัดราษฎร์บูรณะ.....	136
ภาพที่ 190	พระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์.....	137
ภาพที่ 191	ตัวอย่างจิตรกรรมบนฝาเพดาน ศาลาการเปรียญวัดเสด็จ.....	139
ภาพที่ 192	ศาลาการเปรียญวัดปากน้ำ.....	139
ภาพที่ 193	(ซ้าย) เจดีย์ประธานวัดเหมืองใหม่.....	141
ภาพที่ 194	(ขวา) เจดีย์ประธานวัดนางนอง กรุงเทพฯ.....	141
ภาพที่ 195	(ซ้าย) เจดีย์ทรงเครื่องวัดอินทาราม.....	142

ภาพที่ 196 (ขวา) เจดีย์รายทรงเครื่อง วัดเหมืองใหม่.....	142
ภาพที่ 197 (ซ้าย) เจดีย์ทรงเครื่องวัดเสด็จ.....	142
ภาพที่ 198 (ขวา) เจดีย์ทรงเครื่องวัดบางวันทอง.....	142
ภาพที่ 199 ร่องรอยงานจิตรกรรมที่ปรากฏบริเวณเจดีย์ทรงเครื่อง วัดบางวันทอง.....	143
ภาพที่ 200 ปรารงค์วัดอินทาราม.....	145
ภาพที่ 201 ปรารงค์วัดปากน้ำ.....	146
ภาพที่ 202 ปรารงค์วัดศาลเจ้า ราชบุรี.....	147
ภาพที่ 203 เจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ.....	148
ภาพที่ 204 (ซ้าย) ร่องรอยของซุ้มจรนำภายในซุ้มของเจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ.....	148
ภาพที่ 205 (ขวา) หน้าบันซุ้มจรนำของปรารงค์ประธานวัดอรุณราชวราราม.....	148
ภาพที่ 206 เจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ.....	151
ภาพที่ 207 เจดีย์บริวารวัดเกาะศาลพระ.....	151
ภาพที่ 208 ลวดลายจิตรกรรมที่ปรากฏบนเจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ.....	152
ภาพที่ 209 (ซ้าย) เจดีย์รายทรงปราสาทยอดวัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา.....	153
ภาพที่ 210 เจดีย์บนเรือสำเภา วัดยานนาวา.....	155
ภาพที่ 211 ภาพถ่ายเก่าเจดีย์บนฐานรูปเรือสำเภา ที่วัดสุทธำโภชน์ลาดกระบัง.....	156
ภาพที่ 212 เจดีย์ประธานวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ตัวอย่างเจดีย์ทรงระฆังสมัยรัชกาลที่ 4	157
ภาพที่ 213 กลุ่มเจดีย์บนสำเภาลำใหญ่ วัดเกาะลอยอุดมเอกราช.....	158
ภาพที่ 214 เจดีย์บนเรือสำเภาลำเล็ก วัดเกาะลอยอุดมเอกราช.....	158
ภาพที่ 215 ภาพจิตรกรรมฝาผนังบริเวณผนังสกัดหลังพระประธาน พระอุโบสถเก่า วัดบางกุ้ง.....	161
ภาพที่ 216 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเหนือช่องหน้าต่างด้านแปของพระอุโบสถเก่า วัดบางกุ้ง.....	162
ภาพที่ 217 (ซ้าย) ภาพจิตรกรรมฝาผนังบริเวณด้านประหว่งช่องหน้าต่างของพระอุโบสถเก่า วัด บางกุ้ง.....	163
ภาพที่ 218 (ขวา) ลวดลายแผงที่บางห้องระหว่างผนังด้านแปของพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง.....	163
ภาพที่ 219 ผนังสกัดด้านหน้าพระประธานของพระอุโบสถเก่า วัดบางกุ้ง.....	164
ภาพที่ 220 ภาพจิตรกรรมบนฝาเพดานศาลาการเปรียญของวัดเสด็จ ภาพพระอาทิตย์แหวดล้อมด้วย เทวดา.....	165
ภาพที่ 221 ภาพจิตรกรรมบนฝาเพดานของศาลาการเปรียญวัดเสด็จ ภาพนักสิทธวิทายธระหาะรายล้อม ช่องฝาเพดานที่เขียนรูปประพุทเจ้าเป็นประธาน.....	166
ภาพที่ 222 ภาพนักสิทธวิทายธระ ถือพัดและธง ภายในบรรจุชื่อ นายชื่นช่างเขียน.....	166

ภาพที่ 223 ภาพจิตรกรรมฝาเพดานวัดบางจะเกร็ง..... 168

ภาพที่ 224 ภาพจิตรกรรมฝาเพดาน ปรากฏชื่อ พระขึ้น ช่างเขียน ในโคลงกระทู้และกลอนสุภาพ168

ภาพที่ 225 ภาพจิตรกรรมบนฝาเพดานวัดบางสะแก 169

ภาพที่ 226 ภาพจิตรกรรมฝาเพดานวัดเหมืองใหม่..... 170

ภาพที่ 227 จิตรกรรมบนฝาเพดานศาลาการเปรียญวัดแก้วเจริญ..... 171

ภาพที่ 228 ลวดลายประแจเงินที่บริเวณท้องไม้ของฐานเจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ 172

ภาพที่ 229 ลายเครือดอกเบญจมาศที่พระเขนยของพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดปากน้ำ 173

ภาพที่ 230 ภาพจิตรกรรมบริเวณฐานซุกชีภายในวิหารแก้ง วัดปากน้ำ..... 173

ภาพที่ 231 จิตรกรรมฝาผนังที่อาคารทางเข้าศาลเจ้าก่องสีว ถนนเจริญกรุง..... 174

ภาพที่ 232 จิตรกรรมฝาผนังประดับกรอบหน้าต่างศาลเจ้าแม่หม่าโจ้ว ที่ล้ง 1919 174

ภาพที่ 233 (ซ้าย) หลวงพ่อฤๅษีศักดิ์สิทธิ์ วัดเพลง ตัวอย่างพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 2 ที่พบใน
พื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม 178

ภาพที่ 234 (ขวา) พระพุทธรูปภายในศาลาริมน้ำวัดบางสะแก อัญเชิญมาจากวัดใน ตัวอย่าง
พระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 2 ที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมตอนล่าง..... 178

ภาพที่ 235 (ซ้าย) พระพุทธรูปภายในพระอุโบสถแก้ววัดเกาะศาลพระ ตัวอย่างพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่น
รุ่นที่ 3 ที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม 179

ภาพที่ 236 (ขวา) พระพุทธรูปอันดิมภายในพระวิหารวัดบางสะแก ตัวอย่างพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่น
ที่ 3 ที่ได้รับการพอกปูนบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยหลัง..... 179

ภาพที่ 237 (ซ้าย) พระพุทธรูปในพระวิหารวัดบางสะแก สังเกตว่าพระพุทธรูปประธานเป็น
พระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 2 ที่มีขนาดใหญ่ ส่วนพระพุทธรูปอันดิมด้านข้าง 2 องค์ เป็น
พระพุทธรูปที่เทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 3 และมีขนาดเล็กกว่า..... 180

ภาพที่ 238 (ขวา) พระพุทธรูปภายในพระอุโบสถแก้ววัดเกาะศาลพระ มีพระพุทธรูปประธานเป็น
พระพุทธรูปที่เทียบเคียงได้กับแบบอุทธรุ่นที่ 2 และพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 3 มีขนาด
เล็กกว่า ประดิษฐานเป็นพระพุทธรูปอันดิมด้านหน้า..... 180

ภาพที่ 239 (ซ้าย) ใบเสมาวัดโบสถ์ มีอายุสมัยเก่าที่สุดในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม ราวครึ่งหลัง
ของพุทธศตวรรษที่ 21..... 182

ภาพที่ 240 (ขวา) ใบเสมาวัดบางเกาะเทพศักดิ์ ใบเสมาในช่วงปลายสมัยอยุธยาตอนกลาง ราวครึ่ง
หลังพุทธศตวรรษที่ 22..... 182

ภาพที่ 241 (ซ้าย) ใบเสมาวัดราษฎร์บูรณะ จุดสกัดของใบเสมาแบบอยุธยาตอนปลาย ที่น่าจะมีอายุ
สมัยร่วมสมัยหรือหลังกว่าใบเสมาของวัดไชยวัฒนารามเล็กน้อย 184

ภาพที่ 242 (ขวา) ใบเสมาของพระอุโบสถเก่าวัดอินทารามบางใบมีลักษณะที่คล้ายจากใบเสมาที่
 นิยมในราชธานีสมัยอยุธยาตอนปลายจนมีรูปแบบเฉพาะตัว 184

ภาพที่ 243 พระอุโบสถวัดเหมืองใหม่ ตัวอย่างการเลือกใช้ลักษณะอาคารทรงกระเท่เซร 185

ภาพที่ 244 พระอุโบสถวัดโบสถ์ ตัวอย่างของอาคารแบบไทยประเพณี ลักษณะเทียบเคียงได้กับพระ
 อุโบสถในสมัยอยุธยาตอนปลาย 185

ภาพที่ 245 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดบางสะแก ตัวอย่างพระพุทธรูปหินทราย
 แต่งแบบอยุธยาตอนต้นที่ได้รับการบูรณซ่อมแปลงเป็นพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนปลาย
 187

ภาพที่ 246 (ขวา) พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างพระจักรพรรดิ วัดบางสะแก ตัวอย่างการสร้าง
 พระพุทธรูปทรงเครื่องในสมัยอยุธยาตอนปลาย ในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมด้วยงานปูนปั้นลง
 บนพระพุทธรูปหินทรายแดงในสมัยอยุธยาตอนต้น 187

ภาพที่ 247 (ซ้าย) ใบเสมาวัดราชบุรณะ สามารถกำหนดอายุได้ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ราว
 รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง - สมเด็จพระนารายณ์มหาราช 189

ภาพที่ 248 (ขวา) ธรรมมาสน์วัดราชบุรณะ กำหนดอายุได้ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ราวรัชกาล
 สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ลงมา 189

ภาพที่ 249 (ซ้าย) หลวงพ่อนิลมนิ พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง ได้รับการบูรณะ
 จนมีเค้าพระพักตร์คล้ายพระพักตร์พระพุทธรูปในสมัยรัชกาลที่ 3 191

ภาพที่ 250 (ขวา) งานจิตรกรรมฝาผนังของพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง ปะดับด้วยลวดลายที่ซ้ำ ๆ กัน
 หรือที่เรียกว่าลายแผง ซึ่งเป็นที่นิยมในช่วงรัชกาลที่ 3 เป็นหลักฐานบ่งชี้ว่าพระอุโบสถแห่ง
 นี้ น่าจะได้รับการบูรณครั้งใหญ่ในช่วงเวลาดังกล่าว 191

ภาพที่ 251 เครื่องถ้วยเบญจรงค์บนแผงหน้าบันของพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง ราวรัชกาลที่ 2-3 191

ภาพที่ 252 พระอุโบสถหลังเก่าของวัดเกาะศาลพระ เดิมเชื่อว่าน่าจะเป็นทรงอาคารกระเท่เซรในสมัย
 อยุธยา 192

ภาพที่ 253 (ซ้าย) ใบเสมาเดิมของวัดเกาะศาลพระเป็นใบเสมาหินทรายแดง แบบอยุธยาตอนปลาย
 193

ภาพที่ 254 (ขวา) ใบเสมาเดิมของวัดเกาะศาลพระที่ต่อมามีการปั้นปูนประดับโดยระเบียบลวดลาย
 เทียบเคียงได้กับงานศิลปกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 193

ภาพที่ 255 ซุ้มเสมาของวัดเกาะศาลพระ ปะดับด้วยลวดลายก้านแย่ง และลายดอกพุดตาน
 เทียบเคียงได้กับลวดลายที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 193

ภาพที่ 256 พระอุโบสถวัดศรีสุริยวงศ์ ที่สร้างขึ้นโดยการอุปถัมภ์ของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริ
 ยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีรูปแบบและแรงบันดาลใจจากอาคารแบบตะวันตก 197

ภาพที่ 257 พระอุโบสถวัดสัตตนารถปริวัตร อาคารลักษณะพิเศษที่น่าจะเป็นแรงบันดาลใจ	197
ภาพที่ 258 พระอุโบสถวัดศาลเจ้า ตัวอย่างของพระอุโบสถ	198
ภาพที่ 259 (ซ้าย) พระพุทธรูปบ้านช่างหล่อที่ได้รับอิทธิพลศิลปะสุโขทัย-ล้านนา หรือพระบุชารักษ์กาล ซึ่งเป็นผลิตภัณฑ์จากบ้านช่างหล่อ ธนบุรี	199
ภาพที่ 260 (ขวา) พระพุทธรูปครองจีวรลายดอก วัดปากน้ำ ซึ่งเป็นผลิตภัณฑ์จากบ้านช่างหล่อ ธนบุรี	199
ภาพที่ 261 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดเกาะลอยอุดมเอกราชาม พระพุทธรูปขนาดใหญ่ ใหญ่ที่เชื่อว่าเป็นฝีมือของช่างจากบ้านช่างหล่อ	199
ภาพที่ 262 (ขวา) หลวงพ่อโต วัดเสด็จ พระพุทธรูปขนาดใหญ่ที่เชื่อว่าเป็นฝีมือของช่างจากบ้านช่าง หล่อ	199
ภาพที่ 263 พระอุโบสถวัดเสด็จ ที่พระนวกาโรโกวิท ช่างในกรมธรรมการ เป็นผู้ออกแบบเครื่องหลังคา	200
ภาพที่ 264 (ซ้าย) เจดีย์ทรงเครื่องวัดเสด็จ มีขนาดที่เล็กลงสำหรับเป็นเพียงเจดีย์บรรจุอัฐิ	201
ภาพที่ 265 (ขวา) เจดีย์ทรงเครื่องวัดบางวันทอง มีการประดับด้วยการเขียนสีบนองค์เจดีย์	201
ภาพที่ 266 ปรากฏวัดศาลเจ้า ยังคงสร้างเจดีย์ทรงปราสาทอยู่ ทั้งที่ในราชธานีเสื่อมความนิยมลงแล้ว มี และพัฒนาการทางด้านรูปแบบที่มีความเป็นพื้นบ้านมากขึ้นเพื่อเป็นจุดหมายตาในการ เดินทางทางน้ำ	202
ภาพที่ 267 (ซ้าย) เจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ เป็นการก่อพอกเป็นเจดีย์ทรงปราสาทยอดในราว สมัยรัชกาลที่ 6 ลงมา เชื่อว่าเจดีย์ด้านในน่าจะเป็นเจดีย์ทรงปราสาท	203
ภาพที่ 268 (ขวา) เจดีย์บริวารประจำมุน่าจะสร้างขึ้นโดยใช้ทรงปราสาทยอดเพื่อให้ออกกับเจดีย์ ประธาน	203
ภาพที่ 269 ลวดลายดอกเบญจมาศและลายเครือแบบจีนที่พระเขนยของพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดปากน้ำ	204
ภาพที่ 270 ลวดลายประแจจีนที่ท้องไม้ของเจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ	204
ภาพที่ 271 ภาพจิตรกรรมบนฐานชุกชีภายในวิหารแก่งวัดปากน้ำ	205
ภาพที่ 272 ภาพจิตรกรรมบนอาคารทางเข้าศาลเจ้ากวางตุ้ง กรุงเทพฯ	205
ภาพที่ 273 ส่วนหลังคาของศาลเจ้าปูนเกล้าแก่ง เขตดุสิต กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศาลเจ้าของกลุ่มคนแต่ใจ	206
ภาพที่ 274 ซุ้มประตูของวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดปากน้ำ ประดับด้วยงานปูนปั้นประดับกระเบื้อง ตัดหรือเขียนฉลุ	206

สารบัญภาพลายเส้น

หน้า

ลายเส้นที่ 1 ตัวอย่างลายดอกพุดตานบนส่วนยอดใบเสมาทิศตะวันตกเฉียงเหนือใบนอก วัดโบสถ์ ...	80
ลายเส้นที่ 2 ตัวอย่างลายดอกพุดตานบนส่วนยอดใบเสมาทิศตะวันออกเฉียงเหนือใบนอก วัดโบสถ์	80
ลายเส้นที่ 3 ลายเส้นสันนิษฐานลวดลายบนแผงหน้าบันวัดบางกุ้ง	106
ลายเส้นที่ 4 ภาพลายเส้นสันนิษฐานของเจดีย์ทรงปราสาทด้านในและเจดีย์ทรงปราสาทยอดที่ครอบ ด้านนอก	149
ลายเส้นที่ 5 (ขวา) ลายเส้นสันนิษฐานเจดีย์รายทรงปราสาทยอด วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา	153
ลายเส้นที่ 6 กลุ่มเจดีย์บนเรือสำเภาลำใหญ่ วัดเกาะลอยอุดมเอกราช	159

สารบัญแผนที่

หน้า

แผนที่ที่ 1 แผนที่แสดงแนวลำคลองแควอ้อมแม่น้ำแม่กลอง และสถานที่สำคัญ	7
แผนที่ที่ 2 คลองด่าน คลองมหาชัย และคลองสุนัขหอน เส้นทางคมนาคมเชื่อม 3 ลำน้ำ	23
แผนที่ที่ 3 แผนที่แสดงแนวคลองมหาสวัสดิ์ คลองคลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก และคลอง เจดีย์บูชา	25
แผนที่ที่ 4 แผนที่แสดงแนวทางรถไฟสายใต้ สายท่าจีน และสายแม่กลอง	28
แผนที่ที่ 5 แผนที่แสดงการกระจายตัวของหลักฐานงานศิลปกรรมในสมัยอยุธยาตอนต้น	181
แผนที่ที่ 6 แผนที่แสดงการกระจายตัวของงานศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนกลาง	183
แผนที่ที่ 7 แผนที่แสดงการกระจายตัวของงานศิลปกรรมในสมัยอยุธยาตอนปลาย	188
แผนที่ที่ 8 แผนที่เก่าที่ทำการสำรวจในปี พ.ศ. 2455 ปรางค์ชื่อวัดราษฎร์บูรณะที่ยังคงใช้ชื่อว่าวัด ใหม่ราษฎร์บูรณะ	190
แผนที่ที่ 9 แผนที่แสดงการกระจายตัวของงานศิลปกรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์	194
แผนที่ที่ 10 แผนที่แสดงการขยายตัวของเส้นทางคมนาคมในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5	196

บทที่ 1

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

คลองแควอ้อมเป็นลำน้ำสายสำคัญแห่งหนึ่งของพื้นที่ลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่าง ตั้งอยู่บริเวณทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองราชบุรีในปัจจุบัน ห่างจากตัวเมืองตามลำน้ำแม่กลองประมาณ 5.2 กิโลเมตร แล้วจึงแยกไหลลงมาทางทิศใต้ผ่านพื้นที่ตำบลบ้านไร่ และตำบลคู้กระถิ่น อำเภอเมืองราชบุรี แล้วจึงไหลเฉียงไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้เข้าสู่ตำบลเกาะศาลพระ อำเภอวัดเพลง จังหวัดราชบุรี จากนั้นจึงไหลโค้งวกเข้ามาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้เป็นรูปตัว U ที่ตำบลวัดเพลง อำเภอวัดเพลง จังหวัดราชบุรี ตำบลบ้านปรามโทย์ อำเภอบางคนที และตำบลเหมืองใหม่ อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม หลังจากนั้นจึงโค้งกลับลงมาทางด้านทิศใต้ที่ตำบลบางสะแก และไหลเฉียงไปทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ลงสู่แม่น้ำแม่กลองอีกครั้งหนึ่งที่ตำบลแควอ้อม อำเภออัมพวา และ ตำบลบางกุ้ง อำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม รวมความยาวตลอดทั้งลำน้ำ 17.55 กิโลเมตร โดยลำคลองแควอ้อมนี้เชื่อว่าแต่เดิมเคยเป็นแม่น้ำแม่กลองสายเก่าก่อนสมัยทวารวดี¹

การศึกษาเกี่ยวกับบริเวณริมคลองแควอ้อมนั้นมีมาโดยลำดับซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นการศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน และวิถีชีวิตชุมชนริมน้ำเป็นส่วนมาก

ปี พ.ศ. 2504 - 2507 กรมศิลปากรได้มีการสำรวจและดำเนินงานทางโบราณคดีบริเวณเมืองโบราณคูบัว ซึ่งเป็นเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดี ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 ที่ตั้งห่างออกไปทางตะวันตกของลำน้ำแควอ้อม จากการดำเนินงานทางโบราณคดีครั้งนั้นมีรายงานว่าที่บริเวณตำบลเวียงพูนมีคลองสาขาที่สามารถเชื่อมต่อกับเมืองโบราณคูบัวได้โดยตรง² คลองดังกล่าวคือคลองคูบัว ที่ไหลมาจากทางด้านทิศตะวันออกของเมืองโบราณคูบัว แล้วมาออกที่คลองแควอ้อม

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้กล่าวไว้ในหนังสือลุ่มน้ำแม่กลอง ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ “เครือญาติ” มอญ ในปี พ.ศ. 2547 ว่าพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมโดยเฉพาะบ้านโคกพริก และเวียงพูนพบร่องรอยชุมชนในสมัยทวารวดี มีโคกเนินโบราณสถานที่มีการพบลูกปัดและเครื่องประดับจำนวนมาก และในท้องน้ำแควอ้อมมีซากเรือจม ที่พบภาชนะดินเผาสมัยต่าง ๆ และโบราณวัตถุที่น่าจะนำเข้ามา

¹ สุจิตต์ วงษ์เทศ, ชื่อบ้านนามเมืองลุ่มน้ำแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงคราม (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2549), 56.

² สมศักดิ์ รัตนกุล, โบราณคดีเมืองคูบัว (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535. หนังสือที่ระลึกเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ว่าที่ ร.ต. สมศักดิ์ รัตนกุล 27 เมษายน 2535), 23.

จากภายนอกในสมัยทวารวดี เช่นภาชนะดินเผาจากจีน ลำน้ำนี้จึงเป็นลำน้ำสำคัญเนื่องจากสามารถเชื่อมต่อไปถึงเมืองโบราณคูบัว ซึ่งเป็นศูนย์กลางของเมืองโบราณในกลุ่มน้ำแม่กลองในสมัยทวารวดี³

ในปีเดียวกัน สุจิตต์ วงษ์เทศ ได้กล่าวถึงพื้นที่บริเวณคลองแควอ้อมว่าภายหลังการเสื่อมสลายของเมืองโบราณคูบัวได้มีการย้ายชุมชนไปอยู่ในบริเวณเมืองราชบุรีในปัจจุบันตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 18 เชื่อว่าบริเวณพื้นที่แห่งนี้ได้ถูกปล่อยเป็นพื้นที่รกร้างไม่มีการใช้งานจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 20 จึงมีกลุ่มคนกลุ่มใหม่ โดยเฉพาะชาวจีนจากจีนทางตอนใต้ของกลุ่มแม่น้ำแยงซีเข้ามาและนำการทำสวนผลไม้แบบยกร่องเข้ามาใช้ในพื้นที่ทั้งปากน้ำแม่กลองและปากน้ำเจ้าพระยา กลุ่มคนทั้ง 2 กลุ่มมีความเกี่ยวข้องกัน และเป็นแหล่งผลิตสินค้าสวนป้อนเข้าสู่ราชธานีกรุงศรีอยุธยาทำให้เกิดคำว่า “บางช้างสวนนอก บางกอกสวนใน”⁴

ปี พ.ศ. 2551 ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่สนามฟุตบอล ด้านหลังองค์การบริหารส่วนตำบลคุ้งกระถิ่น ใกล้กับบริเวณริมคลองแควอ้อม มีรายงานว่าในบริเวณดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่มีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ เนื่องจากพบโครงกระดูกมนุษย์ จำนวน 5 โครง ในสภาพนอนเหยียดยาว อีกทั้งลูกปัด ภาชนะดินเผา และกำไลสำริด ซึ่งเป็นการปลงศพในวัฒนธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ในสมัยโลหะเมื่อราว 2,000 – 1,500 ปีก่อน⁵

ปี พ.ศ. 2556 อิศรชัย บุรณะอรุณ ได้ทำการศึกษาปัจจัยสภาพแวดล้อมที่ส่งผลต่อวิถีคิดของชุมชนในการปรับตัวของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในพื้นที่ชุมชนริมคลองแควอ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม ซึ่งการศึกษาดังกล่าวเป็นการศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยที่ส่งผลต่อวิถีคิดในการปรับปรุงเรือนที่พักอาศัยของชาวบ้านบริเวณริมสองฝั่งคลองแควอ้อม ในเขตจังหวัดสมุทรสงคราม⁶

ล่าสุดในปี พ.ศ. 2559 ชนธิกาญจน์ จินใจตรง และ กฤตพร หัวใจเจริญ ได้ศึกษาพื้นที่บริเวณชุมชนริมน้ำคลองแควอ้อมในเขตจังหวัดสมุทรสงคราม เกี่ยวเนื่องกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมดั้งเดิม ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับการศึกษาว่าภูมิทัศน์วัฒนธรรมของพื้นที่ดังกล่าวได้เกิดขึ้นด้วยองค์ประกอบ 4 อย่าง

³ ศรีศักร วัลลิโภดม, "ลุ่มน้ำแม่กลองมีคนยุคหินเป็นบรรพชนคนยุคปัจจุบัน," ใน **ลุ่มน้ำแม่กลองประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ "เครือญาติ" มอญ** (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), 43.

⁴ สุจิตต์ วงษ์เทศ. **ชื่อบ้านนามเมืองลุ่มน้ำแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงคราม**, 56

⁵ สุรียา สุตสวาท, **รายงานการวิเคราะห์โบราณวัตถุเบื้องต้นจากแหล่งโบราณคดีบ้านโคกพริก ตำบลคุ้งกระถิ่น อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี**, (ราชบุรี: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, 2551), 84.

⁶ อิศรชัย บุรณะอรุณ, "การศึกษาปัจจัยแวดล้อมที่ส่งผลต่อวิถีคิดของชุมชนในการปรับตัวของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น กรณีศึกษาชุมชนริมน้ำคลองแควอ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม" (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556).

คือ ลักษณะทางภูมิศาสตร์และระบบนิเวศน์ รูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่วางตัวเรียงกันไปตามลำคลอง แควอ้อม ระบบกิจกรรมในชุมชนที่ประกอบอาชีพทำสวนเป็นหลัก และวัฒนธรรมแบบชาวสวน⁷

จากการศึกษาทั้งหมดที่ได้ยกมานั้นพบว่าโดยส่วนใหญ่เป็นการศึกษาเกี่ยวเนื่องกับประวัติความเป็นมาของพื้นที่ตามแนวลำน้ำ การศึกษาชุมชน วิถีชีวิตและงานศิลปกรรมเกี่ยวเนื่องกับอาคารบ้านเรือน อย่างไรก็ตามก็จะได้เห็นว่าพื้นที่บริเวณริมลำน้ำแควอ้อมเป็นพื้นที่สำคัญ มีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ถึงยุคต้นประวัติศาสตร์ และอาจมีการทิ้งร้างไปในช่วงเวลาหนึ่ง กระทั่งกลับมามีการใช้งานใหม่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 ซึ่งตรงกับสมัยอยุธยาตอนต้น เรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แต่ยังไม่มีการศึกษาในมิติที่เกี่ยวข้องกับงานศิลปกรรมที่ชัดเจน

จากการสำรวจเบื้องต้นพบว่าในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมมีวัดซึ่งเป็นแหล่งงานศิลปกรรมจำนวนมากถึง 19 วัด โดยมีความหนาแน่นแตกต่างกัน กล่าวคือในบริเวณทางต้นน้ำในเขตจังหวัดราชบุรี มีความหนาแน่นของวัดที่ค่อนข้างต่ำ โดยพบเพียง 7 วัด และเป็นวัดที่มีอายุสมัยราวสมัยรัตนโกสินทร์ในช่วงรัชกาลที่ 5 แต่ในบริเวณท้ายน้ำในช่วงเขตจังหวัดสมุทรสงครามนั้นพบความหนาแน่นของวัดที่ค่อนข้างมากกว่า โดยพบถึง 12 วัด

วัดซึ่งถือเป็นศูนย์กลางของชุมชน มักเกิดขึ้นมาพร้อมกันกับชุมชน มีหลักฐานทางศิลปกรรมที่ค่อนข้างถาวร เช่น พระพุทธรูปหินทรายแบบอุทธรูปที่ 2 และ 3 ซึ่งสามารถกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ 20 หรือสมัยอยุธยาตอนต้น หรือใบเสมาหินทรายแบบต่าง ๆ ที่มีอายุสมัยในราวพุทธศตวรรษที่ 23 หรือสมัยอยุธยาตอนปลาย สัมพันธ์กับการเป็น 1 ใน 8 ของหัวเมืองปากใต้ในสมัยกรุงศรีอยุธยา⁸ จึงควรได้รับการศึกษาอย่างละเอียด และผลจากการศึกษานั้นอาจช่วยบ่งชี้และฉายภาพอดีตของพื้นที่ ซึ่งจะช่วยเติมเต็มความเป็นมาและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่บริเวณสองฝั่งลำน้ำแควอ้อม อันเป็นส่วนหนึ่งของลุ่มน้ำแม่กลองให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นได้อีกประการหนึ่ง

⁷ ชนิธิกาญจน์ จินใจตรง และ กฤติพร หัวใจเจริญ, "ภูมิพรรณวัฒนธรรมของชุมชนดั้งเดิม กรณีศึกษาชุมชนคลองแควอ้อมจังหวัดสมุทรสงคราม," *สิ่งแวดล้อมสร้างสรรค์งานวิจัย* 19, 3 (กันยายน-ธันวาคม 2563): 1-21.

⁸ ประภัสสร ชูวิเชียร, *อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2561), 3.

ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษารูปแบบ จัดกลุ่ม และกำหนดอายุงานศิลปกรรมที่ปรากฏบริเวณสองฝั่งลำน้ำแควอ้อม
2. เพื่อศึกษาพัฒนาการของพื้นที่บริเวณสองฝั่งลำน้ำแควอ้อมจากอายุของงานศิลปกรรม

สมมติฐานของการศึกษา

ภายหลังการล่มสลายของเมืองคูบัวในสมัยทวารวดี วัฒนธรรมเขมรได้เข้ามาปรากฏหลักฐานในบริเวณนี้ โดยการย้ายเมืองไปอยู่บริเวณวัดมหาธาตุ ราชบุรี ทำให้พื้นที่บริเวณแควอ้อมน่าจะถูกทิ้งร้างและไม่ได้เป็นเส้นทางสัญจรหลัก จนกระทั่งการตั้งเมืองแม่กลองในสมัยอยุธยาจึงทำให้ชุมชนและงานศิลปกรรมเริ่มกระจายตัวเข้ามาจากทางตอนใต้ของลำน้ำแควอ้อมซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองแม่กลองที่เป็นหัวเมืองปากใต้ของกรุงศรีอยุธยา สามารถติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาอันเป็นราชธานีได้สะดวก และกระจุกตัวกันค่อนข้างหนาแน่นในบริเวณท้ายน้ำของลำน้ำแควอ้อม ส่วนงานศิลปกรรมในตอนบนของกลุ่มน้ำแควอ้อม น่าจะมีอายุในราวสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยอาจได้รับแรงบันดาลใจจากงานช่างในตัวเมืองราชบุรี หรือในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ราชบุรีเป็นศูนย์กลางของกลุ่มจังหวัดในภาคตะวันตกเป็นมณฑลราชบุรี และมีการคมนาคมติดต่อกับทางกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางได้สะดวก และเมืองสมุทรสงครามมีบทบาทต่อราชธานีน้อยลง

ขอบเขตการศึกษา

1. ศึกษาจัดกลุ่มรูปแบบของงานศิลปกรรม ทั้งสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมของวัดตลอดลำน้ำแควอ้อม
2. กำหนดอายุกลุ่มรูปแบบของงานศิลปกรรม ทั้งสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมของวัดตลอดลำน้ำแควอ้อม
3. ศึกษาความสัมพันธ์กันระหว่างหลักฐานศิลปกรรมกับพัฒนาการของพื้นที่ตลอดสองฝั่งของลำน้ำแควอ้อม

ขั้นตอนการศึกษา

1. เก็บข้อมูลจากเอกสาร โดยรวบรวมเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง และมีประโยชน์ในการศึกษา เช่น หนังสือ บทความ จารึก และผลงานการศึกษาวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง
2. เก็บข้อมูลภาคสนามที่วัดตามแนวลำน้ำแควอ้อม และแหล่งข้อมูลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง
3. จัดกลุ่ม วิเคราะห์ข้อมูล ด้านรูปแบบศิลปกรรม
4. วิเคราะห์พัฒนาการของพื้นที่ทั้งสองฝั่งของลำน้ำแควอ้อมจากหลักฐานศิลปกรรม
5. สรุปผลการศึกษาที่ได้จากการวิเคราะห์ข้อมูลต่าง ๆ
6. นำเสนอข้อมูลที่ได้จากการศึกษาโดยจัดพิมพ์เป็นรูปเล่ม

แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา

1. หอสมุดแห่งชาติ
2. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
3. พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร
4. พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ราชบุรี
5. หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ
6. หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์
7. เก็บข้อมูลจากภาคสนาม ที่วัดตามแนวลำน้ำแควอ้อม และแหล่งข้อมูลและสถานที่อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

บทที่ 2

ความสำคัญ และพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ของลุ่มน้ำแม่กลองและลำน้ำแควอ้อม

ความสำคัญของลำน้ำแม่กลองและลำน้ำแควอ้อม

แม่น้ำแม่กลองเป็นสายน้ำสำคัญอีกสายหนึ่งของประเทศไทยในแถบภาคตะวันตก ต้นกำเนิดของแม่น้ำแม่กลองเกิดจากเทือกเขาถนนธงชัยและตะนาวศรีทางภาคตะวันตกของไทย ประกอบด้วยแม่น้ำหลัก 2 สาย คือ แม่น้ำแควใหญ่ หรือแควศรีสวัสดิ์ ที่ไหลมาจากพื้นที่จังหวัดตาก และแม่น้ำแควน้อย หรือแควไทรโยค ไหลมาบรรจบกันที่ตำบลปากแพรก จังหวัดกาญจนบุรี⁹ เมื่อแม่น้ำสำคัญทั้ง 2 สายนี้มาบรรจบกันแล้วจึงเรียกว่าแม่น้ำแม่กลอง ไหลผ่านเข้าเขตจังหวัดราชบุรี และออกสู่ทะเลอ่าวไทยที่บริเวณใต้เมืองสมุทรสงครามไปเล็กน้อย โดยในที่นี่จะได้เรียกส่วนก่อนที่แควทั้ง 2 จะมาบรรจบกันว่า “พื้นที่ลุ่มน้ำแม่กลองตอนบน” และส่วนที่รวมกันและไหลผ่านจังหวัดกาญจนบุรีลงมาแล้วว่า “ลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่าง”¹⁰

ตลอดเส้นทางที่ลำน้ำแควใหญ่ แควน้อย และแม่น้ำแม่กลองไหลผ่าน จากพื้นที่ที่เป็นเทือกเขาสูง ร่องเขา หน้าผาสูงชันในช่วงลุ่มน้ำแม่กลองตอนบน จนกลายเป็นพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำขนาดใหญ่ในบริเวณลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่างนั้น ล้วนแล้วแต่พบร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาเป็นระยะเวลานานตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

อย่างไรก็ดีในส่วนนี้ผู้เขียนจะได้ขอเสนอภาพมุมมองให้แคบลงไปอีกโดยเฉพาะในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่าง ในบริเวณตั้งแต่ราชบุรีลงมาจนถึงสมุทรสงคราม ซึ่งเป็นที่ตั้งของแหล่งงานศิลปกรรมที่ได้ทำการศึกษาในครั้งนี้ คือบริเวณที่จะเรียกโดยรวมว่า “แควอ้อม”

คลองแควอ้อมเป็นชื่อของคลองสายหนึ่งซึ่งเชื่อว่าแต่เดิมน่าจะเป็นแม่น้ำแม่กลองสายเก่า¹¹ ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงเส้นทางน้ำดังที่เป็นในปัจจุบัน โดยลำคลองแควอ้อมในปัจจุบันนั้นแยกออกจากแม่น้ำแม่กลองสายหลักที่บริเวณ “ปากบ่าหุ”¹² หรือบริเวณวัดศาลเจ้า ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองราชบุรีลงมาประมาณ 5 กิโลเมตรตามลำน้ำ หลังจากที่ยกตัวจากแม่น้ำแม่กลอง

⁹ ศรีศักร วัลลิโภดม, "ลุ่มน้ำแม่กลอง," ใน *ลุ่มน้ำแม่กลอง: พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2536), 26-27.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน 29.

¹¹ สุจิตต์ วงษ์เทศ, *ชื่อบ้านนามเมืองลุ่มน้ำแม่กลองจังหวัดสมุทรสงคราม*, 56. และ ศรีศักร วัลลิโภดม, "ลุ่มน้ำแม่กลอง", *ลุ่มน้ำแม่กลอง: พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม*, 36.

¹² สัมภาษณ์ พระครูอุษธรธรรมประยุต, เจ้าอาวาสวัดเวียงทูน ตำบลเกาะศาลพระ อำเภอวัดเพลง จังหวัดราชบุรี, 22 ธันวาคม 2564.

สายหลักแล้ว ลำน้ำแควอ้อมจะไหลลงมาทางด้านทิศใต้ผ่านพื้นที่ตำบลบ้านไร่ และตำบลคู้กระถิ่น อำเภอมืองราชบุรี แล้วจึงค่อย ๆ ไหลเฉียงไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้เข้าสู่ตำบลเกาะศาลพระ อำเภอ่าวเพลง จังหวัดราชบุรี จากนั้นจึงไหลโค้งวกเข้ามาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้เป็นตัว U ที่ตำบลวัดเพลง อำเภอ่าวเพลง จังหวัดราชบุรี ตำบลบ้านปรามอทย์ อำเภอบางคนที และตำบลเหมืองใหม่ อำเภอมัทพวา จังหวัดสมุทรสงคราม หลังจากนั้นจึงโค้งกลับลงมาทางด้านทิศใต้ ที่ตำบลบางสะแก และไหลเฉียงไปทางด้านตะวันออกเฉียงใต้และกลับลงสู่แม่น้ำแม่กลองอีกครั้งหนึ่งที่บริเวณวัดปากน้ำ ตำบลแควอ้อม อำเภอมัทพวา และ ตำบลบางกุ่ม อำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม รวมความยาวตลอดทั้งลำน้ำ 17.55 กิโลเมตร (แผนที่ที่ 1)

แผนที่ที่ 1 แผนที่แสดงแนวลำคลองแควอ้อม แม่น้ำแม่กลอง และสถานที่สำคัญ

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่ลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่าง

พื้นที่ลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่างในที่นี่จะขอกกล่าวถึงเฉพาะเพียงแต่พื้นที่ใกล้เคียงกับแหล่งงานศิลปกรรมที่จะทำการศึกษา ได้แก่พื้นที่ริมคลองแควอ้อม และพื้นที่ใกล้เคียงคือบริเวณแถบเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงครามเป็นหลัก และจะมีการกล่าวรวมไปถึงพื้นที่อื่นด้วยในเรื่องของเส้นทางคมนาคมที่อาจมีผลต่อพัฒนาการของรูปแบบงานศิลปกรรม โดยในที่นี้ผู้เขียนจะขอกกล่าวตามลำดับพัฒนาการตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์เพื่อให้เห็นภาพรวมของพัฒนาการของพื้นที่เรื่อยมา

โคกพริก แหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ การอยู่อาศัยยุคแรกเริ่มริมฝั่งแควอ้อม

พื้นที่แควอ้อมและพื้นที่ใกล้เคียงโดยรวมแล้วมีลักษณะเป็นพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำขนาดใหญ่ที่ตั้งอยู่ห่างจากชายฝั่งทะเลปัจจุบันออกไปประมาณ 22 กิโลเมตร จากการสำรวจพบว่าในชั้นดินที่ขุดขึ้นมาเพื่อทำการปรับเป็นท้องร่องสวน พบเศษเปลือกหอยจำพวกหอยสองฝาเป็นจำนวนมาก โดยทั่วไปของพื้นที่ตลอดทั้งแนวคลองแควอ้อม ตั้งแต่บริเวณจังหวัดราชบุรีเรื่อยลงมาจนถึงปากคลองแควอ้อมฝั่งสมุทรสงคราม การพบเศษเปลือกหอยในชั้นดินเป็นจำนวนมากเช่นนี้เป็นข้อบ่งชี้ที่สำคัญอย่างหนึ่งที่สามารถทำให้สันนิษฐานได้ว่าพื้นที่บริเวณนี้น่าจะเคยเป็นทะเลหรือพื้นที่ที่น้ำทะเลขึ้นมาถึงและน่าจะยังไม่มีการเข้ามาใช้พื้นที่บริเวณดังกล่าวเพื่อเป็นที่อยู่อาศัยและประกอบกิจกรรมของมนุษย์

หลักฐานการเข้ามาใช้งานพื้นที่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่กลองตอนล่างและพื้นที่ตามแนวคลองแควอ้อม ได้แก่ บริเวณ “แหล่งโบราณคดีบ้านโคกพริก” ตำบลคู้กระจง อําเภอเมือง จังหวัดราชบุรี เรื่อยลงไปตามแนวคลองแควอ้อมไปยังบริเวณที่เรียกว่า “บ้านเวียงทูน” (บริเวณหมายเลข 3-5 ในแผนที่ที่ 1) จากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดี โดยกรมศิลปากรในช่วงปี พ.ศ. 2541 ที่แหล่งโบราณคดีบ้านโคกพริกนี้เองได้มีการค้นพบโครงกระดูกมนุษย์จำนวน 5 โครง พร้อมทั้งโบราณวัตถุที่พบร่วมกับโครงกระดูก ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ แวดินเผา ลูกกระสุนดินเผา กระดูกสัตว์และเปลือกหอยแครงที่สามารถกำหนดอายุได้ว่าอยู่ในช่วงยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายต่อเนื่องกับสมัยทวารวดี ราว 2,000 ปีมาแล้ว¹³ (ภาพที่ 1)

ภาพที่ 1 โครงกระดูกมนุษย์จากหลุมขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านโคกพริก ตำบลคู้กระจง อําเภอเมือง จังหวัดราชบุรี (ที่มาภาพ : องค์การบริหารส่วนตำบลคู้กระจง)

¹³ กลุ่มโบราณคดี. สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี. กรมศิลปากร, รายงานการวิเคราะห์โบราณวัตถุเบื้องต้นจากการขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านโคกพริก ตำบลคู้กระจง อําเภอเมือง จังหวัดราชบุรี (เอกสารอัดสำเนา, 2548), 9-10.

อีกทั้งจากการสำรวจของผู้เขียนพบว่าพื้นที่บริเวณทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของ ที่ทำการองค์การบริหารส่วนตำบลคิ่งกระถิน ซึ่งเป็นที่พบโครงกระดูกทั้ง 5 โครงที่ได้กล่าวมาข้างต้น ได้พบเนินดินขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 10 เมตร สูงจากพื้นดินปัจจุบันประมาณ 50 เซนติเมตร ชาวบ้านเรียกว่า “โคกประดับอิฐ หรือโคกประดับอิฐอิฐ” (ภาพที่ 2) จากการสำรวจพบ ก้อนอิฐที่มีร่องรอยของแกลบข้าวในเนื้อของอิฐเป็นจำนวนมาก อีกทั้งมีขนาดใหญ่ มีขนาดยาว ประมาณ 20 เซนติเมตร กว้างประมาณ 10 เซนติเมตร และหนาประมาณ 5 เซนติเมตร (ภาพที่ 3) ลักษณะของอิฐดังกล่าวคล้ายคลึงกับอิฐในวัฒนธรรมทวารวดี และภายหลังจากการสำรวจครั้งแรก ผู้เขียนได้สำรวจอีกครั้งพบว่าโคกดังกล่าวได้ถูกกลบขุด ทำให้พบว่าโคกนี้แท้จริงแล้วเป็นกองอิฐที่มี ลักษณะตามที่กล่าวมาข้างต้น จึงเชื่อได้ว่าโคกแห่งนี้ น่าจะเป็นโบราณสถานในวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่ง ตั้งอยู่ไม่ไกลจากเมืองโบราณคูบัว ซึ่งเป็นเมืองสำคัญในวัฒนธรรมทวารวดีด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 2 โคกประดับอิฐ บ้านโคกพริก ตำบลคิ่งกระถิน จังหวัดราชบุรี เมื่อสำรวจครั้งแรก

ภาพที่ 3 เศษอิฐที่มีแกลบข้าวผสมจำนวนมาก พบบริเวณโคกประดับอิฐ

คูบัว เมืองท่าสำคัญในวัฒนธรรมทวารวดี

นอกจากแหล่งโบราณคดีบ้านโคกพริกแล้ว ในบริเวณที่ราบทางฝั่งตะวันตกของลำคลองแควอ้อมยังเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง คือ “เมืองโบราณคูบัว” ที่เชื่อว่าน่าจะมีความเจริญขึ้นในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 จากการศึกษาของสมศักดิ์ รัตนกุล เชื่อว่างานศิลปกรรมยุคแรกเริ่มที่เกิดขึ้นที่เมืองคูบัวน่าจะเป็นผลงานของชาวอินเดียที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่บริเวณนี้¹⁴ อีกทั้งการค้นพบประติมากรรมประดับศาสนสถานที่มีลักษณะเป็นรูปบุคคลจากต่างแดน หรือกลุ่มพ่อค้าชาวต่างชาติที่เข้ามายังเมืองในวัฒนธรรมทวารวดี¹⁵ (ภาพที่ 4) ซึ่งหนึ่งในนั้นคือเมืองคูบัว สิ่งนี้เองน่าจะเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าเมืองคูบัวนั้นเคยเป็นเมืองท่าที่สำคัญแห่งหนึ่งบนเส้นทางสายแพรไหมทางทะเลของกลุ่มเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีกแห่งหนึ่ง

ภาพที่ 4 ประติมากรรมดินเผาประดับศาสนสถานรูปบุคคลชาวต่างชาติ จากเมืองโบราณคูบัว
ปัจจุบันจัดแสดงในห้องศิลปะทวารวดี พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

แน่นอนว่าการเข้ามายังเมืองคูบัวของบุคคลจากต่างชาตินั้นย่อมต้องเดินทางผ่านเส้นทางคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก ซึ่งเส้นทางการคมนาคมทางน้ำที่จะนำพาผู้คนจากทะเลอ่าวไทยเข้าไปยังเมืองคูบัว ที่ตั้งอยู่ในตอนในของแผ่นดินที่ไม่ติดกับทะเลโดยตรงนั้นคือลำคลองแควอ้อม และลำห้วยชินสีห์ (แผนที่ที่ 1) อีกทั้งในคลองแควอ้อมนี้ยังมีผู้เคยพบเสากะโดงเรือ ซากเรือจม และเศษ

¹⁴ สมศักดิ์ รัตนกุล, โบราณคดีเมืองคูบัว, 109.

¹⁵ สฤกษ์พงศ์ ชุนทรง, ทวารวดี: ประตูลู่การค้าบนเส้นทางสายไหมทางทะเล (กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2558), 207.

ภาชนะดินเผาในสมัยห้ำราชวงศ์ - สมัยราชวงศ์หมิงเป็นจำนวนมาก¹⁶ นอกจากนี้บริเวณหลักเมืองวัดเพลง ที่อำเภอวัดเพลง ในเขตจังหวัดราชบุรี ทางใต้ของเมืองคูบัวนั้นมีการพบหลักหินที่ปัจจุบันได้รับการนับถือในฐานะหลักเมืองวัดเพลงด้วย (ภาพที่ 5) เมื่อพิจารณาหลักหินดังกล่าวแล้วอาจสันนิษฐานได้ว่าเป็นชิ้นส่วนของเสาธรรมจักร ที่มักนิยมสร้างขึ้นในวัฒนธรรมทวารวดี ดังนั้นแล้วหลักฐานเหล่านี้จึงสามารถแสดงให้เห็นว่า ลำคลองแควอ้อมเป็นเส้นทางการคมนาคมหลักที่สำคัญของเมืองโบราณคูบัวในการออกสู่ภายนอก

ภาพที่ 5 หลักหินที่ศาลหลักเมืองวัดเพลง อำเภอวัดเพลง จังหวัดราชบุรี

นอกจากหลักฐานทางโบราณคดีแล้ว พื้นที่บริเวณนี้ยังมีเรื่องเล่าท้องถิ่นในเชิงคติชนเป็นนิทานอธิบายเหตุว่า บริเวณที่เรียกว่าเวียงทูนหรือใต้ปากห้วยชินสีห์เล็กน้อย บริเวณนั้นมีเกาะที่มีลักษณะที่วางตัวเป็นแนวยาวขนานไปตามแนวของลำคลองเรียกว่าเกาะมอญ โดยนิทานดังกล่าวเล่าไว้ว่าเกาะดังกล่าวเกิดขึ้นจากเรือสินค้าจากต่างแดนเดินทางเข้ามายังบริเวณคลองแควอ้อมแล้วเกิดอัปปางลง ต่อมาเรือดังกล่าวจึงกลายเป็นเกาะขึ้นมา¹⁷

¹⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, “ลุ่มน้ำแม่กลอง”, ใน ลุ่มน้ำแม่กลอง: พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม, 39. และ สุจิตต์ วงษ์เทศ, ชื่อบ้านนามเมือง ลุ่มน้ำแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงคราม, 59.

¹⁷ สัมภาษณ์ พระครูอุทุมมธรรมประยุต, เจ้าอาวาสวัดเวียงทูน อำเภอวัดเพลง จังหวัดราชบุรี, 22 ธันวาคม 2564.

ถึงแม้ว่าในความเป็นจริงแล้วการเกิดขึ้นของเกาะนั้นอาจเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่เค้าโครงนิทานดังกล่าวน่าจะเป็นความทรงจำที่สะท้อนให้เห็นว่าลำน้ำแควอ้อมนี้เป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่สำคัญมากแห่งหนึ่งที่จะสามารถมีเรือสินค้าจากบริเวณอื่น ๆ เดินทางผ่านเข้ามายังบริเวณนี้เพื่อไปยังเมืองคูบัว ซึ่งเป็นชุมชนโบราณทางตอนในของแผ่นดิน

วัดมหาธาตุ ราชบุรี ร่องรอยวัฒนธรรมเขมรบนลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่าง

วัดมหาธาตุ ราชบุรี ซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลจากเมืองโบราณคูบัวไปทางทิศเหนือเหนือประมาณ 6.5 กิโลเมตร นับเป็นหลักฐานสำคัญของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อีกช่วงหนึ่ง โดยเชื่อว่าพื้นที่แห่งนี้น่าจะมีการใช้งานมาตั้งแต่วัฒนธรรมทวารวดี หากแต่ว่าเป็นเพียงชุมชนขนาดเล็ก โดยบริเวณวัดมหาธาตุเองอาจจะเป็นศาสนสถานประจำชุมชนด้วย เนื่องจากพบหลักฐานที่เป็นงานพุทธศิลป์ในศิลปะทวารวดีจำนวนหนึ่ง เช่น เศียรพระพุทธรูปขนาดใหญ่ (ภาพที่ 6) แต่อย่างไรก็ดี ไม่ปรากฏหลักฐานที่เป็นงานสถาปัตยกรรมแบบสมัยทวารวดีในบริเวณนี้¹⁸

ภาพที่ 6 เศียรพระพุทธรูปแบบทวารวดี พบที่วัดมหาธาตุ ราชบุรี
ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี

¹⁸ ปติสร เพ็ญสุต, "ศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสวัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี" (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555), 43.

วัดมหาธาตุ ราชบุรี ยังพบหลักฐานการใช้งานต่อเนื่องมาจนถึงช่วงสมัยวัฒนธรรมเขมร โดยพบหลักฐานการก่อสร้างศาสนสถานจากศิลาแลง สันนิษฐานว่าน่าจะมีรูปแบบเป็นปราสาทในวัฒนธรรมเขมร แบบสมัยบายน¹⁹ นอกจากนี้ยังพบโบราณวัตถุที่สามารถกำหนดอายุว่าเป็นศิลปะเขมรสมัยบายน เช่น พระหัตถ์ของพระอวโลกิเตศวรทรงถือสายประคำเป็นต้น²⁰

หลักฐานที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั้นมีความสัมพันธ์กับจารึกปราสาทพระขรรค์ ของเจ้าชาย วีรกุมาร พระโอรสในพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่กล่าวถึงชื่อเมืองต่าง ๆ ที่มีการส่งพระชัยพุทธมหานาถไปประดิษฐานซึ่งหนึ่งในนั้นคือเมือง “ชยราชปุระ” ที่นักวิชาการสันนิษฐานกันว่าน่าจะเป็นเมืองราชบุรี²¹

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าวัดมหาธาตุ ราชบุรี น่าจะมีความสำคัญขึ้นในฐานะของการเป็นศาสนสถานขนาดใหญ่ในช่วงสมัยบายน หรือราวพุทธศตวรรษที่ 18 และอาจจะเป็นศาสนสถานที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนอีกด้วย เนื่องจากที่ตั้งของวัดมหาธาตุ ราชบุรี อยู่ในตำแหน่งศูนย์กลางของเมืองราชบุรี ย่อมแสดงให้เห็นว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 และหลังจากนั้นลงมาชุมชนที่เป็นศูนย์กลางขนาดใหญ่น่าจะย้ายขึ้นมาอยู่ในบริเวณนี้แล้ว และทำให้เมืองคูบัวถูกลดบทบาทลงไปตามลำดับ ซึ่งอาจจะมี ความเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนทิศทางของแม่น้ำแม่กลองด้วย

เมืองราชบุรี และเมืองสมุทรสงคราม ในฐานะหัวเมืองปากใต้ของกรุงศรีอยุธยา

ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 แม้อำนาจการปกครองของเขมรจะเสื่อมถอยลงตามลำดับแล้วก็ตาม แต่ก็น่าเชื่อว่าบริเวณเมืองราชบุรีก็ยังคงมีการใช้งานต่อเนื่องเรื่อยมา โดยปรากฏหลักฐานชื่อเมืองราชบุรีสืบต่อมาบนจารึกหลายหลักเช่น จารึกหลักที่ 1 พ่อขุนรามคำแหง ด้านที่ 4 ในบรรทัดที่ 19-22 (ภาพที่ 7) ที่กล่าวถึงเมืองที่อยู่ทางใต้ของสุโขทัย ได้มีการกล่าวถึงชื่อเมืองราชบุรีนี้ด้วยเช่นกันความว่า

“... เบื้องหัวนอนรอดคนที่ พระบาง แพรก สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี
ศรีธรรมราช ฝั่งทะเลสมุทรเป็นที่แล้ว...”²²

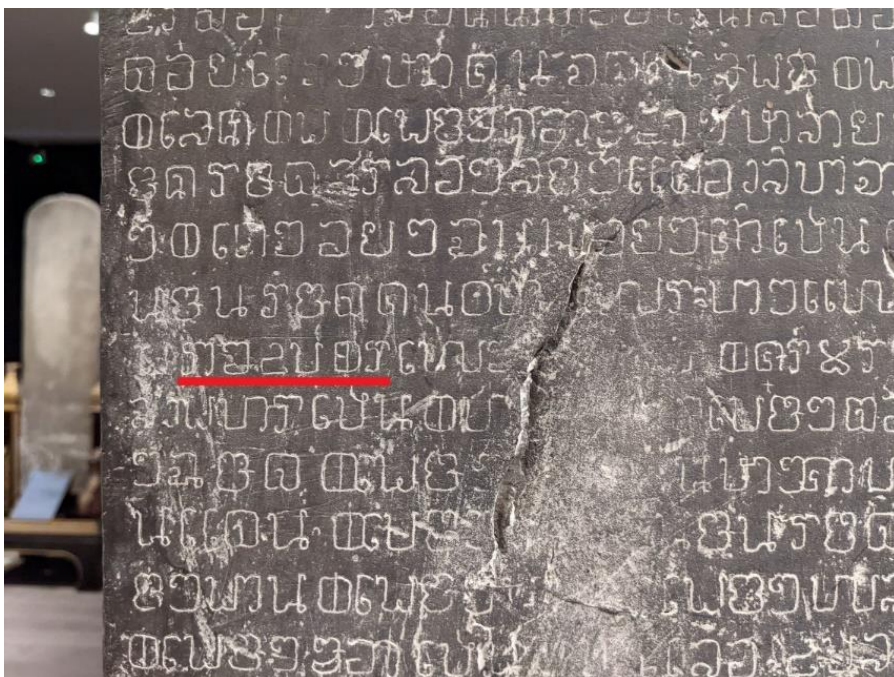
จารึกหลักที่ 1 พ่อขุนรามคำแหง

¹⁹ ปติสร เพ็ญสุต, “ศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสวัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี,” 43.

²⁰ เรื่องเดียวกัน.

²¹ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, “ศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7,” ศิลปากร 10, 2 (กรกฎาคม 2509): 56.

²² กรมศิลปากร, ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2548), 51.

ภาพที่ 7 ชื่อเมืองราชบุรี (เส้นใต้สีแดง) ที่ปรากฏในจารึกหลักที่ 1 พ่อขุนรามคำแหง

ข้อความในจารึกส่วนดังกล่าวถึงแม้ว่านักวิชาการจะเชื่อว่าจะไม่ได้จารึกขึ้นพร้อมกับจารึกส่วนอื่นในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชโดยตรง แต่เชื่อว่าน่าจะเป็นข้อความที่เขียนขึ้นใหม่ในภายหลัง แต่น่าจะก่อนรัชกาลพระยาเลอไทย ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 19²³ ย่อมเป็นหลักฐานที่แสดงฐานะของเมืองราชบุรีก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 1893 หรือในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ว่ายังคงมีการใช้งานสืบเนื่องต่อมา โดยศูนย์กลางของเมืองนั้นน่าจะยังคงอยู่บริเวณวัดมหาธาตุ ราชบุรี เช่นเดิม

ภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 1893 เมืองราชบุรีมีการใช้งานเรื่อยมาตามลำดับโดยอยู่ภายใต้การปกครองของกรุงศรีอยุธยาในฐานะหัวเมืองขึ้นใกล้เมืองหลวง และจัดเป็นเมืองที่รวมอยู่ในเขตราชธานี เป็นเมืองในมณฑลราชธานีขึ้นตรงต่อเมืองหน้าด่านชั้นในด้านตะวันตกคือเมืองกาญจนบุรี²⁴ จนถึงในสมัยรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 21 เมืองราชบุรีมีฐานะเป็นหัวเมืองจัตวา ขึ้นตรงต่อกรุงศรีอยุธยา มีผู้ปกครองเมืองเรียกว่า “ผู้รั้ง” ไม่มีอำนาจสั่งการอย่างเจ้าเมือง ปฏิบัติราชการตามคำสั่งของฝ่ายกลาโหมและฝ่ายจตุสดมภ์²⁵

²³ ประเสริฐ ฐ นคร, การอธิบายศิลาจารึกสมัยสุโขทัย, โครงการกิติเมธีสาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช (นนทบุรี: คณะศิลปศาสตร์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2547), 59. 59.

²⁴ พิชรินทร์ ศุขประมุข, "โบราณคดี ประวัติศาสตร์และศิลปกรรมในราชบุรี," ใน ราชบุรี (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2534), 120.

²⁵ เรื่องเดียวกัน

ส่วนเมืองสมุทรสงครามนั้นก็ปรากฏหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรในช่วงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 21 เช่นกัน โดยปรากฏชื่อตำแหน่งเจ้าเมืองในกฎหมายตราสามดวงพระอัยการนาทหารหัวเมืองว่า

“...พระสมุทรสาคร เมืองท่าจีน พระสมุทรสงคราม เมืองแม่กลอง พระสมุทรปราการ เมืองปากน้ำ พระชนบุรี เมืองชน...”²⁶

กฎหมายตราสามดวง พระอัยการนาทหารหัวเมือง

จากหลักฐานดังกล่าวปรากฏชื่อเมืองว่า “เมืองแม่กลอง” ที่มีพระสมุทรสงครามเป็นผู้ปกครอง แสดงให้เห็นว่าพื้นที่ด้านปากน้ำแม่กลองเริ่มเป็นชุมชนที่มีความซับซ้อนมากขึ้นในระดับของการเป็นชุมชนเมืองอย่างช้าที่สุดคือในสมัยรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ หรือช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 21 โดยอาจมีความสำคัญจากการเป็นจุดยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา เพราะตั้งอยู่บริเวณปากแม่น้ำที่สามารถติดต่อเข้าถึงกรุงศรีอยุธยาได้สะดวก

ในช่วงรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 21 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นอีกช่วงหนึ่งที่มีการจัดระเบียบหัวเมืองในกลุ่มปากแม่น้ำทั้ง 3 คือเจ้าพระยา ท่าจีน และ แม่กลอง ซึ่งเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญของกรุงศรีอยุธยา ภายหลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระสุริโยไท ในสงครามครั้งศึกพระเจ้าตะเบงชเวตี้ จึงได้เกณฑ์ราษฎรที่ได้ทิ้งบ้านเรือนหนีสงครามไป มาเป็นพลเมืองของเมืองต่าง ๆ เพื่อเป็นกำลังในการป้องกันกรุงศรีอยุธยาจากทางปากน้ำทั้ง 3 ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ความว่า

“...ไพร่บ้านพลเมืองตรีจัตวาปากใต้ เข้าพระนครนี้น้อยหนือออกอยู่ดงห้วยเขา ต้อนไม่ได้เป็นอันมาก ให้บ้านท่าจีนตั้งเป็นเมืองสาครบุรี ให้บ้านตลาดขวัญ

²⁶ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครุสภา, 2537), 316. และ 325-327. อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ปกิณกศิลปวัฒนธรรม เล่ม 27 จังหวัดสมุทรสงคราม (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2564), 52. และดูใน คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคล เฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรสงคราม (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการ, 2544), 33. และ สุจิตต์ วงษ์เทศ, ชื่อบ้านนามเมือง ลุ่มน้ำแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงคราม, 63.

ตั้งเป็นเมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองราชบุรี แขวงเมืองสุพรรณบุรี เป็น
เมืองนครชัยศรี... ”²⁷

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

ในปี พ.ศ. 2230 หรือช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 23 ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีคณะราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศสได้เดินทางมายังกรุงศรีอยุธยาเป็นครั้งที่ 2 ในครั้งนี้มีราชทูต 2 ท่านคือ เมอซีเออร์ เดอ ลาลูแบร์ เป็นผู้มีสิทธิขาดในการเจรจาความเมือง และเมอซีเออร์ เซเบเรต์ เป็นผู้เจรจาทางการค้า²⁸ โดยการมาของราชทูตทั้ง 2 ในครั้งนั้น เซเบเรต์ ได้บันทึกถึงสภาพบ้านเมืองของเมืองแม่กลองที่ได้พบเห็นว่า

“...ณ วันที่ 18 ธันวาคม ข้าพเจ้าได้ออกจากท่าจีนเพื่อไปแม่กลอง ตามทางระหว่างท่าจีนกับแม่กลองนี้ มีบางแห่งน้ำตื้น ต้องใช้กระบือลากเรือเหมือนเมื่อวันก่อน แต่ตอนที่ตื่นวันนี้ยาวกว่าวานนี้และลำบากกว่าวานนี้มาก เวลาเย็นข้าพเจ้าได้ไปถึงเมืองแม่กลอง ซึ่งไกลจากท่าจีน ระยะทางประมาณ 10 ไมล์ครึ่ง

เมืองแม่กลองนี้เป็นเมืองที่ใหญ่กว่าเมืองท่าจีนและตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ซึ่งเรียกกันว่าแม่น้ำแม่กลอง และอยู่ห่างจากทะเลประมาณ 1 ไมล์ น้ำรับประทานในเมืองนี้ เป็นน้ำที่ดี เมืองแม่กลองนี้หากำแพงเมืองไม่ แต่มีป้อมเล็ก ๆ สี่เหลี่ยมอยู่ 1 ป้อม มุมป้อมนั้นมีหอรบอยู่ 4 แห่ง แต่เป็นหอรบเล็กมาก ก่อด้วยอิฐ คุกก็ไม่มี แต่น้ำท่วมอยู่รอบป้อม กำแพงหรือรั้วในระหว่างหอรบนั้นทำด้วยเสาใหญ่ ๆ ปักลงในดิน และมีเคร้าขวางถึงกันเป็นระยะ ๆ...”²⁹

จดหมายเหตุของเมอซีเออร์เซเบเรต์

²⁷ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2559), 90.

²⁸ โคลด์ เซเบเรต์, จดหมายเหตุของมองซิเออร์เซเบเรต์, แปลโดยราชบัณฑิตยสภา (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2560), 4.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, 252.

นอกจากนี้ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ซึ่งเป็นเอกสารที่เชื่อว่าแต่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย³⁰ ยังได้กล่าวถึงชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่ไม่ไกลกับบริเวณเมืองสมุทรสงครามและเมืองราชบุรี คือชุมชนบ้านยี่สาร บ้านแหลม บ้านบางตะบูน และบ้านบางทะเล ว่าเป็นชุมชนที่ส่งของทะเลเข้าไปขายยังกรุงศรีอยุธยาบริเวณใกล้กับวัดพนัญเชิงว่า

“...อนึ่ง เรือปากใต้ปากกว้าง 6 คอก 7 คอก ชาวบ้านยี่สารบ้านแหลม เมืองเพชรบุรี แลบ้านบางตะบูนบางทะเลบรรทุกกะป็น้ำปลาปูเค็มปลาทุเร่า ปลากระพงปลาทุปลากระเบนอย่างมาจอดเรือขายแถววัดเจ้าพระนางเชิง...”³¹

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม

พื้นที่ใกล้เคียงกับคลองแควอ้อม ที่เรียกว่าย่านบางช้างนั้น ได้ปรากฏหลักฐานประการหนึ่งที่ยังชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการของชุมชนในบริเวณดังกล่าว คือตำนานท้าวแก้วผลึก ซึ่งเป็นสตรีเศรษฐีนายตลาดบางช้าง และเป็นต้นวงศ์ของราชินิกุลบางช้าง ในสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีพระราชชนนีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ในสมัยรัตนโกสินทร์³² โดยเมื่อเทียบจากอายุสมัยแล้วเชื่อว่าท้าวแก้วผลึกคงน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงอยุธยาตอนปลาย อย่างน้อยในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 23

บางช้างในห้วงเวลาที่ท้าวแก้วผลึกเป็นนายตลาดคงมีความมั่งคั่งในระดับที่สามารถทำให้ผู้ประกอบการเกี่ยวกับการค้าขายสามารถเป็นเศรษฐีได้ สินค้าที่ออกนำมาขายในตลาดบริเวณบางช้างนี้น่าจะเป็นผลผลิตจากชุมชนชาวสวนที่มีการทำสวนแบบยกท้องร่อง ในย่านบางช้างเอง และพื้นที่ใกล้เคียง ซึ่งอาจหมายรวมถึงสวนในคลองแควอ้อมด้วย ได้แก่ มะพร้าว พริก หอม กระเทียม

³⁰ ธงชัย ลิขิตพรสวรรค์, "คำนำ," ใน ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม 3 เรื่อง (กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2553), 5.

³¹ "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม," ใน ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม 3 เรื่อง (กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2553), 232.

³² เทพ สุนทรสารทูล, "ราชินิกุลบางช้าง," ใน งานฉลองวันพระราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2511), 1.

และยาจืด เป็นต้น ซึ่งคงมีความสัมพันธ์กับ “บางกอก” ที่มีลักษณะการทำสวนเช่นเดียวกัน การเกิดชุมชนเกษตรกรรมแบบทำสวนนี้ทำให้พื้นที่ทั้ง 2 มีความสัมพันธ์กันจนเป็นคำคล้องจองว่า “บางช้างสวนนอก บางกอกสวนใน”³³

นอกจากนี้ในช่วงปลายของกรุงศรีอยุธยา เมืองราชบุรี และเมืองสมุทรสงคราม เป็นพื้นที่ที่มีการตั้งค่ายเพื่อรับศึกพม่า โดยเฉพาะที่เมืองราชบุรี เนื่องด้วยเป็นเส้นทางสำคัญที่น่าจะมีการเดินทัพผ่านมาจากทางเมืองกาญจนบุรีเข้ามา ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ ได้กล่าวถึงการตั้งรับทัพพม่าที่เมืองราชบุรีอยู่หลายครั้ง ได้กล่าวถึงการตั้งทัพรับศึกพม่าที่เมืองราชบุรีตอนหนึ่งว่า

“...ให้พระยาราชนครินทร์หนึ่ง พระยาจุฬาลักษณ์หนึ่ง พระสรีวาสาหนึ่ง พระสรีวาภาหนึ่ง หลวงทองบุญหนึ่ง หลวงศรีวรลักษณ์หนึ่ง หลวงศรีรุทหนึ่ง หลวงราชพิมลหนึ่ง หลวงแมนหนึ่ง พระยาจำแลนหนึ่ง มหาเทพหนึ่ง มหามนตรีหนึ่ง ราชนรินทร์หนึ่ง อินทรเดชหนึ่ง คุณพลทหารคนละพัน ๆ ในกองหนึ่ง ๆ มีช้างคลุมเกราะเหล็ก 10 ช้าง ช้างตัวหนึ่ง ๆ มีปืนใหญ่ 2 บอก มีทวน 2 เล่ม มีความรู้หัวหนึ่ง กลางหนึ่ง ท้ายหนึ่ง และมีพลทหารถือทวนตามหลังช้างอีกช้างละร้อยคน ให้พระยานครศรีธรรมราชเป็นแม่ทัพ ยกไปตั้งที่เมืองราชบุรี

ภายในพระนครนั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็ก็นำผู้คนไปตั้งค่ายค้ำประตูหอระฆังให้มั่นคง เอาปืนใหญ่ขึ้นจุกตามช่องเสมา ให้ไพร่พลขึ้นรักษาโดยกวาดขัน ฝ่ายกองทัพที่ยกไปทางเมืองมะริดนั้น ครั้นปะทะกับทัพพม่า ก็ได้รับพุงกันเป็นสามารได้ถึง 15 วัน ไพร่พลข้างกรุงศรีอยุธยาพานจะอ่อนแอ สู้ฝีมือพม่าไม่ได้ล้มตายมาก ก็พากันถอยหนีจากเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี มาบรรจบกับกองทัพเจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลกิงดุง แล้วแยกย้ายกันเป็นกองหน้า กองหนุน กองละ 500 บ้าง 1,000 บ้าง ทัพใหญ่มาตั้งที่เมืองราชบุรี...”³⁴

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

³³ สุจิตต์ วงษ์เทศ, ชื่อบ้านนามเมือง ลุ่มน้ำแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงคราม, 56.

³⁴ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 566.

นอกจากบริเวณเมืองราชบุรีที่เป็นจุดสำคัญในการตั้งรับทัพพม่าแล้ว อีกบริเวณหนึ่งที่มีการบันทึกว่าเป็นค่ายในการตั้งรับสำคัญ ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงพื้นที่ต่าง ๆ ในบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง ความนี้ปรากฏทั้งในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระนิพนธ์เรื่อง ไทยรบพม่า ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

“...ครั้น ๗ เดือน ๗ มังมหานรธาให้แยงหะยกกลับขึ้นไปแจ้งราชการ ณ กรุงอังวะ แล้วจึงปรึกษากันว่า เรามาตีเมืองทวายได้ บัดนี้หาผู้มีใตจะต้านทานต่อฝีมือทะเลแล้วทหารเราไม่ ควรเราจะยกเข้าไปชิงเอาซึ่งเศวตฉัตร ณ กรุงเทพมหานคร เป็นความชอบถวายพระเจ้าอังวะเห็นจะได้โดยสะดวก ครั้นปรึกษาพร้อมกันแล้ว ก็ดำเนินพยุหโยธาทัพ สรรพด้วยเครื่องศาสตราวุธทั้งปวง เข้าตีเอาเมืองเพชรบุรี ราชบุรี เมืองกาญจนบุรี ยกมาบรรจบกัน ณ บ้านลูกแก ขณะนั้นเรือลูกค้าคับคั่งอยู่เป็นอันมาก พม่าลงไล่ฆ่าฟันตายทั้งในน้ำและบนบก จับเป็นไปเป็นอันมาก และพม้ายกไปตั้งค่ายอยู่ตอกระออม และดงรังหนองขาว จึงให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองปากใต้ไปตั้งรับ ณ บำรุง ทัพเรือตั้งอยู่ ณ บางกุ้ง...”³⁵

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

“...ส่วนกองทัพที่ยกไปรบพม่าทางเมืองราชบุรีนั้น ให้จัดคนที่เกณฑ์มาจากหัวเมืองปักษ์ใต้เป็นกองทัพบกทัพหนึ่ง กองทัพเรือทัพหนึ่ง ผู้ใตจะเป็นแม่ทัพหาปรากฏไม่ กองทัพบกยกออกไปถึงตำบลตำหรุ กองทัพเรือไปถึงบางกุ้งข้างใต้เมืองราชบุรี พม่ายกลงมาตีก็แตกพ่ายไปทั้ง ๒ ทัพ พม่าไล่ตามเข้ามาจนในแขวงเมืองธนบุรี แต่ว่ามาเที่ยวปล้นสะดมพอได้ทรัพย์แล้วก็พากันกลับไปเมืองราชบุรี หาได้ตีเมืองธนบุรีไม่...”³⁶

พระนิพนธ์พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า

³⁵ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 376.

³⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2555), 339.

จากชื่อบริเวณต่าง ๆ เช่น **ตำบลตำหรุ หรือบำหรุ** ซึ่งเป็นที่ตั้งของกองทัพบกที่ยกไปนั้น อาจเชื่อได้ว่าน่าจะหมายถึงพื้นที่ที่เรียกว่า **“ปากบำหรุ”** ซึ่งตั้งอยู่บริเวณปากคลองแควอ้อมทางด้านเหนือ ในเขตเมืองราชบุรี และทัพเรือที่ตั้งอยู่ที่ **“บางกุ้ง”** ซึ่งเป็นบริเวณปากคลองแควอ้อมทางด้านใต้ โดยพื้นที่ทั้ง 2 แห่งนี้น่าจะเป็นพื้นที่ที่สามารถควบคุมเส้นทางการเดินทางทางน้ำที่สำคัญ เพราะสามารถควบคุมเส้นทางระหว่างเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงครามได้

อาจกล่าวโดยสรุปในช่วงสมัยอยุธยาว่า เมืองราชบุรีนั้นได้พัฒนาต่อมาจากชุมชนในวัฒนธรรมเขมรสมัยบาเยน โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่บริเวณวัดมหาธาตุ ราชบุรี และยังคงเป็นหัวเมืองเรื่อยมาในสมัยอยุธยา ส่วนเมืองสมุทรสงครามนั้นน่าจะพัฒนาจากชุมชนชาวสวนขนาดเล็ก และได้พัฒนาเป็นเมืองขึ้นมาอย่างน้อยในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 และพัฒนาขึ้นมาเป็นเมืองสมุทรสงครามที่มีป้อมปราการป้องกันบริเวณปากแม่น้ำแม่กลองในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยทั้งเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงครามนั้นมีฐานะเป็นกลุ่มหัวเมืองปากใต้ของกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นแหล่งของสวนและของทะเลที่ป้อนเข้าสู่ราชธานีกรุงศรีอยุธยา อีกทั้งยังเป็นพื้นที่สำคัญในการตั้งรับกองทัพพม่าที่ยกมาจากทางด้านทิศตะวันตกอีกด้วย เนื่องจากเป็นหัวเมืองที่ควบคุมเส้นทางสัญจรทางน้ำที่สำคัญคือแม่น้ำแม่กลองในฐานะหัวเมืองปากแม่น้ำในช่วงปลายของกรุงศรีอยุธยา

บางกุ้ง ชัยภูมิสำคัญภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2

ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 2310 พระยาตาก (สิน) ได้นำพรรคพวกออกจากกรุงศรีอยุธยา ไปยังหัวเมืองทางตะวันออก โดยมีฐานกำลังที่สำคัญที่เมืองจันทบุรี และภายหลังทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ที่สมเด็จพระบรมราชาที่ 4 พร้อมทั้งสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นที่เมืองบางกอก ซึ่งเป็นอดีตหัวเมืองปากใต้ของกรุงศรีอยุธยา และได้มีการส่งข้าราชการไปประจำตามหัวเมืองต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงสันนิษฐานว่าหัวเมืองต่าง ๆ ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ส่งข้าราชการไปปกครองนั้นน่าจะมีเมืองสมุทรสงครามด้วย³⁷

อีกทั้งในพระนิพนธ์ไทยรบพม่านั้นยังมีการกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารได้กล่าวถึงกลุ่มคนที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งกองกำลังประจำหัวเมือง ซึ่งมีการส่งกองกำลังทหารไปประจำยังค่ายบางกุ้ง เขตต่อแดนราชบุรีและสมุทรสงคราม รวมทั้งในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มีการกล่าวถึงการรบที่ค่ายบางกุ้งเมื่อสถาปนากรุงธนบุรีแล้วเช่นกันความว่า

³⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า**, 399.

“..ให้ทหารจีนไปตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลบางกุ้ง ที่แดนเมืองราชบุรีต่อเมือง
สมุทรสงครามแห่งหนึ่ง...³⁸”

พระนิพนธ์พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า

“...ปีชวด ลัมฤทธิศกนั้น ฝ่ายพระเจ้าอังวะให้มีหนังสือรับสั่งลงมาแก่แม่
ก็มาหว่าเจ้าเมืองทวาย ให้ยกกองทัพลงมาตีเมืองไทยว่าจะรบอยู่หรือจะ
กำเริบขึ้นประการใดบ้าง แม่ก็มาหว่าก็คุมพลทหารเมืองทวายสองหมื่น ยกเข้า
มาทางเทืองไชโยค และเรือรบเก่ายังอยู่ที่นั่น จึงยกทัพเรือลงมา ณ ค่าย
ตอกกระออม แล้วยกเลือนลงมาล้อมค่ายจีนบางกุ้งใกล้จะเสียอยู่แล้ว
กรมการเมืองสมุทรสงครามเข้ามาบอกให้ทราบทุก ครั้นได้ทราบจึงโปรดให้พระ
มหามนตรีเป็นกองหน้า เสด็จยกทัพหลวงไปทางชลมารคไปยังเมือง
สมุทรสงคราม ให้ทัพหน้าเข้าโจมตี กองทัพพม่าก็แตกฉานทั้งสิ้นในเวลาเดียว
...³⁹”

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

จากเอกสารทั้งสองนั้นแสดงให้เห็นว่าบ้านเมืองบริเวณเมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม
และพื้นที่ในบริเวณแควอ้อม ภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาแล้วยังคงมีการอยู่อาศัยต่อเนื่องมา
ถึงแม้ว่าจะมีการเข้ามารบกวนของข้าศึกบ้างหลายครั้งตั้งแต่ช่วงก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาจนมีการ
สถาปนากรุงธนบุรีแล้ว แต่ก็ยังคงเห็นว่าอาจมีการกระจายหลบหนีของคนอยู่ไปยังที่อื่นบ้านแต่
ก็เป็นเพียงช่วงเวลาไม่นานก็กลับมารวมตัวกันอยู่เป็นชุมชนตามเดิม นอกจากนี้ภายหลังการสถาปนา
กรุงธนบุรีแล้ว บริเวณดังกล่าวก็ยังคงเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญในทางยุทธศาสตร์ในการตั้งรับกองทัพ
พม่าอยู่ตามเดิม จึงมีการส่งกองกำลังทหารมาประจำการอยู่โดยตลอด และเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดง
ให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้ไม่ได้ถูกปล่อยทิ้งร้างจากสงครามคราวเสียกรุง ในปี พ.ศ. 2310

อัมพวา บางช้าง พื้นที่ราชินิกุลแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พระราชวงศ์จักรีถือว่ามีความเกี่ยวข้องกับพื้นที่ลุ่มน้ำแม่กลองมาเป็นระยะเวลาช้านาน
ตั้งแต่เมื่อครั้งบ้านเมืองดี คือก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

³⁸ เรื่องเดียวกัน.

³⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (พระนคร: กรม
ศิลปากร, 2511. พิมพ์เนื่องในการบรรจุศพ นายไต้ล้ง พรประภา), 619.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ทรงเคยรับราชการที่หลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี และในครั้งนั้นก็ได้สมรสกับคุณนาค ธิดาของคหบดีทองกับคุณสั้น (ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระนามคุณสั้นที่ “สมเด็จพระรูปศิริโสภาคย์มหานาคนารี”) ซึ่งพำนักอยู่ที่บริเวณบางช้าง เมืองสมุทรสงคราม เมื่อปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์แล้วก็ได้ปรากฏว่าทรงสถาปนาคุณนาคขึ้นเป็นสมเด็จพระอัครมเหสี จนถึงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงได้เฉลิมพระอิสริยยศสมเด็จพระบรมราชชนนีขึ้นเป็น สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ด้วยเหตุที่ว่าพระนิวาสสถานเดิมของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีอยู่ที่บางช้าง เมืองสมุทรสงคราม จึงทำให้เหล่าพระประยูรญาติต่าง ๆ ของพระองค์ก็ล้วนแล้วแต่พำนักอยู่บริเวณบางช้างทั้งสิ้น เหล่าราชินิกุลกลุ่มนี้จึงเรียกว่า “ราชินิกุลบางช้าง”⁴⁰ นอกจากนี้ยังเป็นที่เสด็จพระบรมราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ในปีพุทธศักราช 2310 และประทับอยู่เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์⁴¹

อย่างไรก็ดีบริเวณบางช้างที่กล่าวมาข้างต้นนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์อธิบายไว้ว่า หมายถึงบริเวณวัดอัมพวันเจติยาราม⁴² ซึ่งหมายถึงพื้นที่ทางด้านใต้ของบริเวณปากคลองแควอ้อมลงไปประมาณ 2 กิโลเมตร แต่ก็เข้าใจได้ว่าพื้นที่แถบนั้นรวมทั้งในแควอ้อมและคลองซอยต่าง ๆ ที่มีจำนวนมากก็น่าจะมีชุมชนชาวสวนอาศัยอยู่ดั้งเดิมเช่นกัน

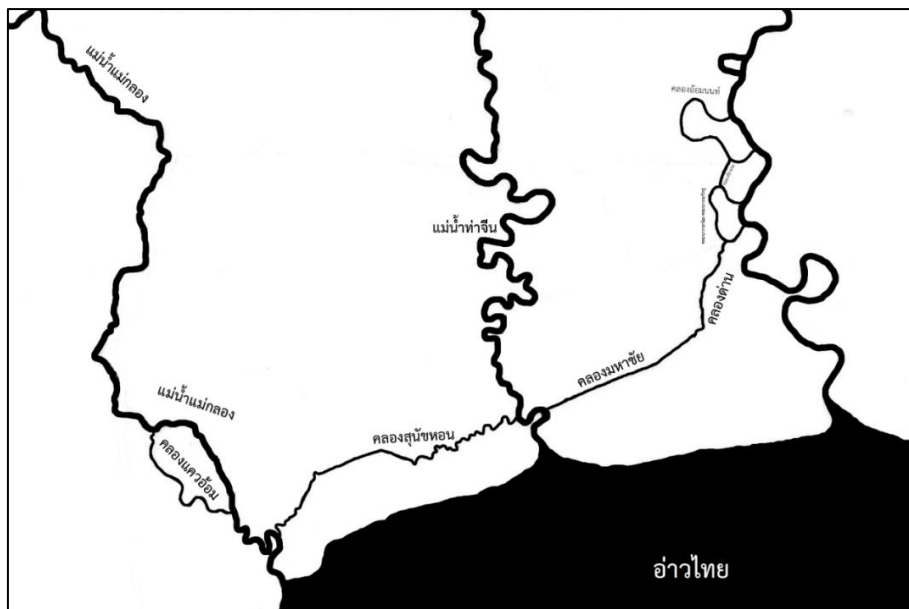
เมื่อพิจารณาจากพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 พบว่าเสด็จพระราชสมภพในปีเดียวกันกับที่เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ดังนั้นการที่ทรงเจริญพระชนม์ในช่วงที่ทรงพระเยาว์ที่อัมพวาหรือบางช้างอันเป็นพระนิวาสสถานเดิมน่าจะเป็นหลักฐานอีกประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณบางช้าง อัมพวา รวมทั้งพื้นที่ใกล้เคียงที่มีชุมชนอยู่แต่เดิมน่าจะมีการอาศัยอยู่ของกลุ่มคนเป็นชุมชนสืบเนื่องมา มิได้ถูกปล่อยทิ้งให้ร้างลง

⁴⁰ ดูใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, อธิบายราชินิกุลบางช้าง, ชำระใหม่และพิมพ์ครั้งที่ 3 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471. พระยาไพบุลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) กับ เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ตัน บุนนาค) พิมพ์อุทิศถวายสนองพระคุณ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี), 1.

⁴¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), 4.

⁴² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, อธิบายราชินิกุลบางช้าง, 1.

นิราศยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เส้นทางคมนาคมตามลำน้ำ คู คลอง จากกรุงเทพฯ สู่หัวเมืองตะวันตก (แผนที่ที่ 2)

แผนที่ที่ 2 คลองด่าน คลองมหาชัย และคลองสุนัขหอน เส้นทางคมนาคมเชื่อม 3 ลำน้ำที่ปรากฏในการเดินทางในนิราศยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์

ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีวรรณกรรมประเภทนิราศหลายเรื่อง que เดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองทางตะวันตกของประเทศไทย เช่น กาญจนบุรี และเพชรบุรี เป็นต้น ประกอบด้วย กลอนเพลงยาวนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ในครั้งนั้นได้เสด็จพระราชดำเนินไปในการพระราชสงคราม ในปี พ.ศ. 2329 ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี⁴³ โคลงต้นตามเสด็จทัพลำน้ำน้อย ของพระยาตวัน ที่ตามเสด็จไปในการพระราชสงครามคราวไปตีเมืองทวายในปี พ.ศ. 2330⁴⁴ นิราศพระแท่นดงรัง ของสามเณรกลั่น ที่เดินทางไปนมัสการพระแท่นดงรัง ที่เมืองกาญจนบุรี ในราวปี พ.ศ. 2376⁴⁵ และนิราศเมืองเพชร ของสุนทรภู่ que เดินทางไปยังเมืองเพชรบุรี แต่ไม่สามารถระบุได้ว่าไปในช่วงเวลาใดชัดเจน แต่สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่

⁴³ ดูใน หอพระสมุดวชิรญาณ, "คำอธิบายเรื่องพระราชนิพนธ์นิราศฯ ท่าดินแดง," ใน กลอนเพลงยาวนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง (พระนคร: โสภณพิพิธธรรมนาคร, 2464. หอพระสมุดวชิรญาณจัดพิมพ์ในงานฉลองสุพรรณบัตรท่านเจ้าพระยารามราชนา), 4.

⁴⁴ ดูใน "บันทึกพงศาวดารประกอบโคลงนิราศเสด็จทัพลำน้ำน้อย," ใน โคลงกวีโบราณและวรรณกรรมพระยาตวัน (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2505), 10-14.

⁴⁵ ธนิต อยู่โพธิ์, "คำนำเรื่องนิราศพระแท่นดงรัง," ใน นิราศพระแท่นดงรัง (พระนคร: กรมศิลปากร, 2504), 3.

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3⁴⁶ ซึ่งวรรณกรรมดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงเส้นทางคมนาคมที่สอดคล้องกันในการเดินทางไปยังหัวเมืองตะวันตกโดยเฉพาะเมืองกาญจนบุรี

เมื่อพิจารณาแล้วจะพบว่าเส้นทางการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองตะวันตกนั้น ใช้การเดินทางทางลำน้ำเป็นหลัก โดยเริ่มต้นจากกรุงเทพฯ เข้าสู่คลองบางกอกใหญ่ คลองด่าน เข้าสู่คลองมหาชัย ออกสู่อ่างน้ำท่าจีน และเข้าสู่คลองสุนัขหอนเพื่อออกสู่อ่างน้ำแม่กลองที่เมืองสมุทรสงครามตามลำดับ⁴⁷ หากแต่ถ้าเมื่อออกสู่อ่างน้ำแม่กลองแล้วนิราศทั้ง 3 เรื่องที่จะเดินทางไปยังกาญจนบุรีล้วนแล้วแต่เลือกใช้เส้นทางแม่น้ำใหญ่ในการเดินทางทั้งสิ้น ขึ้นไปจนถึงเมืองราชบุรีและกาญจนบุรี

อย่างไรก็ดีเมื่อพิจารณาตามนิราศปรากฏชื่อคลองสุนัขหอน ซึ่งเป็นคลองที่วางตัวตามแนวแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก และมีความคดเคี้ยวตัวดีไปมา เนื่องด้วยลักษณะทางกายภาพของเส้นทางน้ำที่ตั้งบนพื้นที่ราบมาก ๆ แต่ก็สามารถเชื่อมต่อไปออกยังอ่างน้ำท่าจีนได้ที่บริเวณใต้วัดใหญ่จอมปราสาท เหนือเมืองสมุทรสาครปัจจุบันเล็กน้อย ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2371 โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่กองในการขุดลอกคลองสุนัขหอน⁴⁸ ที่มีสภาพตันเขินเนื่องจากการที่น้ำขุ่นกัน เข้าใจว่าน่าจะหมายถึงการที่กระแสน้ำจืดที่ไหลลงมาชนเข้ากับน้ำเค็มจากทะเลที่หนุนขึ้นมา ทำให้น้ำทั้ง 2 ส่วนหยุดนิ่งและตะกอนที่พัดพามากับน้ำที่ไหลจึงตกตะกอนลงและทำให้เกิดการตันเขินของคลองขึ้น

การขุดลอกคลองสุนัขหอนนี้น่าจะช่วยขบขันให้เห็นถึงความสำคัญของคลองสุนัขหอนในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่ายังเป็นเส้นทางคมนาคมเชื่อมระหว่างลำน้ำที่มีสำคัญอยู่

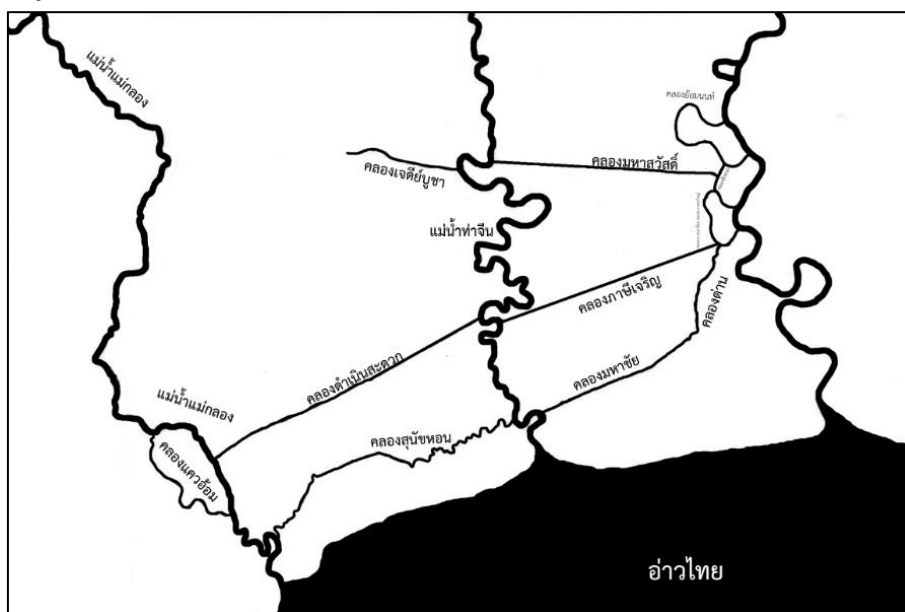
⁴⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "คำอธิบายเรื่องนิราศของสุนทรภู่," ใน **นิราศเมืองเพชร** (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2496. พิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในงานฉาบฉวย นางเจียน สังขสุนทร), 3.

⁴⁷ นิราศเมืองเพชรของสุนทรภู่ใช้เส้นทางเดียวกันกับเรื่องอื่น ๆ ทั้ง 3 เรื่องที่กล่าวมาจนถึงเมืองสมุทรสงคราม แล้วแยกออกไปทางทะเลเพื่อไปยังเมืองเพชรบุรี ส่วนเรื่องอื่น ๆ เดินทางต่อในเส้นทางเดียวกันคือเมื่อถึงเมืองสมุทรสงครามแล้ว จึงทวนน้ำขึ้นไปตามแม่น้ำแม่กลองสายใหญ่ขึ้นไปยังเมืองราชบุรี และกาญจนบุรีตามลำดับ ดูใน พระสุนทรโวหาร (ภู่), **นิราศเมืองเพชร** (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2496. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉาบฉวย นางเจียน สังขสุนทร), 1-18., พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, **กลอนเพลงยาวนิราศเรื่องรบพม่าที่ทำดินแดง** (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2464. หอพระสมุดวชิรญาณจัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองสุพรรณบัตรท่านเจ้าพระยารามราชพา), 3-8. ,พระยาตรัง, **โคลงกวีโบราณและวรรณกรรมพระยาตรัง** (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2505), 78-88. และ สามเณรกลัน, **นิราศพระแท่นดงรัง** (พระนคร: กรมศิลปากร, 2504. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉาบฉวย นางเจียน สังขสุนทร), 15-34.

⁴⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), "สร้างบ่อและขุดคลอง," ใน **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538), 37.

**คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก โครงข่ายคลองขุดลัดตัดตรงเชื่อม
ราชบุรี สมุทรสาคร กรุงเทพฯ**

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเพื่อเชื่อมต่อระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลองขึ้น ได้แก่ คลองมหาสวัสดิ์ คลองเจดีย์บูชา คลองภาษีเจริญ และคลองดำเนินสะดวก (แผนที่ที่ 3)

แผนที่ที่ 3 แผนที่แสดงแนวคลองมหาสวัสดิ์ คลองคลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก และคลองเจดีย์บูชา

คลองมหาสวัสดิ์ โปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นในปี พ.ศ. 2403⁴⁹ เชื่อมต่อระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณคลองบางกอกน้อยที่หน้าวัดชัยพฤกษ์มาลา ตัดตรงไปทางทิศตะวันตกไปออกที่แม่น้ำนครชัยศรี (ท่าจีน) บริเวณริมศาลเจ้าสุบินตัก บริเวณแขวงเมืองนครชัยศรี (ตำบลจี่วราย อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐมในปัจจุบัน) มีความยาวประมาณ 27 กิโลเมตร โดยแต่เดิมการคมนาคมเชื่อมต่อทางน้ำระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีนทางตอนเหนือของกรุงเทพมหานครนั้น มักนิยมใช้คลองบางใหญ่-คลองโยง ที่แยกออกไปจากบริเวณคลองอ้อมนนทบุรี ทางทิศตะวันตกไปออกสู่มแม่น้ำท่าจีนที่บ้านลานตากฟ้า อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นคลองขุด

⁴⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), "ขุดคลองมหาสวัสดิ์," ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชชกาลที่ 4 (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุนนาค)), 168-69.

แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าขุดขึ้นในช่วงเวลาใด แต่อย่างน้อยปรากฏเป็นเส้นทางไปพระปฐมเจดีย์ใน
นิตราศพระประชมของสุนทรภู่ ในช่วงรัชกาลที่ 3⁵⁰

เมื่อถึงแม่น้ำท่าจีนแล้วยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุด**คลองเจดีย์บูชา** เพื่อเป็นเส้นทางไป
นมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ จึงน่าสังเกตว่าคลองมหาสวัสดิ์นี้น่าจะขุดขึ้นเป็นเส้นทางเชื่อมไปยังเมือง
นครปฐมเท่านั้น ไม่ได้ต้องการเชื่อมต่อไปออกยังแม่น้ำแม่กลองซึ่งต่างจากอีก 2 สายที่จะได้กล่าวถึง
ในลำดับต่อไป

คลองภาษีเจริญ โปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นในปี พ.ศ. 2409 โดยพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ เจ้า
ภาษีฝืน ใช้เงินที่ได้จากการจัดเก็บภาษีฝืนมาใช้ในการขุดคลอง⁵¹ เริ่มตั้งแต่บริเวณคลองบางกอกใหญ่
หน้าวัดปากน้ำภาษีเจริญ ตัดตรงไปทางทิศตะวันตก ไปออกแม่น้ำท่าจีนที่บริเวณตำบลดอนไก่ดี
อำเภอกระทุ่มแบน จังหวัดสมุทรสาคร มีความยาวประมาณ 27 กิโลเมตร

คลองดำเนินสะดวก โปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้น เปิดใช้ในปี พ.ศ. 2411⁵² เชื่อมต่อระหว่าง
บริเวณแม่น้ำท่าจีน ที่ใกล้ใกล้วัดบางยาง อำเภอกระทุ่มแบน จังหวัดสมุทรสาคร บริเวณเหนือปาก
คลองภาษีเจริญไปประมาณ 2 กิโลเมตร ฝั่งตรงไปทางทิศตะวันตกไปออกแม่น้ำแม่กลองที่บริเวณบ้าน
บางนกแขวก เมืองราชบุรี (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม) เป็นระยะทาง
ประมาณ 35 กิโลเมตร

เมื่อพิจารณาจากแผนที่แล้วนั้นจะสังเกตได้ว่าแนวปากคลองของคลองทั้ง 2 ตั้งอยู่ไม่
ห่างกันมาก แสดงว่าเป็นคลองที่ถูกออกแบบมาเพื่อให้เป็นเส้นทางเชื่อมต่อกันทั้ง 3 ลำน้ำโดยตรง
และน่าสังเกตว่าคลองดำเนินสะดวกนี้น่าจะเป็นเส้นทางที่ใช้เดินทางยังเมืองราชบุรีได้รวดเร็วและ
สะดวกมากยิ่งขึ้นกว่าการใช้คลองสุนัขหอนแล้วทวนน้ำแม่กลองขึ้นมา

⁵⁰ ดูใน ศรีศักร วัลลิโภดม, "บางใหญ่ ชุมชนชาวสวนในเขตนนทบุรี," **เมืองโบราณ** 23, 3 (กรกฎาคม-
กันยายน 2540): 55., ประภัสสร ชูวิเชียร, **อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง**, 15.
และ อภิลักษณ์ เกษมผลกุล, "มหาสวัสดิ์: 150 ปี มหานทีพระราชทาน," ใน **มหาสวัสดิ์: 150 ปี มหานที
พระราชทาน** (นครปฐม: โครงการศิลปศาสตร์อาสา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2553. บรรณารักษ์ใน
โอกาสครบ 150 แห่งการขุดคลองมหาสวัสดิ์), 4.

⁵¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), "ขุดคลองภาษีเจริญ," ใน **พระราชพงศาวดารกรุง
รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4** (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ
คุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุนนาค)), 331.

⁵² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), "เปิดคลองดำเนินสะดวก," ใน **พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4** (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์ 2477. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ
คุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุนนาค)), 351.

การขุดคลองภาษีเจริญและคลองดำเนินสะดวกจึงเป็นการสร้างเส้นทางคมนาคมใหม่ที่ทำให้การเชื่อมต่อระหว่างราชธานีกรุงเทพมหานครไปยังหัวเมืองตะวันตก เช่น ราชบุรี สะดวกมากยิ่งขึ้น และเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ความเจริญและอิทธิพลทางศิลปกรรมกระจายออกสู่หัวเมืองได้สะดวกมากขึ้นกว่าแต่ก่อน

ทางรถไฟสายใต้ ทางรถไฟสายท่าจีน และทางรถไฟสายแม่กลอง การคมนาคมรูปแบบใหม่ที่นำพาความเจริญสู่ลุ่มน้ำแม่กลอง ตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 5

ในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราวปี พ.ศ. 2440 เริ่มมีการสร้างทางรถไฟสายใต้ขึ้น และได้เริ่มเปิดเดินรถไฟในปี พ.ศ. 2446 โครงการดังกล่าวในระยะแรกนั้นเริ่มที่สถานีต้นทางคือบริเวณริมคลองบางกอกน้อย หรือสถานีรถไฟบางกอกน้อยวิ่งลัดไปกับแนวคลองบางกอกน้อยจนถึงบริเวณคลองมหาสวัสดิ์ จึงวางตัววิ่งลัดกับแนวคลองมหาสวัสดิ์ไปทางทิศตะวันตกไปจนข้ามแม่น้ำท่าจีนแล้ววิ่งลัดตามแนวคลองเจดีย์บูชาไปจนถึงเมืองนครปฐม แล้ววิ่งตรงต่อไปจนจรดแม่น้ำแม่กลองที่บริเวณอำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี จากนั้นจึงวิ่งลงทางทิศใต้ลัดตามแนวแม่น้ำแม่กลอง มาข้ามแม่น้ำแม่กลองที่บริเวณเมืองราชบุรี แล้ววิ่งต่อไปทางทิศใต้ไปจนถึงเมืองเพชรบุรี⁵³ (แผนที่ที่ 4)

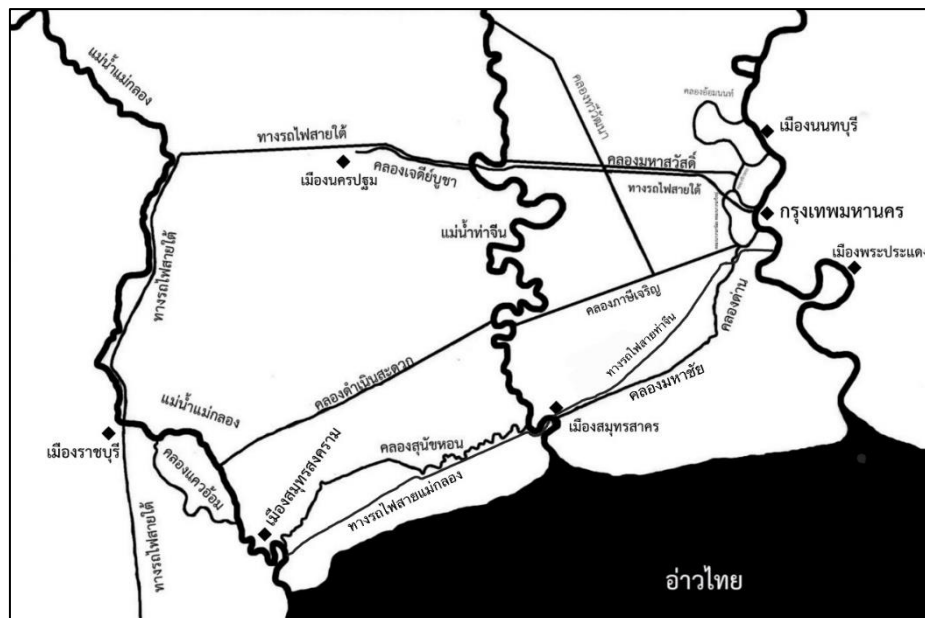
ทั้งนี้ในช่วงปี พ.ศ. 2445 ก็ได้เริ่มมีการสร้างทางรถไฟขึ้นอีกสายทางหนึ่ง คือเส้นทางรถไฟสายท่าจีน จากสถานีต้นสายคือบริเวณปากคลองสาน (ยกเลิกสถานีดังกล่าวในปี พ.ศ. 2504 โดยมีสถานีวงเวียนใหญ่เป็นสถานีต้นทางแทน) ลัดตัดตรงไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้มุ่งสู่มหาชัยสมุทรสาคร เส้นทางระยะแรกนี้เปิดบริการในปี พ.ศ. 2447⁵⁴

ส่วนระยะที่ 2 เป็นเส้นทางรถไฟสายแม่กลอง เริ่มต้นจากสถานีบ้านแหลม ซึ่งอยู่ตรงกันข้ามแม่น้ำท่าจีนกับสถานีมหาชัย ซึ่งเป็นสถานีปลายทางของทางรถไฟระยะแรก จากสถานีบ้านแหลมทางรถไฟวิ่งลัดตัดตรงไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ไปสุดเส้นทางที่สถานีแม่กลอง เมืองสมุทรสงคราม

⁵³ อภิรักษ์ณี เกษมผลกุล, "110 ปี สถานีรถไฟศาลายา (2446-2556)," ใน 110 ปี สถานีรถไฟศาลายา: ประวัติศาสตร์ วรรณกรรม และวัฒนธรรม ว่าด้วยวิวัฒนาการการเดินทางและขนส่งจากบางกอก - ศาลายา (นครปฐม: ศูนย์สยามทรรศนศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2557), 54-55.

⁵⁴ "การเปิดทางรถไฟสายท่าจีน พ.ศ. 2447", ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 21, ตอนที่ 40 (8 มกราคม 2447), 739.

เส้นทางรถไฟระยะที่ 2 นี้ เปิดบริการโดยบริษัทรถไฟแม่กลองทุนจำกัด ในราวในปีถัดมา คือ พ.ศ. 2448⁵⁵

แผนที่ที่ 4 แผนที่แสดงแนวทางรถไฟสายใต้ สายท่าจีน และสายแม่กลอง

การเกิดขึ้นของเส้นทางรถไฟทั้ง 3 สายนี้ ทำให้เป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ และสะดวกรวดเร็วในการเดินทางไปยังหัวเมืองทางด้านตะวันตก ทั้งนครปฐม ราชบุรี เพชรบุรี รวมทั้งสมุทรสาครและสมุทรสงคราม นำมาซึ่งความเจริญและศิลปกรรมจากราชาธานีออกมาสู่หัวเมืองได้อย่างรวดเร็วมากขึ้นด้วย ก่อนที่การคมนาคมทางเส้นทางรถยนต์จะเจริญขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 26

สรุปความสำคัญ และพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ของลุ่มน้ำแม่กลองและลำน้ำแควอ้อม

คลองแควอ้อมเป็นเส้นทางน้ำของแม่น้ำแม่กลองสายเก่า พบหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์อย่างน้อยในช่วงยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และเข้าสู่วัฒนธรรมทวารวดี เมื่อถึงวัฒนธรรมเขมรจึงมีการย้ายศูนย์กลางไปอยู่ยังเมืองราชบุรีในปัจจุบัน ซึ่งอาจมีปัจจัยมาจากการเปลี่ยนแปลงเส้นทางน้ำของแม่น้ำแม่กลองที่อาจจะเกิดขึ้นในช่วงเวลานั้น และทำให้แม่น้ำแม่กลองสายเดิมกลายเป็นคลองแควอ้อม จนถึงในช่วงสมัยอยุธยาตอนกลาง ราวพุทธศตวรรษที่ 21 มีเอกสารปรากฏชัดเจนมากขึ้นว่าชุมชนใหญ่ 2 แห่งทางตอนเหนือและตอนใต้ของคลองแควอ้อม มีฐานะเป็น

⁵⁵ "ประกาศพระราชทานอำนาจพิเศษแก่บริษัทรถไฟแม่กลองทุนจำกัด พ.ศ. 2448", ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 22, ตอนที่ 19 (6 สิงหาคม 2448), 423.

เมือง คือเมืองราชบุรีและเมืองแม่กลอง และมีเจ้าเมืองปกครอง เมืองทั้ง 2 มีความสำคัญต่อราชธานีกรุงศรีอยุธยาในฐานะหัวเมืองปากใต้เรื่อยลงมา กระทั่งในสมัยอยุธยาตอนปลายพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่างก็คงจะมีความมั่งคั่งและมีชื่อในฐานะของการเป็นแหล่งของส่วน และอาหารจากทะเลเพื่อป้อนเข้าสู่ราชธานีกรุงศรีอยุธยา และเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญในการต้านทัพจากทางตะวันตกเรื่อยมาจนถึงสมัยธนบุรี และต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะบริเวณปากบ่าหุ และ บางกุ้ง ซึ่งเป็นปากคลองแควอ้อมทั้ง 2 ฝั่ง ได้ปรากฏชัดเจนว่ามี การตั้งทัพป้องกันข้าศึกในบริเวณทั้ง 2

เมื่อกรุงศรีอยุธยาล่มสลายลงแล้ว ในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ เชื่อว่าชุมชนที่มีมาแต่เดิมในสมัยอยุธยาที่บริเวณบางช้าง อัมพวา รวมทั้งแควอ้อมก็ยังมีคนอาศัยอยู่ มิได้ถูกปล่อยให้ร้างและเป็นช่วงเวลาชุมชนเริ่มกลับมาฟื้นฟูบ้านเมืองอีกครั้ง จนบ้านเมืองเริ่มมีความมั่นคงโดยลำดับทั้งในราชธานีแห่งใหม่และหัวเมืองภายนอก ในสมัยรัชกาลที่ 4 และต้นรัชกาลที่ 5 จึงเกิดปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการศึกษาในครั้งนี้อีกอย่างหนึ่ง คือเส้นทางคมนาคมที่มีพัฒนาการมาโดยลำดับตั้งแต่การขุดคลองสำคัญต่าง ๆ ทำให้การพัฒนา ความเจริญ และศิลปกรรม จากระาชธานีมาถึงหัวเมืองอย่างราชบุรีมากยิ่งขึ้น เมืองราชบุรีมีฐานะเป็นศูนย์กลางของมณฑล และมีการสร้างวัดวาอารามที่ได้รับการอุปถัมภ์จากขุนนางจากราชธานีกรุงเทพฯ ส่วนเมืองสมุทรสงคราม ดูเหมือนจะมีฐานะของเมืองที่เล็กกว่าราชบุรี นอกจากนี้เส้นทางรถไฟสายใต้ เส้นทางรถไฟสายท่าจีน และเส้นทางรถไฟสายแม่กลอง ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ยังเอื้อต่อการคมนาคมขนส่งไปยังเมืองต่าง ๆ ในลุ่มน้ำแม่กลองทั้งราชบุรี และสมุทรสงคราม ได้อย่างสะดวกรวดเร็ว ทำให้เมืองทั้ง 2 มีความเจริญขึ้นอย่างก้าวกระโดดกว่าที่ผ่านมา ซึ่งความเจริญนี้ก็คงส่งเข้าไปในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมด้วยเช่นกัน

บทที่ 3

ประติมากรรมบริเวณริมคลองแควอ้อม

ในบทนี้ผู้เขียนจะได้นำเสนอหลักฐานประเภทงานประติมากรรม ซึ่งเป็นหลักฐานที่สำคัญ เนื่องจากเป็นกลุ่มหลักฐานที่สามารถสืบค้นได้ถึงกลุ่มที่มีอายุสมัยเก่าที่สุด ได้แก่ พระพุทธรูป พระสาวก และพระศรีอริยเมตไตรย ที่สามารถกำหนดอายุได้ถึงสมัยอยุธยาตอนต้น และใบเสมาที่พบหลักฐานเก่าสุดในสมัยอยุธยาตอนกลาง ซึ่งผู้เขียนจะได้จัดกลุ่มรูปแบบและกำหนดอายุสมัยตามลำดับ ดังนี้

พระพุทธรูป พระสาวก และพระศรีอริยเมตไตรย

หลักฐานทางศิลปกรรมประเภทนี้ เป็นงานศิลปกรรมที่พบมากที่สุดในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม และมีความหลากหลายทางรูปแบบและอายุสมัยมากที่สุดด้วยเช่นกัน ประกอบด้วย พระพุทธรูป ประติมากรรมพระสาวก และพระศรีอริยเมตไตรย ในการศึกษาครั้งนี้จำเป็นต้องจัดกลุ่มรูปแบบของงานประติมากรรมจากรูปแบบ วัสดุ เทคนิคการสร้าง และ การบูรณปฏิสังขรณ์ในภายหลัง โดยสามารถจัดกลุ่มได้ดังต่อไปนี้

พระพุทธรูปและพระสาวกศิลปะอยุธยาตอนต้น

พระพุทธรูปและพระสาวกที่สามารถจำแนกได้ว่าเป็นศิลปะอยุธยาตอนต้น ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - ครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 ที่พบบริเวณแควอ้อมนั้นเป็นกลุ่มงานประติมากรรมที่พบเป็นจำนวนมากที่สุด และทั้งหมดเป็นงานประติมากรรมที่สร้างขึ้นจากหินทรายสีแดง สามารถแบ่งย่อยออกเป็นกลุ่มย่อยตามลักษณะของรูปแบบทางศิลปกรรมได้ดังนี้

กลุ่มพระพุทธรูปที่เทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปอุทองรุ่นที่ 2

จากการสำรวจพื้นที่บริเวณแควอ้อมทั้งหมดนั้น พบพระพุทธรูปกลุ่มหนึ่งเป็นพระพุทธรูปหินทรายที่มีพุทธลักษณะที่สำคัญคือ เคี้ยวพระพักตร์ค่อนข้างกลมสั้น มีพระรัศมีเป็นเปลวเพลิง บริเวณโคนของพระรัศมี มีชั้นรองรับที่ยกจีบขึ้นมาเป็นมุมทั้ง 4 คล้ายกระทง มีพระอุษณิษะค่อนข้างใหญ่แต่ไม่สูงมาก เม็ดพระศกทำเป็นเม็ดนูนขนาดเล็กเกือบคล้ายหนามขนุน อาจมีไรพระศกหรือการทำเส้นบริเวณตีนผม หรือไม่มีก็ได้ ขอบพระศกหรือแนวตีนผมมีทั้งแบบที่เป็นเส้นตรงและที่

โค้งเว้าล้อกับพระชนง มาบรรจบกันกลางพระนลาฏเป็นมุมแหลม พระชนงโค้งโค้ง พระเนตรเหลือบต่ำ สีพระพักตร์แยมพระสรวลเล็กน้อย มีเส้นขอบเหนือพระโอษฐ์เป็นไรพระโอษฐ์

ส่วนพระวรกายโดยรวมแล้วจะมีสัดส่วนที่ค่อนข้างแน่นตัน ประทับนั่งขัดสมาธิราบแบบกระชับ ครองจีวรห่มเฉียง ชายสังฆาฏิยาวมาจรดพระนาภี เหลื่อมไปทางด้านซ้ายมือขององค์ พระพุทธรูปเล็กน้อย มิได้ตกลงตามแนวกลางพระองค์ ส่วนปลายของสังฆาฏิโดยรวมแล้วแยกออกเป็น 2 ส่วน โดยส่วนบนมีทั้งที่ทำเป็นปลายตัดตรง หรือโค้งเป็นกليبัวเล็กน้อย หรือทำเป็นวงหยักโค้งก็ได้ ส่วนชายสังฆาฏิชิ้นล่างนั้นมักนิยมทำเป็นชายแยกกัน 2 ชายแบบเขี้ยวตะขาบ และมักจะมียาวพระหัตถ์ที่ยาวไม่เท่ากัน

จากการสำรวจพบว่าพระพุทธรูปกลุ่มข้างต้นพบเป็นจำนวนมากที่สุด โดยมีพระพุทธรูปที่ยังคงรูปแบบดั้งเดิม ได้แก่ พระพุทธรูปประธานและพระพุทธรูปอันดับภายในพระอุโบสถวัดเวียงทูน (ภาพที่ 8-10) พระพุทธรูปประธานภายในวิหาร และพระพุทธรูปในศาลาการเปรียญวัดเพลง (ภาพที่ 11-12) พระพุทธรูปประธานภายในวิหารวัดบางสะแก (ภาพที่ 13) พระพุทธรูปในศาลาริมน้ำวัดบางวันทอง 3 องค์ ซึ่งมีประวัติว่าได้ขนย้ายมาจากวัดในซึ่งเป็นวัดร้างที่อยู่บริเวณใกล้เคียงกับวัดบางวันทอง (ภาพที่ 14-16) พระพุทธรูปในศาลาวัดแก้วเจริญ (ภาพที่ 17) พระพุทธรูปที่ประดิษฐานบริเวณหน้ามณฑปวัดบางเกาะเทพศักดิ์อีกองค์หนึ่ง (ภาพที่ 18) พระพุทธรูปท้ายพระอุโบสถของวัดโบสถ์ (ภาพที่ 19)

ภาพที่ 8 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดเวียงทูน

ภาพที่ 9 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับด้านซ้ายของพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดเวียงทูน

ภาพที่ 10 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันต์บด้านขวาพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดเวียงทูน

ภาพที่ 11 (ขวา) พระพุทธรูปประธานภายในวิหารวัดเพลง

ภาพที่ 12 (ซ้าย) พระพุทธรูปภายในศาลาการเปรียญวัดเพลง

ภาพที่ 13 (ขวา) พระพุทธรูปประธานภายในวิหารวัดบางสะแก

ภาพที่ 14 (ซ้าย) พระพุทธรูปองค์กลางภายในศาลาริมน้ำวัดบางวันทอง

ภาพที่ 15 (ขวา) พระพุทธรูปองค์ขวาภายในศาลาริมน้ำวัดบางวันทอง

ภาพที่ 16 (ซ้าย) พระพุทธรูปองค์ซ้ายในศาลาริมน้ำวัดบางวันทอง

ภาพที่ 17 (ขวา) พระพุทธรูปในศาลาวัดแก้วเจริญ

ภาพที่ 18 (ซ้าย) พระพุทธรูปหน้ามณฑปวัดบางเกาะเทพศักดิ์

ภาพที่ 19 (ขวา) พระพุทธรูปที่ท้ายพระอุโบสถวัดโบสถ์

นอกจากนี้ยังมีพระพุทธรูปที่ได้รับการบูรณะซ่อมแซมในภายหลังแต่ยังเหลือเค้าโครงของพระพุทธรูปกลุ่มนี้ไว้ ได้แก่ พระพุทธรูปประธานและพระพุทธรูปอันดับในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ (ภาพที่ 21-23) พระพุทธรูปหน้ามณฑปวัดบางเกาะเทพศักดิ์ (ภาพที่ 24) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์ พระพุทธรูปอันดับในพระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์ (ภาพที่ 25) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดบางศรีเพชร (ภาพที่ 26) หลวงพ่อเพชร วัดละมุดสุทธาวาส (ภาพที่ 27) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดละมุดสุทธาวาส (ภาพที่ 28) พระพุทธรูปในพระอุโบสถวัดราชบุรณะ (ภาพที่ 29) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดบางสะแก (ภาพที่ 30) พระพุทธรูปในวิหารวัดเมืองใหม่ (ภาพที่ 31) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดศาลเจ้า (ภาพที่ 32) พระพุทธรูปประธานและพระพุทธรูปทรงเครื่องภายในพระอุโบสถวัดโบสถ์ (ภาพที่ 33-34) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถหลังเก่าวัดเกาะศาลพระ (ภาพที่ 35) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดเมืองใหม่ (ภาพที่ 36) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถหลังเก่าวัดอินทาราม (ภาพที่ 37) และ พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถหลังเก่าวัดบางกุ้ง (ภาพที่ 38)

ภาพที่ 20 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ

ภาพที่ 21 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับภายในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ (แถวหลังขวาพระประธาน)

ภาพที่ 22 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันดับในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ (แถวหลังซ้ายพระประธาน)

ภาพที่ 23 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับภายในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ (แถวหน้าซ้ายพระประธาน)

ภาพที่ 24 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์

ภาพที่ 25 (ขวา) พระพุทธรูปที่ประดิษฐานหน้ามณฑปวัดบางเกาะเทพศักดิ์

ภาพที่ 26 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานวัดอุโบสถวัดบางศรีเพชร

ภาพที่ 27 (ขวา) หลวงพ่อเพชร วัดละมุดสุทธาวาส

ภาพที่ 28 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในอุโบสถวัดละมุดสุทธาวาส

ภาพที่ 29 (ขวา) พระพุทธรูปในพระอุโบสถวัดราชภัฏวชิรญาณ

ภาพที่ 30 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานวัดบางสะแก

ภาพที่ 31 (ขวา) พระพุทธรูปในวิหารวัดเหมืองใหม่

ภาพที่ 32 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดศาลเจ้า ราชบุรี

ภาพที่ 33 (ขวา) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดโบสถ์

ภาพที่ 34 (ซ้าย) พระพุทธรูปทรงเครื่องภายในพระอุโบสถวัดโบสถ์

ภาพที่ 35 (ขวา) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถหลังเก่า วัดเกาะศาลพระ

ภาพที่ 36 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดเหมืองใหม่

ภาพที่ 37 (ขวา) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถเก่า วัดอินทาราม

ภาพที่ 38 พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง

เค้าพระพักตร์ของพระพุทธรูปกลุ่มนี้สามารถเทียบเคียงได้กับการจัดกลุ่มแบบ พระพักตร์พระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยา ของ ประทีป เฟ็งตะโก ที่ได้จัดกลุ่มรูปแบบไว้ว่าเป็นแบบ พระพักตร์แบบ ก. โดยพระพุทธรูปที่มีเค้าพระพักตร์กลมสั้น สามารถเทียบเคียงได้กับแบบ ก.2 กล่าวคือพระพุทธรูปกลุ่มดังกล่าวแสดงให้เห็นว่ามีอิทธิพลของศิลปะสุโขทัยเข้ามาผสมผสานแล้ว

โดยเฉพาะรูปแบบของพระชนงที่โค้งโค้ง และแนวพระศกที่โค้งมาบรรจบกันเป็นมุมแหลมที่กลางพระนลาฏ และพระรัศมีที่เป็นเปลวแล้ว และสามารถเปรียบเทียบได้กับพระพักตร์ของพระพุทธรูปปูนปั้นภายในซุ้มจระนำด้านทิศเหนือของปราสาทประธานวัดพระราม (ภาพที่ 39) ซึ่งน่าจะเป็นงานศิลปกรรมที่มีอายุพร้อมกับการสถาปนาวัดในปี พ.ศ. 1912 ดังนั้นพระพุทธรูปแบบดังกล่าวจึงควรมีอายุสมัยในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 20⁵⁶ หรือเทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาแบบอุทธรุ่นที่ 2 ที่มีการพัฒนารูปแบบมาจากสายศิลปะเขมร⁵⁷ กล่าวคือการทำพระพักตร์ที่ยังคงค่อนข้างสั้นแต่อย่างไรก็ดีพระพุทธรูปกลุ่มนี้ก็ได้มีการทำพระรัศมีเป็นเปลวเพลิง พระชนงที่ป้ายเป็นวงโค้งและกรอบพระศกที่โค้งรับกับแนวพระชนง ซึ่งเป็นอิทธิพลจากศิลปะสุโขทัยที่ส่งลงมายังลุ่มน้ำเจ้าพระยาและลุ่มน้ำสาขาอื่น ๆ ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 20

ภาพที่ 39 พระพุทธรูปปูนปั้นภายในซุ้มจระนำด้านทิศเหนือของปราสาทประธานวัดพระราม

ปัจจุบันถูกทำลายลงไปแล้ว

(ที่มาภาพ: ประยูร อุลฺลาภา [น. ณ ปากน้ำ], *ห้าเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยุธยา*,

(กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2558), 264.)

⁵⁶ ประทีป เฟื่องตะโก, "แบบพระพักตร์พระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยา," ใน *ประทีปวิทรรศน์: รวมเรื่องโบราณคดีอยุธยา* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2564), 6.

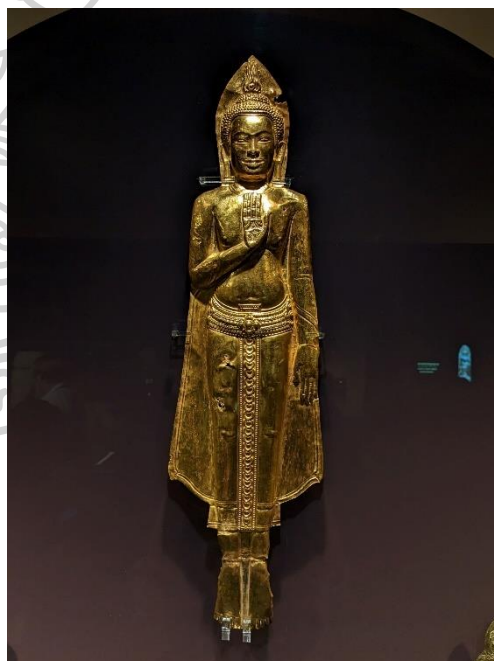
⁵⁷ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, *พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการและความเชื่อของคนไทย* (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 368.

เช่นเดียวกับหลวงพ่อกุญชีศักดิ์สิทธิ์ (ภาพที่ 40) ซึ่งมีที่มีส่วนพระเศียร เช่นเดียวกันกับพระพุทธรูปนั่งที่กล่าวมาข้างต้นทุกประการ ส่วนพระวรกายนั้นครองจีวรห่มคลุมพระหัตถ์ขวยยกขึ้นมาแสดงอภัยมุทรา หรือปางประทานอภัย พระหัตถ์ซ้ายทิ้งลงข้างพระวรกายหงายฝ่าพระหัตถ์ออกทางด้านหน้า หากแต่ว่าเปลี่ยนอิริยาบถเป็นพระพุทธรูปยืนเท่านั้น

น่าสังเกตว่าช่างได้ทำพระวรกายที่ค่อนข้างอวบอ้วน และมีพระนาภีที่ใกล้เคียงกับชั้นไขมันตามธรรมชาติ ส่วนสบงจีบเป็นหน้านางและรัดประคดเว้าโค้ง ชายจีวรและสบงที่ตกลงด้านล่างมีการเล่นความพลิ้วไหวเป็นหยักคลื่นจำนวนมาก อย่างไรก็ตามสำหรับพระพุทธรูปองค์นี้สันนิษฐานว่าน่าจะได้รับการบูรณะซ่อมแซมมากพอสมควร จึงทำให้รายละเอียดต่าง ๆ ถูกบดบังไปเป็นอย่างมาก แต่สิ่งที่น่าสนใจสำหรับพระพุทธรูปองค์นี้คือส่วนของพระวรกาย ที่ยังคงมีการทำส่วนพระนาภีที่มีอวบอ้วนตามธรรมชาติ ชวนให้นึกถึง พระพุทธรูปบุทองจากกรูว์ดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 41) ซึ่งได้กำหนดว่าเป็นพระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่นที่ 2 ปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 20⁵⁸ ซึ่งสัมพันธ์สอดคล้องกับพระพุทธรูปที่ประทับนั่ง จึงอาจสามารถจัดให้อยู่ในกลุ่มเดียวกันได้

ภาพที่ 40 (ซ้าย) หลวงพ่อกุญชีศักดิ์สิทธิ์ วัดเพลง อำเภอวัดเพลง จังหวัดราชบุรี

ภาพที่ 41 (ขวา) พระพุทธรูปบุทองจากกรูว์ดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา

⁵⁸ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และปลั่งศรัทธา, 370-371.

กลุ่มพระพุทธรูปที่เทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปอุทองรุ่นที่ 3

พระพุทธรูปกลุ่มถัดมาที่พบในพื้นที่บริเวณริมฝั่งตามแนวคลองแควอ้อมคือกลุ่มพระพุทธรูปที่เป็นหินทราย มีพระรัศมีเป็นเปลวเพลิงเช่นเดียวกับพระพุทธรูปกลุ่มแรก หากแต่ว่าพระพุทธรูปกลุ่มนี้มีส่วนรองรับพระรัศมีเป็นบัวรองเปลว พระอุษณิษะค่อนข้างใหญ่แต่ไม่สูงมาก เม็ดพระศกทำเป็นเม็ดนูนขนาดเล็กเกือบคล้ายหนามขนุน ส่วนพระพักตร์มีวงพระพักตร์ยาวรีเป็นรูปไข่มากกว่าพระพุทธรูปกลุ่มแรกอย่างมาก นอกจากนี้พระพุทธรูปกลุ่มนี้มีทั้งที่ทำแถบไรพระศกและไม่ทำไรพระศก พร้อมทั้งขอบของพระเกศาที่เป็นวงโค้งมาบรรจบกันเป็นมุมแหลมที่กลางพระนลาฏ พระขนงซ้ายเป็นแผ่นโค้งโค้ง พระเนตรเหลือบต่ำ สีพระพักตร์แยมพระสรวลเล็กน้อย พระโอษฐ์กว้างกว่าฐานพระนาสิก มีเส้นขอบเหนือพระโอษฐ์เป็นไรพระมัสสุบ้างเป็นบางองค์

ส่วนพระวรกายนั้นโดยรวมแล้วจะมีสัดส่วนพระวรกายที่ค่อนข้างสูงโปร่งกว่ากลุ่มแรกเล็กน้อย ประทับนั่งขัดสมาธิราบแบบกระชับ ครองจีวรห่มเฉียง ชายสังฆาฏิยาวมาจรดพระนาภี เหลื่อมไปทางด้านซ้ายมือขององค์พระพุทธรูปเล็กน้อย มิได้ตกลงตามแนวกึ่งกลางพระองค์ ส่วนปลายของสังฆาฏินั้นโดยรวมแล้วแยกออกเป็น 2 ส่วน โดยส่วนบนโค้งเป็นกลีบบัวเล็กน้อย ส่วนชายสังฆาฏิชั้นล่างนั้นมักนิยมทำเป็นชายแยกกัน 2 ชายแบบเขี้ยวตะขาบ และมักจะมีนิ้วพระหัตถ์ที่ยาวไม่เท่ากัน

จากการสำรวจพบว่าพบพระพุทธรูปกลุ่มนี้ในปริมาณที่รองลงมาจากพระพุทธรูปกลุ่มแรกที่มีพระพักตร์สั้น โดยพระพุทธรูปกลุ่มพระพักตร์ยาวที่ยังคงรูปแบบดั้งเดิมได้แก่ พระพุทธรูปประธานในวิหารวัดเหมืองใหม่ แต่สำหรับพระพุทธรูปองค์นี้มีพระรัศมีเป็นดอกบัวตูม สันนิษฐานว่าน่าจะมีการบูรณะซ่อมแปลงในภายหลัง นอกจากนี้ยังเป็นที่น่าสนใจที่พระพุทธรูปองค์ดังกล่าวมีแนวพระศกที่ไม่โค้งโค้งตามแนวพระขนง แต่อย่างไรก็ดีเค้าพระพักตร์นั้นยาวรีเป็นรูปไข่แล้ว (ภาพที่ 42) ซึ่งน่าจะเป็นพระพุทธรูปในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างพระพุทธรูปทั้ง 2 แบบพระพุทธรูปภายในพระอุโบสถวัดเกาะศาลพระ (ภาพที่ 43) พระพุทธรูปคู่ด้านหน้าพระประธานในวิหารวัดบางสะแกทั้ง 2 องค์ (ภาพที่ 44-45) พระพุทธรูปอันดับภายในวิหารวัดบางสะแกซึ่งต่อมาถูกพอกเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องในภายหลัง และปูนที่พอกได้หลุดออกเผยให้เห็นเนื้อด้านในว่าเป็นพระพุทธรูปหินทรายสีแดงที่มีพระพักตร์ยาวรีเป็นรูปไข่อย่างชัดเจน (ภาพที่ 46) พระพุทธรูปอันดับในพระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์ (ภาพที่ 47) พระพุทธรูปประธานภายในวิหารวัดบางสะแกที่มีร่องรอยของการบูรณปฏิสังขรณ์แต่ยังคงเค้าโครงของพระพักตร์ที่ยาวรีอยู่ และพระพุทธรูปอันดับด้านหน้าขวาของ

พระประธานของวัดแก้วเจริญ ซึ่งถึงแม้ว่าจะได้รับการบูรณะในภายหลังแต่ก็ยังเหลือเค้าโครงพระพักตร์ที่ยาวและพระวรกายที่เพรียวโปร่ง (ภาพที่ 48)

ภาพที่ 42 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในวิหารวัดเหมืองใหม่

ภาพที่ 43 (ขวา) พระพุทธรูปภายในพระอุโบสถหลังเก่า วัดเกาะศาลพระ

ภาพที่ 44 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันดัดด้านหน้าซ้ายพระประธาน ภายในวิหารวัดบางสะแก

ภาพที่ 45 (ขวา) พระพุทธรูปอันดัดด้านหน้าขวาพระประธาน ภายในวิหารวัดบางสะแก

ภาพที่ 46 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันดับภายในวิหารวัดบางสะแก พบร่องรอยของการซ่อมพอกในสมัยหลัง
ภาพที่ 47 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับในพระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์

ภาพที่ 48 และพระพุทธรูปอันดับด้านหน้าชาวพระประธานของวัดแก้วเจริญ

นอกจากนี้ยังมีพระพุทธรูป 2 องค์ ประดิษฐานบริเวณด้านนอกพระมณฑป วัดบางเกาะเทพศักดิ์ (ภาพที่ 49-50) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปที่มีการบูรณปฏิสังขรณ์ด้วยการปั้นปูนและพอกปูนทับใหม่ในสมัยหลัง จนไม่เหลือรูปแบบเครื่องพระพักตร์และจีวรแบบดั้งเดิมให้เห็นอย่างชัดเจน อย่างไรก็ตาม พระพุทธรูปคู่นี้ยังคงเหลือร่องรอยบางประการที่สำคัญที่สามารถบ่งชี้ให้ทราบได้ว่า

พระพุทธรูปคู่นี้ น่าจะเป็นพระพุทธรูปหินทรายกลุ่มเดียวกันนี้มาก่อน คือเค้าโครงพระพักตร์ของพระพุทธรูปที่มีทรวดทรงที่ค่อนข้างยาว และพระวรกายที่ค่อนข้างเพรียวบาง

ภาพที่ 49 (ซ้าย) พระพุทธรูปบริเวณหน้าพระมณฑป วัดบางเกาะเทพศักดิ์

ภาพที่ 50 (ขวา) พระพุทธรูปบริเวณหน้าพระมณฑป วัดบางเกาะเทพศักดิ์

เค้าพระพักตร์ของพระพุทธรูปกลุ่มนี้สามารถเทียบเคียงได้กับการจัดกลุ่มแบบพระพักตร์พระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยา ของ ประทีป เฟื่องตะโก ที่ได้จัดกลุ่มรูปแบบไว้ว่าเป็นแบบพระพักตร์กลุ่ม ค. (พระพักตร์ยาวมีไรพระศก) และ กลุ่ม ง. (พระพักตร์ยาวไม่มีการทำไรพระศกแล้ว) ซึ่งได้รับแรงบันดาลใจมาจากพระพุทธรูปแบบสุโขทัยที่เพิ่มขึ้นมากกว่ากลุ่มก่อนหน้านี้ จึงมีรูปแบบที่คล้ายคลึงกับศิลปะสุโขทัยมากขึ้น ทั้งวงพระพักตร์ที่ยาวรีเป็นรูปไข่⁵⁹ สัมพันธ์กับพระวรกายที่เพรียวบางสะอัดสะอองมากขึ้นเทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปแบบอุทองรุ่นที่ 3 สามารถกำหนดอายุสมัยอยู่ในช่วงต้นถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 20⁶⁰

อย่างไรก็ดีพระพุทธรูปทั้ง 2 กลุ่มที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม ซึ่งเป็นพื้นที่นอกราชธานี ที่สามารถมองเห็นเนื้อด้านในขององค์พระพุทธรูปกลับพบว่ามักเป็นหินทรายสีแดงเป็นหลัก จึงน่าเชื่อว่าพระพุทธรูปอีกหลายองค์ที่อยู่ภายใต้รัก ปูน และทองคำเปลว ส่วนใหญ่ก็น่าจะเป็นพระพุทธรูปหินทรายแดงด้วยเช่นกัน ซึ่งเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับพระพุทธรูปหินทรายที่พบใน

⁵⁹ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และปลั่งศรัทธา, 398.

⁶⁰ ประทีป เฟื่องตะโก, “แบบพระพักตร์พระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยา” ใน ประทีปวิทรศน์, 161-163.

ราชธานีกรุงศรีอยุธยาแล้วจะพบว่ามีความแตกต่างกันในเรื่องวัสดุที่ใช้ในการสร้างพระพุทธรูปอย่างสิ้นเชิง เนื่องจากพระพุทธรูปในราชธานีส่วนใหญ่มักใช้หินทรายสีขาวหรือเทา เป็นวัสดุหลัก ซึ่งเชื่อว่าเป็นกลุ่มหินทรายสีขาวหรือเทา⁶¹ คงได้มาจากแหล่งหินสำคัญในจังหวัดลพบุรี คือเขาตะเกียบ⁶² ส่วนพระพุทธรูปหินทรายสีแดงที่ปรากฏเป็นจำนวนมากในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม รวมทั้งหัวเมืองปากใต้อื่น ๆ คงจะสร้างขึ้นจากแหล่งหินทรายแหล่งอื่น ซึ่งยังไม่สามารถระบุได้ชัดเจนว่าเป็นแหล่งหินทรายแหล่งใด

พระพุทธรูปหินทรายที่ได้รับการบูรณะจนไม่เหลือรูปแบบดั้งเดิม และ ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย

นอกจากพระพุทธรูปที่มีสภาพสมบูรณ์ ไม่ถูกรบกวนจากการบูรณะปฏิสังขรณ์ หรือมีการปฏิสังขรณ์แต่ยังสามารถเห็นเค้าโครงของรูปแบบศิลปกรรมจนสามารถจัดกลุ่มรูปแบบได้แล้วนั้น ยังมีพระพุทธรูปหินทรายที่ได้รับการบูรณะจนไม่เหลือเค้าโครงของพระพุทธรูปดั้งเดิมแต่แรกแล้วจำนวนหนึ่ง และชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย และได้แก่ พระพุทธรูปภายในวิหารวัดปากน้ำ (ภาพที่ 51-52) พระพุทธรูปทั้ง 2 องค์เป็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะที่ผสมผสานกันระหว่างพระพุทธรูปกลุ่มพระพักตร์สั้นแบบอุทธรูปที่ 2 และกลุ่มพระพักตร์ยาวแบบอุทธรูปที่ 3 กล่าวคือมีพระพักตร์สั้นมีส่วนรองรับเปลวพระรัศมีมีลักษณะเป็นบัว แต่อย่างไรก็ดีส่วนพระวรกายนั้นมีลักษณะสูงโปร่งคล้ายกับพระพุทธรูปในกลุ่มพระพุทธรูปพระพักตร์ยาว น่าสังเกตว่าพระเศียรและพระวรกายของพระพุทธรูปองค์นี้มีสัดส่วนที่ไม่สอดคล้องกัน กล่าวคือมีขนาดพระเศียรที่เล็ก และมีพระวรกายที่ใหญ่ อีกทั้งรูปแบบศิลปะก็ไม่สอดคล้องกัน ดังนั้นพระพุทธรูปองค์นี้จึงน่าจะเป็นการบูรณะที่นำชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายคนละกลุ่มและคนละองค์มาประกอบกัน

พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดบางสะแก (ภาพที่ 53) เชื่อว่าส่วนพระเศียรน่าจะได้รับการบูรณะในภายหลัง แต่ส่วนพระวรกายนั้นมีลักษณะที่สำคัญคือ มีสัดส่วนพระ

⁶¹ ในการศึกษาเรื่อง เขาตะเกียบ ลพบุรี : แหล่งวัตถุดิบและแหล่งผลิตพระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยา ได้กล่าวถึงหินทรายที่เขาตะเกียบว่าเป็นหินทรายสีแดง แต่จากการตรวจสอบของผู้เขียนพบว่าเป็นแหล่งหินทรายสีขาว - เทา ตูโน ประทีป เพ็งตะโก และ พริกษ์ ชวนะเกรียงไกร ปฏิพัฒน์ พุ่มพงษ์แพทย์, "เขาตะเกียบ ลพบุรี : แหล่งวัตถุดิบและแหล่งผลิตพระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยา," ศิลปากร 31, 2 (พฤษภาคม-มิถุนายน 2530): 62.

⁶² ปฏิพัฒน์ พุ่มพงษ์แพทย์, ประทีป เพ็งตะโก, และ พริกษ์ ชวนะเกรียงไกร, "เขาตะเกียบ ลพบุรี: แหล่งวัตถุดิบและแหล่งผลิตพระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยา" ศิลปากร 31, 2 (พฤษภาคม-มิถุนายน 2530): 75.

วรกายที่ค่อนข้างแน่นตัน ประทับนั่งขัดสมาธิราบแบบกระชับ ครองจีวรห่มเฉียง ชายสังฆาฏิยาวมาจรดพระนาภี เหลื่อมไปทางด้านซ้ายมือขององค์พระพุทธรูปเล็กน้อย ส่วนปลายของสังฆาฏิเป็นชายแยกกัน 2 ชายแบบเขี้ยวตะขาบ และมักจะมีนิ้วพระหัตถ์ที่ยาวไม่เท่ากัน เชื่อว่าอาจจะเป็นพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาตอนต้น แบบอุทธรุ่นที่ 2 ได้

ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายส่วนพระองค์วัดเกาะลอยอุทุมเอกราช (ภาพที่ 54) เป็นชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายตั้งแต่พระอุระถึงพระนาภีและพระพาหาซ้าย ซึ่งจากชิ้นส่วนดังกล่าวแสดงให้เห็นว่ามี ชายสังฆาฏิยาวลงมาจรดพระนาภี เหลื่อมไปทางซ้ายเล็กน้อยไม่ได้หิ้งตัวลงมากกลางแนวของพระองค์ เป็นแผ่นทับกัน 2 ชั้น ชั้นบนเป็นแผ่นปลายตัดหยักเป็นวงโค้งคล้ายคลื่น ส่วนชายชั้นล่างแตกออกเป็นตัวหงา 2 ตัว หันหน้าชนกัน ด้านล่างเป็นเขี้ยวตะขาบ ทับกันเป็นชั้น ๆ จำนวน 2 ชั้น ซึ่งน่าจะเป็นพระพุทธรูปหินทรายในสมัยอยุธยาตอนต้น

ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายที่วัดใน (ร้าง) (ภาพที่ 55) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายแดงส่วนพระเพลา พบที่บริเวณเนินโบราณสถานวัดใน (ร้าง) สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาตอนต้น ที่นิยมสร้างพระพุทธรูปจากหินทรายแดงซึ่งพบเป็นจำนวนมาก

ภาพที่ 51 (ซ้าย) พระพุทธรูปด้านหลังสุดภายในวิหารวัดปากน้ำ

ภาพที่ 52 (ขวา) พระพุทธรูปด้านหลังสุดภายในวิหารวัดปากน้ำ

ภาพที่ 53 พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดบางสะแก

ภาพที่ 54 ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายแดง จากวัดเกาะลอยอุดมเอกธาราม

ภาพที่ 55 ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย จากวัดใน อัมพวา

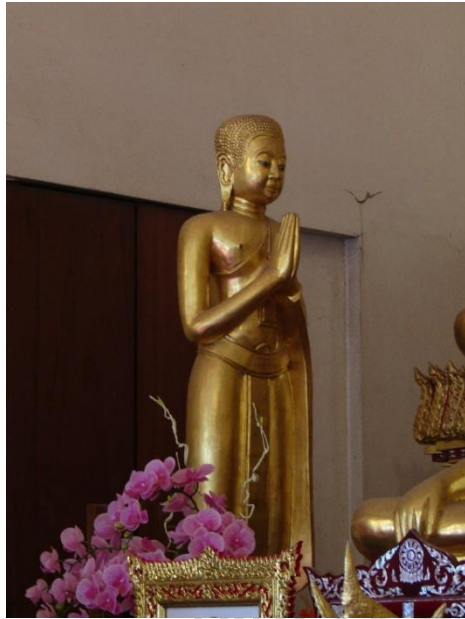
ประติมากรรมพระสาวกหินทรายแดง

ประติมากรรมพระสาวกหินทรายแดง เป็นอีกหนึ่งหลักฐานศิลปกรรมที่แสดงให้เห็นถึงความนิยมในการใช้หินทรายสีแดงเป็นวัสดุหลักในการสร้างงานประติมากรรมที่นอกเหนือจากพระพุทธรูป ประติมากรรมกลุ่มนี้ที่พบในพื้นที่ริมคลองแควอ้อม ได้แก่พระสาวกในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ (ภาพที่ 56) พระสาวกในศาลเจ้าไท่พั่งฮ้อว (ภาพที่ 57) พระสาวกในพระอุโบสถวัดโบสถ์ (ภาพที่ 58) พระสาวกในพระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์ (ภาพที่ 59) พระสาวกในพระอุโบสถวัดเหมืองใหม่ (ภาพที่ 60) และพระสาวกที่วัดเวียงทูน (ภาพที่ 61)

เมื่อพิจารณาประติมากรรมพระสาวกที่สร้างขึ้นจากหินทรายสีแดงทั้งหมดที่พบในบริเวณแควอ้อมพบว่าส่วนใหญ่ได้รับการบูรณะใหม่ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามก็น่าเชื่อว่าพระสาวกที่วัดเวียงทูนนั้นน่าจะยังคงรูปแบบของส่วนพระเศียรแบบดั้งเดิมได้ดีที่สุด และน่าจะเป็นของเดิมเฉพาะส่วนพระเศียรเท่านั้น ซึ่งมีลักษณะที่ได้ทำเป็นเม็ดพระศกเป็นปุ่มขนาดเล็กและถี่ และมีการทำไรพระศกเป็นเส้นวงโค้ง 2 วงล้อมกับแนวพระขนงมาบรรจบกันเป็นมุมแหลมบริเวณกลางพระนลาฏ พระพักตร์เรียวยาวเป็นรูปไข่ เครื่องพระพักตร์ทั้งพระขนงป้ายเป็นแผ่นโค้งโค้งรับกับของพระศก พระเนตรเหลือบต่ำ สีพระพักตร์เข้มพระสรวลเล็กน้อย พระโอษฐ์กว้างกว่าฐานพระนาสิก ลักษณะเช่นนี้สามารถเปรียบเทียบได้กับพระพักตร์ของพระพุทธรูปแบบอุทองรุ่นที่ 3 ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 ได้ ส่วนพระสาวกองค์อื่นที่ได้รับการบูรณะจนเปลี่ยนแปลงไปมากแต่ยังสามารถสังเกตเห็นได้จาก

ร่องรอยการถลอกของสีเงินเห็นเนื้อด้านในขององค์พระสาวกและ ลักษณะร่วมบริเวณข้อพระบาทที่ค่อนข้างแน่นตัน ที่ช่วยเป็นเครื่องมือในการจัดกลุ่มพระสาวกกลุ่มนี้ได้

ดังนั้นเมื่อเทียบเคียงรูปแบบของพระพักตร์และวัสดุที่สอดคล้องกันจึงอาจกล่าวได้ว่ากลุ่มพระสาวกดังกล่าวน่าจะสร้างขึ้นในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 20 หรือช่วงสมัยอยุธยาตอนต้น

ภาพที่ 56 (ซ้าย) พระสาวกภายในพระอุโบสถวัดแก้วเจริญ

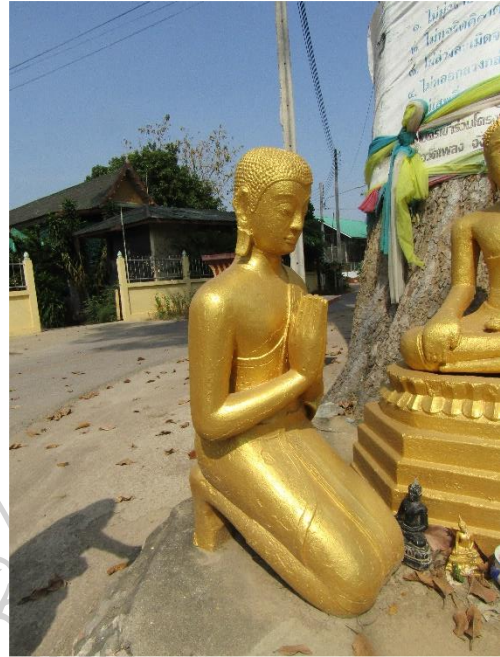
ภาพที่ 57 (ขวา) พระสาวกภายในศาลเจ้าไท่เพ็งอึ้งกง

ภาพที่ 58 (ซ้าย) พระสาวกภายในพระอุโบสถวัดโบสถ์

ภาพที่ 59 (ขวา) พระสาวกภายในพระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์

ภาพที่ 60 (ซ้าย) พระสาวกภายในพระอุโบสถวัดเหมืองใหม่

ภาพที่ 61 (ขวา) พระสาวกวัดเวียงทูน

การที่พื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมพบหลักฐานประติมากรรม ทั้งพระพุทธรูป และพระสาวกหินทรายสีแดง ซึ่งสัมพันธ์กับหัวเมืองปากใต้แห่งอื่น ๆ แต่กลับมีวัสดุที่แตกต่างไปจาก พระพุทธรูปหินทรายที่พบในราชธานีกรุงศรีอยุธยา ที่ส่วนมากพบพระพุทธรูปหินทรายสีขาว-เทา ย่อมแสดงให้เห็นว่าราชธานีและหัวเมืองปากใช้มีแหล่งสร้างพระพุทธรูปจากคนละแหล่งกัน ดังนั้น จากความเป็นแหล่งผลิตพระพุทธรูปที่มีได้ป้อนพระพุทธรูปเข้าสู่ราชธานีเป็นหลัก แต่ส่งให้กับพื้นที่หัว เมือง จึงอาจสามารถกำหนดอายุให้มีค่าความคลาดเคลื่อนของความนิยมรูปแบบศิลปกรรมจากราช ธานีสู่งานช่างพื้นบ้านที่อาจล่าช้าลงมาอีกเล็กน้อยก็ได้

ดังนั้นจากที่ได้นำเสนอการกำหนดอายุในข้างต้นว่า กลุ่มพระพุทธรูปที่มีเศียรพระ พักตร์กลมสั้น หรือที่เทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปแบบอุทองรุ่นที่ 2 ซึ่งในราชธานีมีช่วงอายุสมัยที่นิยม อยู่ที่ ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 20 อาจมีอายุสมัยที่ล่าช้าลงมาได้อีกอย่าง มากสุดไม่เกินกลางพุทธศตวรรษที่ 20 ส่วนกลุ่มพระพุทธรูปกลุ่มที่มีพระพักตร์ยาวรี ที่สามารถ เทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปแบบอุทองรุ่นที่ 3 ซึ่งในราชธานีเป็นที่นิยมในราว ต้นพุทธศตวรรษที่ 20 - กลางพุทธศตวรรษที่ 20 ก็อาจมีอายุสมัยล่าช้าลงมาอีกอย่างมากที่สุดไม่เกินต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ได้ เช่นเดียวกัน

พระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลาย

จากการสำรวจพื้นที่บริเวณคลองแควอ้อมนั้นน่าจะเกิดว่าไม่พบพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาตอนกลาง และนอกจากนี้แต่กลับมีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจนในสมัยอยุธยาตอนปลาย และส่วนใหญ่จะเป็นงานปั้นพอกลงบนพระพุทธรูปหินทรายแดงในสมัยอยุธยาตอนต้นดังที่ได้กล่าวแล้ว ในส่วนของพระพุทธรูปอยุธยาตอนปลายมีทั้งกลุ่มที่เป็นพระพุทธรูปครองจีวรปกติและพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่

พระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาตอนปลายที่ครองจีวรปกติ

พระพุทธรูปที่ไม่ทรงเครื่องโดยส่วนใหญ่ที่พบในบริเวณแควอ้อมนั้น เชื่อว่าเป็นการซ่อมพอกลงบนพระพุทธรูปเก่า ซึ่งเป็นพระพุทธรูปหินทรายในสมัยอยุธยาตอนต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในส่วนของพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนต้นว่ามีพระพุทธรูปหลายองค์ได้รับการบูรณะในสมัยหลัง บางองค์ยังอาจเห็นเค้าโครงรูปแบบดั้งเดิมของพระพุทธรูปด้านใน หรือบางองค์ก็ไม่เหลือรูปแบบเค้าโครงเดิมเลย นอกจากนี้งานบูรณะใหม่ในภายหลังหลายองค์ก็มีรูปแบบที่เป็นงานช่างพื้นบ้านอย่างมากและไม่สามารถกำหนดอายุจากรูปแบบได้อย่างชัดเจน รวมทั้งไม่มีประวัติว่ามีการบูรณะในช่วงใดและใครเป็นช่างในการบูรณะ จึงเป็นข้อจำกัดในการศึกษาในส่วนนี้ แต่อย่างไรก็ดีผู้เขียนยังเห็นว่าพระพุทธรูปอยู่จำนวน 2 องค์ ที่มีฝีมือการบูรณะที่ค่อนข้างเป็นงานศิลปกรรมในช่วงอยุธยาตอนปลายที่ชัดเจน ได้แก่ พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดบางสะแก (ภาพที่ 62) และพระพุทธรูปโลหะภายในหมู่กุฏิวัดเหมืองใหม่ (ภาพที่ 63) ซึ่งมีลักษณะพระพักตร์กลมแป้น อีกทั้งโดยเฉพาะเครื่องพระพักตร์ที่ประกอบไปด้วยพระขนงป้ายโก่งโค้ง พระโอษฐ์ที่หยักเป็นคลื่นซึ่งพบมากในพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนปลาย และพระรัศมีที่น่าจะเป็นงานปูนปั้นในทรวดทรงแหลมสูงและสลับเป็นเปลว ลักษณะดังกล่าวคล้ายกับพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดสุวรรณดารารามพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 64) ซึ่งมีประวัติว่าสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายและได้รับการบูรณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช⁶³

⁶³ แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย และ บุษกร พิทยาพิศย์, "วัดสุวรรณดาราราม พระอารามแห่งพระราชวังจักรี," ใน วัดสุวรรณดาราราม (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545), 85-86.

ภาพที่ 62 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดบางสะแก

ภาพที่ 63 (ขวา) พระพุทธรูปโลหะในวัดเหมืองใหม่

ภาพที่ 64 พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดสุรรณดาราราม พระนครศรีอยุธยา

อีกทั้งพระพุทธรูปอีกหลายองค์ที่น่าจะเป็นงานบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยอยุธยาตอนปลายที่มีรูปแบบค่อนข้างเป็นพื้นบ้านมากแต่ยังพอเหลือเค้าโครงเช่นวงพระพักตร์ที่กลมแป้น และเครื่องพระพักตร์ที่ประกอบไปด้วยพระขนงป้ายโก่งโค้ง เป็นต้น ได้แก่ พระพุทธรูปประธานใน

พระอุโบสถวัดบางศรีเพชร (ภาพที่ 65) หลวงพ่อเพชร วัดละมุดสุทธาวาส (ภาพที่ 66) และ
พระพุทธรูปในพระอุโบสถวัดราชกุฎ์บูรณะ (ภาพที่ 67)

ภาพที่ 65 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานวัดอุโบสถวัดบางศรีเพชร

ภาพที่ 66 (ขวา) หลวงพ่อเพชร วัดละมุดสุทธาวาส

ภาพที่ 67 พระพุทธรูปในพระอุโบสถวัดราชกุฎ์บูรณะ

จากรูปแบบของพุทธลักษณะ พระพุทธรูปกลุ่มนี้จึงอาจสามารถกำหนดอายุว่าอยู่ในช่วงหลังของสมัยอยุธยาตอนปลาย หรือในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 23 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 24

พระพุทธรูปทรงเครื่องศิลปะอยุธยาตอนปลาย

พระพุทธรูปทรงเครื่องในสมัยอยุธยาตอนปลายที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแค่อ้อมนั้นแท้จริงแล้วพบเป็นจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับพระพุทธรูปกลุ่มอื่น ๆ โดยพบพระพุทธรูปทรงเครื่องที่มีลักษณะสมบูรณ์ทั้งองค์เพียง 3 องค์เท่านั้น ได้แก่ พระพุทธรูปทรงเครื่องภายในพระวิหารวัดบางสะแกองค์หนึ่ง (ภาพที่ 68) พระพุทธรูปทรงเครื่องภายในพระอุโบสถเก่าวัดอินทารามอีก 2 องค์ (ภาพที่ 69-70) และที่สมบูรณ์เฉพาะพระเศียร 1 เศียรอยู่ภายในพระวิหารวัดบางสะแก (ภาพที่ 71) และทั้งหมดเป็นงานปูนปั้นที่พอกทับลงบนพระพุทธรูปหินทรายแดงในศิลปะอยุธยาตอนต้น

พระพุทธรูปทรงเครื่องทั้ง 2 องค์ คือพระพุทธรูปทรงเครื่องที่วัดบางสะแก และชิ้นส่วนพระเศียรของพระพุทธรูปทรงเครื่องที่วัดบางสะแก มีลักษณะร่วมกันคือทรวดทรงของศิราภรณ์มีลักษณะคล้ายกระบังหน้าและมีชั้นซ้อนขึ้นไปทีละระดับด้วยกระบังขนาดเล็ก จำนวน 3 ชั้น ถัดขึ้นไปจึงเป็นส่วนที่เป็นรัดเกล้าทรงแหลมสูงชัน ทรวดทรงเช่นเดียวกับพระมหาพิชัยมงกุฎ ส่วนช่องหรือส่วนที่ปิดท้ายทอยของมงกุฎด้านหลังมีการทำเป็นลวดลายก้านขด ส่วนเชิงของรัดเกล้าที่เชิงพระศกโค้งรับกับพระขนงมาบรรจบกันที่กลางพระนลาฏซึ่งช่างน่าจะทำตามแนวโรพระศกของเดิมรับกับเค้าพระพักตร์ที่เรียวยาวเป็นรูปไข่ของพระพุทธรูปหินทรายแดงแบบอุทธรุ่นที่ 3 ด้านใน หากแต่ว่าพระพุทธรูปทรงเครื่องอีก 2 องค์ที่วัดอินทารามนั้นได้ถูกบูรณะส่วนมงกุฎไปแล้วจนไม่เหลือเค้าโครงเดิม แต่อย่างไรก็ดีอาจเชื่อได้ว่าแต่เดิมศิราภรณ์ของพระพุทธรูปทรงเครื่องที่วัดอินทารามทั้ง 2 องค์น่าจะเคยมีลักษณะเช่นเดียวกับที่วัดบางสะแกมาก่อน ตามรูปแบบที่นิยมในช่วงอยุธยาตอนปลาย

นอกจากนี้เครื่องพระพักตร์ของพระพุทธรูปทรงเครื่องทั้ง 4 องค์ยังมีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน ได้แก่ พระขนงป้ายโก่งโค้ง พระโอษฐ์หยักเป็นคลื่น ส่วนพระวรกายของพระพุทธรูปมีสัดส่วนทรวดทรงเช่นเดียวกับพระพุทธรูปหินทรายแต่มีการประดับด้วยเครื่องทรง ได้แก่ กรองคอทับทรวงและสังวาลที่ไขว้กันเป็นรูปกากบาท ทรงพารุรัต ทองพระกร ทรงพระอำมรงค์ทุกนิ้ว พระหัตถ์ รัตพระองค์และปิ่นแห่งโค้งเว้าล้อกับแนวรัดประคดเดิม และทองพระบาท

ลักษณะของพระพุทธรูปทรงเครื่องลักษณะเช่นนี้สามารถกล่าวได้ว่าเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ที่ทรงเครื่องทรงจำนวนมาก ซึ่งเป็นลักษณะของพระพุทธรูปทรงเครื่องในสมัยอยุธยาตอนปลาย ต่างจากสมัยอยุธยาตอนกลางที่มักสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง

น้อยที่ทรงเฉพาะศิราภรณ์และทับทรวงเท่านั้น นอกจากนี้รูปแบบเครื่องทรงโดยเฉพาะมงกุฎที่เป็นทรงกรวยแหลมอย่างพระมหาพิชัยมงกุฎ และเครื่องพระพักตร์โดยเฉพาะส่วนพระโอษฐ์ที่หยักเป็นคลื่น ลักษณะทั้งหมดที่กล่าวมาเช่นนี้สามารถเทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดหน้าพระเมรุ พระนครศรีอยุธยา ที่เชื่อว่ามีอายุสมัยอยู่ในช่วงรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง⁶⁴ (ภาพที่ 72) และพระพุทธรูปทรงเครื่องภายในเมรุทิศ เเมรุราย วัดไชยวัฒนาราม (ภาพที่ 73) ที่มีการพบจารึกแผ่นทองแดงระบุศักราชการสร้างไว้ในปี พ.ศ. 2193 หรือในช่วงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง⁶⁵ หากแต่ว่าพระพุทธรูปทรงเครื่องที่พบในบริเวณพื้นที่แค่อ้อมนั้นมีลักษณะที่มีความเป็นพื้นบ้านมากกว่าเพียงเท่านั้น จึงอาจต้องกำหนดอายุสมัยให้หลังกว่าพระพุทธรูปทรงเครื่องในราชธานีเล็กน้อยในราวพุทธศตวรรษที่ 23

ภาพที่ 68 (ซ้าย) พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ ภายในพระวิหารวัดบางสะแก

ภาพที่ 69 (ขวา) พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ ภายในพระอุโบสถเก่าวัดอินทรา

⁶⁴ สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา: งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน, พิมพ์ครั้งที่ 4 (นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2560), 149. และ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, 427-429.

⁶⁵ ก่องแก้ว วีระประจักษ์, "จารึกวัดไชยวัฒนาราม," ใน วัดไชยวัฒนาราม (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2559), 176.

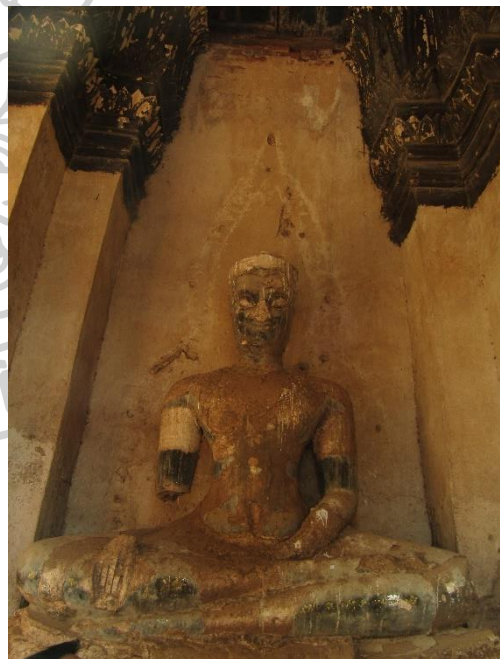
ภาพที่ 70 (ซ้าย) พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ ภายในพระอุโบสถเก่า วัดอินทราคม

ภาพที่ 71 (ขวา) ชิ้นส่วนเศียรพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ ภายในพระวิหารวัดบางสะแก

ภาพที่ 72 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดหน้าพระเมรุ พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 73 (ขวา) พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ภายในเมรุทิศ เมรุราย วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา

พระพุทธรูปศิลปะรัตนโกสินทร์

พระพุทธรูปในศิลปะแบบรัตนโกสินทร์ในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ได้แก่กลุ่มที่บูรณะพระพุทธรูปเก่าซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นพระพุทธรูปเดิมในสมัยอยุธยาเพื่อให้สามารถใช้งานได้ต่อเนื่องในสมัยรัตนโกสินทร์จนมีรูปแบบเช่นเดียวกับงานศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ และกลุ่มพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นใหม่ซึ่งมีพุทธลักษณะรูปแบบที่นิยมตามยุคสมัยอีกกลุ่มหนึ่ง อย่างไรก็ตามพระพุทธรูปทั้ง 2 กลุ่มยังสามารถแยกย่อยลงไปได้อีกโดยลำดับ ดังนี้

กลุ่มพระพุทธรูปเก่าในสมัยอยุธยาที่ได้รับการบูรณะเป็นแบบศิลปะรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)

พระพุทธรูปกลุ่มนี้เป็นพระพุทธรูปที่ได้รับการบูรณะขึ้นมาใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยใช้พระพุทธรูปองค์เดิมในสมัยอยุธยาที่ประดิษฐานอยู่เดิมในพื้นที่ เช่น พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดเหมืองใหม่ (ภาพที่ 74) หรือพระพุทธรูปประธานวัดละมุดสุทธาวาส (จากภาพถ่ายเก่า) (ภาพที่ 75) เมื่อสังเกตเค้าพระพักตร์จะพบว่าส่วนพระพักตร์ของพระพุทธรูปประธานกลุ่มองค์นี้ค่อนข้างที่จะกลมแป้น มีพระรัศมียาว พระขนงป้ายเป็นแผ่นโค้งโค้ง สีพระพักตร์เรียกว่าพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่แถมพระสรวลโดยมุมพระโอษฐ์ยกขึ้นเล็กน้อยเล็กน้อย แต่มากกว่าพระพุทธรูปในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ส่วนพระโอษฐ์จะบางและเรียบนิ่งกว่า สัดส่วนพระวรกายสอดคล้องกับส่วนพระเศียร สามารถเทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปองค์หนึ่งในพระระเบียงชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งมีประวัติว่ามีการแปลงพระพักตร์ในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่ออัญเชิญพระพุทธรูปเหล่านี้มายังกรุงเทพฯ⁶⁶ (ภาพที่ 76) หรือพระพุทธรูปมงคลชินสีห์หัวศิริมณี พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดสระเกศ (ภาพที่ 77) เป็นต้น ซึ่งพระพุทธรูปกลุ่มนี้สันนิษฐานว่าการบูรณะปฏิสังขรณ์ใหม่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1⁶⁷

⁶⁶ จดหมายเหตุวัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ 1-4 (กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และ มูลนิธิทุนสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2552), 28.

⁶⁷ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, 511-512., สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ประวัติวัดสระเกศ ราชวรมหาวิหาร," ใน ประวัติวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร และจดหมายเหตุเรื่อง พระสารีริกธาตุเมืองกบิลพัสดุ์ (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2508. คณะรัฐมนตรีพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อยู่ ญาโณทโย)), 20. และ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร ที่ตั้งฉาปนสถานคุรุสภาวัดสระเกศ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา

ภาพที่ 74 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดเหมืองใหม่

ภาพที่ 75 (ขวา) ภาพถ่ายเก่าพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดละมุดสุทธาวาส (ที่มาภาพ : วัดละมุดสุทธาวาส)

ภาพที่ 76 (ซ้าย) พระพุทธรูปภายในระเบียงคดวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งยังคงรูปแบบพระพักตร์ที่ปั้นพอกในสมัยรัชกาลที่ 1

ลาดพร้าว, 2514. ฉาปนสถานคุรุสภาวัดสระเกษพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมเจดีย์ (เทียบ ธรรมธโร), 27.

ภาพที่ 77 (ขวา) พระพุทธรูปปางสมาธิห่มจีวรสีน้ำเงิน พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดสระเกศวรมหาวิหาร

พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดปากน้ำ (ภาพที่ 78) และพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถเก่าวัดอินทาราม (ภาพที่ 79) พระพุทธรูปกลุ่มนี้เมื่อพิจารณาจากรูปแบบพระพุทธรูปทั้ง 2 องค์พบว่า เค้าโครงพระพักตร์มีสัดส่วนที่กลมแป้นอยู่แต่พระหนุเหลี่ยมมากกว่ากลุ่มที่กล่าวมาก่อนหน้านี้ และสัดส่วนพระเศียรต่อสัดส่วนพระวรกายที่เล็กลงกว่ากลุ่มก่อนหน้าเล็กน้อย เครื่องพระพักตร์อันได้แก่พระชนงที่โก่งโค้งปายเป็นแผ่น พระนาสิกโก่งโค้งและมีสัดส่วนที่เล็กลง รวมไปถึงพระโอษฐ์ที่ไม่กว้างมาก มีรอยแย้มพระโอษฐ์ที่มุมพระโอษฐ์โค้งตัวขึ้นเล็กน้อย และลักษณะที่สำคัญคือพระรัศมี โดยเฉพาะพระรัศมีของพระพุทธรูปประธานวัดปากน้ำที่ทรวดทรงเพรียวสูง ซึ่งต่างจากพระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถเก่าวัดอินทาราม ซึ่งเป็นไปได้ว่าอาจจะได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์พระรัศมีขึ้นภายหลัง

พระพุทธรูป ทั้ง 2 องค์นี้ คือพระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดปากน้ำ และพระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถเก่าวัดอินทาราม สามารถเทียบเคียงรูปแบบได้กับพระพุทธรูปธรรมิกราชโลกธาตุดิลก (ภาพที่ 80) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม และพระพุทธรูปจุฬารักษ์ (ภาพที่ 81) พระประธานในพระอุโบสถวัดราชสิทธาราม ซึ่งพระพุทธรูปอันปรากฏพระนามที่ได้กล่าวมาทั้ง 2 องค์นี้มีประวัติว่าส่วนพระพักตร์เป็นฝีมือพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ทรงปั้นหุ่นพระพักตร์ของพระพุทธรูป⁶⁸

⁶⁸ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, 514.

ภาพที่ 78 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดปากน้ำ

ภาพที่ 79 (ขวา) พระพุทธรูปภายในพระอุโบสถเก่าวัดอินทาราม

ภาพที่ 80 (ซ้าย) พระพุทธรูปธรรมิกราชโลกธาตุดิลก พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดอรุณราชวราราม
กรุงเทพฯ

ภาพที่ 81 (ขวา) พระพุทธรูปจุฬารักษ์ พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดราชสิทธิาราม กรุงเทพฯ

พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ่ม (ภาพที่ 82) พระพุทธรูป
ประธานในพระอุโบสถวัดโบสถ์ (ภาพที่ 83) และ พระพุทธรูปประธานวัดศาลเจ้า (ภาพที่ 84)
พระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ มีลักษณะเค้าพระพักตร์และเครื่องพระพักตร์ที่คล้ายกับพระพุทธรูปในกลุ่มที่

กล่าวมาแล้วก่อนหน้านี้ กล่าวคือเค้าโครงพระพักตร์กลมแบนแต่ส่วนพระหนุเหลี่ยม พระขนงป้ายเป็น แผ่นโก่งโค้ง พระเนตรเหลือบต่ำ แต่มีส่วนที่แตกต่างจากพระพุทธรูปกลุ่มที่กล่าวถึงก่อนหน้านี้คือส่วนของพระโอษฐ์ที่บางเรียบ ทำให้สีพระพักตร์นึ่งสงบ หรือที่เรียกว่าพระพักตร์อย่างหุ่น อีกประการหนึ่งคือชายสังฆาฏิของพระพุทธรูปที่ทิ้งตัวยาวลงมาบริเวณกึ่งกลางพระนาภี ชายสังฆาฏิชั้นบนปลายจบเป็นรูปกลีบบัว ส่วนปลายสังฆาฏิชั้นล่างแตกแยกออกเป็นซี่ยาวตะขาบ ที่พบที่พระพุทธรูปประธานวัดบางกุ่มและวัดศาลเจ้า ลักษณะเค้าพระพักตร์ของพระพุทธรูปคู่นี้อาจเทียบเคียงได้กับ พระพุทธรูปโลกเชษฐ (ภาพที่ 85) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม หรือพระพุทธรูปมหาโลกาภินันท์ปฏิมากร พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี ซึ่งเป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3⁶⁹

ภาพที่ 82 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถเก่า วัดบางกุ่ม

ภาพที่ 83 (ขวา) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดโบสถ์

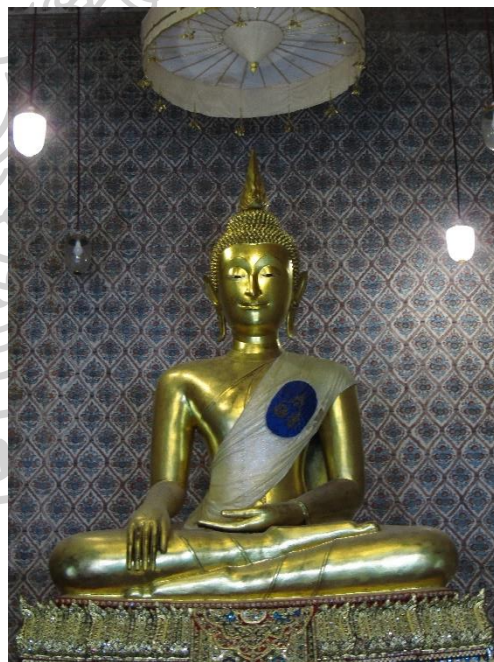
⁶⁹ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, 527 และ 529.

ภาพที่ 84 พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดศาลเจ้า

ภาพที่ 85 (ซ้าย) พระพุทธตรีโลกเชษฐ พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดสุทัศน์เทพวราราม

ภาพที่ 86 (ขวา) พระพุทธมหาโลกาภินันท์ปฎิมากร พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี

อย่างไรก็ดีพระพุทธรูปที่พบในบริเวณพื้นที่ริมคลองแควอ้อมที่ได้นำมาจัดกลุ่มเปรียบเทียบให้เห็นถึงความคล้ายคลึงกับกลุ่มพระพุทธรูปสำคัญที่ปรากฏพระนามในศิลปะรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีประวัติการสร้างแบ่งแยกตามรัชกาลได้ดังที่ยกตัวอย่างมาข้างต้นแล้วนั้น แต่เนื่องด้วยพระพุทธรูปในบริเวณพื้นที่คลองแควอ้อมไม่ปรากฏประวัติหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร และอยู่นอกราชอาณาจักรกรุงเทพมหานคร ดังนั้นปัจจัยเรื่องความล่าช้าของงานศิลปกรรมจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ไม่สามารถระบุชี้ชัดถึงอายุของรูปแบบของพระพุทธรูปที่ปรากฏตามรัชกาลได้ แต่อาจเป็นเพียงเค้าโครงให้เห็นมุมกว้างว่ามีการบูรณปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปในพื้นที่บริเวณคลองแควอ้อมให้มีรูปแบบเช่นเดียวกับพระพุทธรูปในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ในช่วงรัชกาลที่ 1-3 หรือหลังจากนั้นเล็กน้อย

พระพุทธรูป พระศรีอริยเมตไตรย และพระสาวกที่สร้างใหม่ในศิลปะรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 25)

นอกจากการบูรณปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปเก่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่พบเป็นจำนวนมากให้มีความงดงามสมบูรณ์ตามแบบงานพุทธศิลป์ในสมัยรัตนโกสินทร์แล้วยังพบว่า ในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม มีการจัดสร้างประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาขึ้นใหม่ในสมัยหลังด้วยเช่นกัน ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นพระพุทธรูปที่หล่อด้วยโลหะและจะมีส่วนน้อยเพียง 2 องค์เท่านั้นที่เป็นงานปูนปั้น สามารถแบ่งกลุ่มได้ ดังนี้

กลุ่มงานพระพุทธรูป พระสาวก และพระศรีอริยเมตไตรย จากบ้านช่างหล่อ บางกอกน้อย

บ้านช่างหล่อ บางกอกน้อย ถือได้ว่าเป็นแหล่งโลหะกรรมที่สำคัญแหล่งหนึ่งของประเทศไทย โดยเชื่อว่าน่าจะเป็นแหล่งที่ผลิตพระพุทธรูปที่สำคัญอย่างน้อย 2 กลุ่มที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมได้แก่

กลุ่มพระพุทธรูปและพระสาวกครองจีวรลายดอก เป็นกลุ่มที่พบปริมาณมากที่สุด ได้แก่พระพุทธรูปอุ้มบาตรภายในพระอุโบสถวัดปากน้ำ (ภาพที่ 87) พระพุทธรูปครองจีวรลายดอก วัดราษฎร์บูรณะ (ภาพที่ 88) และ พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดใหม่ราษฎร์เจริญ

แสดงให้เห็นถึงแนวความคิดเกี่ยวกับงานศิลปกรรมที่แสดงความเป็นสังขนิยม ที่นิยมมาตั้งแต่รัชกาล
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา⁷²

ภาพที่ 87 (ซ้าย) พระพุทธรูปอุ้มบาตร ครองจีวรลายดอก ภายในพระอุโบสถวัดปากน้ำ

ภาพที่ 88 (ขวา) พระพุทธรูปครองจีวรลายดอก วัดราษฎร์บูรณะ

ภาพที่ 89 พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถเก่าวัดใหม่ราษฎร์เจริญธรรม จัดสร้างตามรูปแบบเดิม

ภาพที่ 90 ประติมากรรมพระศรีอริยเมตไตรย วัดปากน้ำ

รัตนโกสินทร์ เช่น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร เป็นต้น สัมภาษณ์ พระครูธรรมธร ชัยพร ชินวโร,
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, 22 ธันวาคม 2564.

⁷² ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, 554-
561. และ พัศวีสิริ เปรมกุลนันท์, วัด-วัง ในพระราชประสงค์พระจอมเกล้า (กรุงเทพฯ: มติชน, 2560), 128-29.

ภาพที่ 91 ประติมากรรมพระสาวก ภายในพระอุโบสถวัดศาลเจ้า ราชบุรี

กลุ่มพระพุทธรูปที่สร้างเลียนแบบศิลปะสุโขทัย - ล้านนา หรือพระพุทธรูปราชกาล⁷³ ได้แก่ พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดเสด็จ (ภาพที่ 93) พระพุทธรูปขนาดกลาง เช่น พระพุทธรูปบนหมุกุฎี วัดบางสะแก (ภาพที่ 94) และพระพุทธรูปยืน ภายในพระอุโบสถใหม่วัดบางสะแก และพระพุทธรูปขนาดเล็ก เช่น พระพุทธรูปบูชาภายในพระอุโบสถใหม่วัดบางสะแก (ภาพที่ 95-96)

พระพุทธรูปกลุ่มดังกล่าวมีพุทธลักษณะที่สำคัญ ได้แก่ การทำพระรัศมีเป็นเปลวเพลิง มีพระอุษณิษะนูน พระเกศาขมวดเป็นก้นหอยขนาดปานกลาง ไวรพระเศวตมาบรรจบกัน เป็นมุมแหลมที่บริเวณกลางพระนลาฏ เคี้ยวพระพักตร์มีทั้งที่ค่อนข้างเรียวเป็นรูปไข่และกลมแบน คล้ายพระพุทธรูปในกลุ่มศิลปะสุโขทัยและล้านนา

น่าสังเกตว่ากลุ่มพระพุทธรูปแบบพระพุทธรูปราชกาลนี้มีรูปแบบที่เมื่อมองอย่างผิวเผินแล้วจะพบว่ามีรูปแบบทางงานศิลปกรรมที่คล้ายคลึงกับพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย - ล้านนา ผสมเข้าด้วยกัน ซึ่งในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีแนวความคิดเกี่ยวกับงาน

⁷³ พระพุทธรูปราชกาล หรือพระพุทธรูปรัชกาล เป็นคำเรียกรูปแบบพระพุทธรูปกลุ่มหนึ่งของกลุ่มผู้นิยมสะสมพระเครื่องพระบูชา ที่ผลิตขึ้นจากกลุ่มช่างบ้านช่างหล่อ แต่มีพุทธลักษณะที่เลียนแบบศิลปะสุโขทัย - ล้านนา หรือการจำลองแบบพระพุทธรูปสำคัญในศิลปะสุโขทัย - ล้านนา สัมภาษณ์ ณรงค์ อัครนิธิพิรกุล, นักศึกษาระดับปริญญาตรี สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย, 22 สิงหาคม 2565.

ศิลปกรรมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะพระพุทธรูปแบบล้านนาและสุโขทัย และหลายครั้งก็โปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จัดหามาถวายเพื่อประดิษฐานที่พระระเบียงวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามด้วย⁷⁴ หรือมีการให้ช่างจากบ้านช่างหล่อไปร่วมกันจำลองแบบพระพุทธรูปสำคัญลงมา เช่น พระพุทธรูปชินราช วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม เป็นต้น เหตุการณ์เหล่านี้จะเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญให้ช่างบ้านช่างหล่อเริ่มสร้างพระพุทธรูปที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปสุโขทัย ล้านนา⁷⁵

สำหรับการกำหนดอายุกลุ่มงานประติมากรรมโลหะจากบ้านช่างหล่อ อาจสามารถกำหนดอายุได้อย่างคร่าว ๆ จากช่วงที่เป็นยุครุ่งเรืองของบ้านช่างหล่อคือช่วงรัชกาลที่ 5 - รัชกาลที่ 9 หรือช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25⁷⁶ สัมพันธ์กับหลักฐานที่ปรากฏบนพระพุทธรูปคือจารึกที่บริเวณฐาน ได้แก่ จารึกฐานพระศรีอริยเมตไตรย วัดปากน้ำ ซึ่งมีจารึกระบุศักราชการสร้างไว้ว่าสร้างขึ้นในปี ร.ศ. 126 หรือ พ.ศ. 2451 รวมทั้งหลวงพ่อดโต พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดเสด็จ ซึ่งระบุความไว้ว่า “พระองค์นี้ พระครูสุทธิสาร (ใจ) กับหมู่สัตย์บุรุษ สร้าง, หล่อสัมฤทธิ์ ที่ 29-12-68” ซึ่งตัวเลขดังกล่าวหมายถึง วัน เดือน และ ปี ที่สร้างพระพุทธรูปองค์นี้ กล่าวคือช่วงเดือนมีนาคม พ.ศ. 2468⁷⁷ หรือช่วงปลายรัชกาลที่ 6

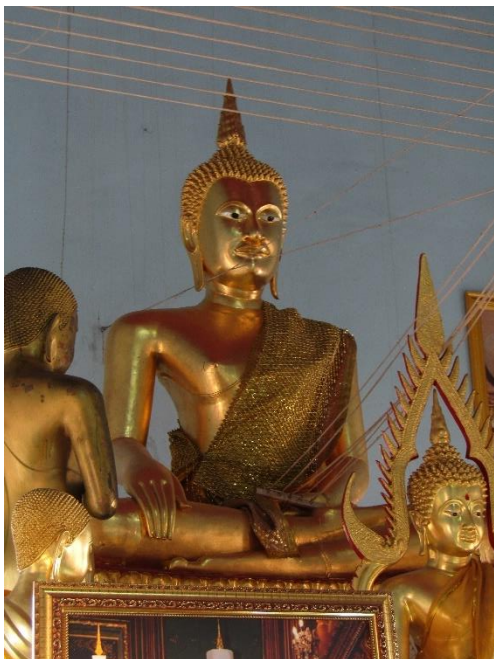

⁷⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **นิทานโบราณคดี** (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2517), 1-8.

⁷⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์** (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), 265.

⁷⁶ พุทธิรัตน์ รัชตะวรรณ, "ร่องรอยจากชื่อชุมชนที่เหลืออยู่: ภาพสะท้อนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวกรณีศึกษา ชุมชนบ้านช่างหล่อ บางกอกน้อย กรุงเทพฯ" (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549), 44.

⁷⁷ การเทียบเดือนในช่วงรัชกาลที่ 6 นั้น นับเดือนเมษายน ซึ่งเป็นเดือนที่มีวันสงกรานต์ เป็นวันเถลิงศกจึงนับเป็นเดือนที่ 1 ดังนั้น เลขเดือน 12 ที่ปรากฏจึงควรเป็น มีนาคม

ภาพที่ 92 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดเกาะลอย อุดมเอกธาราม

ภาพที่ 93 (ขวา) หลวงพ่อโต พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดเสด็จ

ภาพที่ 94 (ซ้าย) พระพุทธรูปบูชาขนาดกลางจากบ้านช่างหล่อ ภายในหมู่กุฏิ วัดบางสะแก

ภาพที่ 95 (ขวา) พระพุทธรูปยืนปางประทานอภัย ภายในพระอุโบสถวัดบางสะแก

ภาพที่ 96 พระพุทธรูปบูชาขนาดเล็ก ภายในพระอุโบสถ วัดบางสะแก

กลุ่มพระพุทธรูปและพระศรีอริยเมตไตรยปูนปั้นที่น่าจะได้แรงบันดาลใจจากบ้าน ช่างหล่อ

งานประติมากรรมกลุ่มนี้พบเป็นปริมาณน้อยที่สุด คือพบจำนวน 3 องค์ ได้แก่ พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดปราโมทย์ (ภาพที่ 97) พระพุทธรูปไสยาสน์ ภายในพระวิหารพระไสยาสน์ วัดปากน้ำ (ภาพที่ 98) และพระศรีอริยเมตไตรย วัดปราโมทย์ (ภาพที่ 99)

พุทธลักษณะโดยรวมมีความคล้ายคลึงกันเช่นการทำพระรัศมีเป็นเปลว มีพระอุษณิษะนูน และพระเกศาขมวดเป็นก้นหอย เคঁาพระพักตร์ค่อนข้างเป็นรูปไข่ เครื่องพระพักตร์ เช่น พระขนงปายเป็นแผ่นโก่งโค้ง และริมฝีพระโอษฐ์ที่หนาและแยมพระสรวลเล็กน้อย และพระกรรมที่ปลายด้านบนมน ส่วนพระศรีอริยเมตไตรย วัดปราโมทย์นั้น มีพระพักตร์ที่กลมแป้น พระขนงโก่งโค้งปายเป็นแผ่น ส่วนพระโอษฐ์และพระกรรมคล้ายกับพระพุทธรูปที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ภาพที่ 97 พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดปราโมทย์

ภาพที่ 98 พระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ

ภาพที่ 99 พระศรีอริยเมตไตรย วัดปราโมทย์

เมื่อพิจารณาจากรูปแบบแล้วพบว่าพระพุทธรูปกลุ่มนี้น่าจะเป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นด้วยปูนปั้น ซึ่งช่างน่าจะเป็นช่างที่ค่อนข้างมีฝีมือในพื้นที่ ที่น่าจะได้รับความบันดาลใจจากงานพระพุทธรูปจากบ้านช่างหล่อ ที่ส่งมาจากกรุงเทพฯ เนื่องจากมีลักษณะที่ค่อนข้างคล้ายคลึงกันเป็นอย่างมาก ต่างกันเพียงแต่วัสดุและความประณีตในการสร้างเท่านั้น ดังนั้นจากรูปแบบงานศิลปกรรมที่ปรากฏอาจจะกำหนดอายุพระพุทธรูปกลุ่มนี้ได้กว้าง ๆ เช่นเดียวกับพระพุทธรูปหล่อโลหะจากบ้านช่างหล่อคือในช่วงรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา

สรุปภาพรวมของพระพุทธรูป พระสาวก และพระศรีอริยเมตไตรยที่พบบริเวณริมคลองแควอ้อม

งานศิลปกรรมประเภทประติมากรรมเนื่องในพระพุทธศาสนาทั้งพระพุทธรูป พระศรีอริยเมตไตรย และพระสาวก ที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมนั้นอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า งานประติมากรรมที่มีอายุสมัยเก่าที่สุดคือ กลุ่มพระพุทธรูปหินทรายที่มีเศียรพระพักตร์กลมสั้น หรือพระพุทธรูปแบบอุททองรุ่นที่ 2 เป็นกลุ่มพระพุทธรูปที่มีอายุสมัยเก่าที่สุดในช่วงราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - กลางพุทธศตวรรษที่ 20 ถัดมาจึงเป็นพุทธรูปหินทรายกลุ่มที่มีพระพักตร์รียาว หรือแบบอุททองรุ่นที่ 3 ที่ได้รับอิทธิพลศิลปะสุโขทัยลงมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 21

ส่วนงานศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนกลาง คือช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 - พุทธศตวรรษที่ 22 ในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมไม่ปรากฏพระพุทธรูปที่มีรูปแบบตามที่นิยมในยุคสมัยนี้เลย กระทั่งถึงช่วงอยุธยาตอนปลายคือ ปลายพุทธศตวรรษที่ 22 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 จึงปรากฏว่ามีการนำพระพุทธรูปหินทรายสีแดงในสมัยอยุธยาตอนต้นมาบูรณปฏิสังขรณ์ให้มีรูปแบบตามที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลาย ทั้งที่เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องและพระพุทธรูปที่ไม่ทรงเครื่อง

งานศิลปกรรมต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มักเป็นพระพุทธรูปหินทรายสีแดงสมัยอยุธยาตอนต้นหลายองค์ได้ถูกบูรณปฏิสังขรณ์จนมีพุทธลักษณะตามที่นิยมกันในศิลปะช่วงต้นรัตนโกสินทร์เป็นจำนวนมากเช่นเดียวกับสมัยอยุธยาตอนปลาย กระทั่งถึงช่วงรัชกาลที่ 5 หรือ ครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25 ลงมา พื้นที่บริเวณคลองแควอ้อมได้เริ่มมีการนำช่างงานพุทธศิลป์จากราชธานีกรุงเทพมหานครเข้ามาเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะกลุ่มที่ผลิตขึ้นหรือใช้ช่างจากบ้านช่างหล่อได้แก่ พระพุทธรูป พระสาวก และพระศรีอริยเมตไตรยที่ครองจีวรลายดอก และ พระพุทธรูปบ้านช่างหล่อที่เลียนแบบศิลปะสุโขทัย - ล้านนา หรือพระบุชารัชกาล ซึ่งอาจเป็นแรงบันดาลใจสำหรับช่างในท้องที่ในการสร้างประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนา อีกด้วย

ใบเสมา

ใบเสมา หลักฐานทางงานศิลปกรรมที่สำคัญอย่างมากเนื่องจากเป็นเครื่องหมายแห่งการผูกพัทธสีมา เพื่อบ่งบอกพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับประกอบสังฆกรรมของพระสงฆ์ ซึ่งการผูกพัทธสีมานี้ มักจะทำเมื่อมีการก่อสร้างหรือบูรณะพระอุโบสถครั้งใหญ่ ดังนั้นใบเสมาจึงอาจสามารถบ่งชี้ถึงช่วงเวลาในการก่อสร้างหรือบูรณะปฏิสังขรณ์วัดได้

แต่อย่างไรก็ดีการใช้ใบเสมาในการกำหนดอายุสมัยของวัดอาจต้องใช้ความระมัดระวังเป็นพิเศษ เนื่องจากวัดในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมบางวัดมีการถูกทิ้งร้างแล้วกลับมาใช้งานใหม่จนถึงปัจจุบัน จึงอาจทำให้เกิดการโยกย้าย เปลี่ยนที่ของใบเสมาได้ด้วยเช่นกัน โดยในส่วนนี้ผู้เขียนจะได้ทำการจัดกลุ่มและกำหนดอายุสมัยของใบเสมา เพื่อนำไปวิเคราะห์บริบทในการกำหนดอายุวัดและชุมชนต่อไปดังนี้

ใบเสมาสมัยอยุธยาตอนกลาง ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 22

ใบเสมากลุ่มนี้เป็นกลุ่มใบเสมาที่มีอายุสมัยเก่าแก่มากที่สุดที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลอง แควอ้อม แต่พบเป็นจำนวนไม่มากนัก และล้วนแล้วแต่มีลักษณะร่วมที่สำคัญคือ เป็นใบเสมาที่ผลิตขึ้นจากหินทรายแดง รูปทรงเจี๊ยด มีความสูงเฉลี่ยไม่รวมเดือยประมาณ 60 เซนติเมตร ส่วนกว้างสุดเฉลี่ยประมาณ 40 เซนติเมตร และหนาเฉลี่ยประมาณ 10 เซนติเมตร สามารถแบ่งกลุ่มย่อยลงไปได้อีก 3 กลุ่มย่อย คือ กลุ่มที่ไม่มีลวดลายบนใบเสมา กลุ่มที่มีเพียงลวดลายเส้นเค้าโครง และกลุ่มที่มีการแกะสลักลวดลายสมบูรณ์

ใบเสมากลุ่มนี้พบได้น้อยในเขตราชธานีกรุงศรีอยุธยา เช่น ที่วัดราชประดิษฐารามกลางเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 100) หรือที่วัดสมณโกฏฐาราม นอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาทางด้านตะวันออก (ภาพที่ 101) แต่กลับพบมากในพื้นที่บริเวณภายนอกราชธานีกรุงศรีอยุธยา รวมทั้งหัวเมืองปากใต้ที่ใกล้กับบริเวณพื้นที่คลองแควอ้อมด้วย เช่น ใบเสมาวัดค้ำคาวนนทบุรี (ภาพที่ 102) ใบเสมาวัดหลุมดิน ราชบุรี (ภาพที่ 103) วัดโคกหม้อ ราชบุรี (ภาพที่ 104) เป็นต้น เสมากลุ่มนี้เคยมีนักวิชาการได้ให้ความคิดเห็นไว้ว่าเป็นใบเสมาสมัยอุทอง ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 - 19⁷⁸ แต่ในสมัยหลังมีนักวิชาการกำหนดอายุใบเสมากลุ่มนี้ใหม่ว่าน่าจะมีอายุสมัยในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 - ครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ 22⁷⁹

⁷⁸ ประยูร อุสุชาภา [น. ณ ปากน้ำ], ศิลปะกับโบราณคดีในสยาม (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2520), 211-14 และ 51-52.

⁷⁹ ประภัสสร ชูวิเชียร, "ลวดลายบางแบบบนใบเสมาวัดค้ำคาว จังหวัดนนทบุรี," เมืองโบราณ 29, 1 (มกราคม-มีนาคม 2546): 77. และ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 158-161.

ภาพที่ 100 (ซ้าย) ใบเสมาวัดราชประดิษฐฐาน พระนครศรีอยุธยา
(ที่มาภาพ : ประยูร อุสุชาภูษะ [น. ณ ปากน้ำ], ห้าเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยุธยา, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2558), 104.

ภาพที่ 101 (ขวา) ใบเสมาวัดสมณโกฏฐาราม พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 102 (ซ้าย) ใบเสมาวัดค้ำจวน นนทบุรี

ภาพที่ 103 (ขวา) ใบเสมาวัดหลุมดิน ราชบุรี ปัจจุบันจัดแสดงที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ราชบุรี

ภาพที่ 104 ไบเสมาวัดโคกหม้อ ราชบุรี

สำหรับไบเสมาที่มีลักษณะร่วมกันเช่นนี้ที่พบในพื้นที่คลองแควอ้อม ก็ยังสามารถแบ่งแยกย่อยลงไปได้อีก 3 กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มที่ไม่มีลวดลายบนไบเสมา

เป็นกลุ่มไบเสมาที่พบเป็นจำนวนไม่มากนัก ได้แก่ ไบเสมาทุกใบ ที่วัดละมุดสุทธาวาส (ภาพที่ 105) และไบเสมาส่วนน้อยของวัดแก้วเจริญ (ภาพที่ 106) ลักษณะของไบเสมากลุ่มนี้มีลักษณะร่วมกับไบเสมากลุ่มย่อยอื่น ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น หากแต่ว่าพื้นผิวหน้าของไบเสมากลุ่มนี้กลับเป็นพื้นผิวที่เรียบ ไม่มีลวดลายหรือการแกะสลักเดินเส้นใด ๆ ปรากฏเลย

ภาพที่ 105 (ชาย) ไบเสมา วัดละมุดสุทธาวาส

ภาพที่ 106 (ขวา) ไบเสมา วัดแก้วเจริญ

กลุ่มที่มีเพียงลวดลายเส้นเค้าโครง

ไบเสมากลุ่มนี้พบเป็นจำนวนไม่มากเช่นเดียวกับกลุ่มแรกที่กล่าวมาข้างต้น พบเฉพาะที่วัดแก้วเจริญเท่านั้น และเป็นเสมาส่วนใหญ่ของวัดแก้วเจริญด้วยเช่นกัน ไบเสมากลุ่มนี้มีลักษณะเช่นเดียวกันกับไบเสมากลุ่มแรกทุกประการ หากแต่ได้มีการแกะสลักเดินเส้นบริเวณผิวหน้าของไบเสมา มีทั้งที่แกะเดินเส้นบริเวณขอบไบเสมาจากเอวเสมาด้านล่างที่ติดกับบริเวณโคนเสมา ขึ้นมาตามแนวขอบขึ้นถึงจุกเสมาแล้วลงไปยังอีกด้านหนึ่งเช่นเดียวกัน แล้วจึงลากเส้นโค้งจากบริเวณแก้มของเสมาจากเส้นของเสมาเข้ามายังบริเวณนอกเสมา จากนั้นจึงลากต่อลงไปที่ด้านล่างแล้วจึงค่อย ๆ โค้งออกไปบรรจบเส้นขอบของเสมาที่บริเวณเอวเสมาส่วนที่ติดกับโคนของเสมาทั้ง 2 ด้าน ทำให้เกิดพื้นที่รูปทรงวงรียาวเรียกว่าแก้มเสมาทั้ง 2 ข้าง มีพื้นที่รูปร่างคล้ายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนบริเวณยอดจุกเสมา และมีพื้นที่รูปสามเหลี่ยมบริเวณโคนของเสมา (ภาพที่ 107) หรือบางใบทำลักษณะเช่นเดียวกับแบบที่กล่าวมาข้างต้นแต่มีการทำเส้นสันนูนกลางไบเสมาเพิ่มขึ้นมา (ภาพที่ 108) และ บางใบลากเส้นขึ้นมาจากขอบเอวเสมาด้านที่ติดกับล้อขึ้นมากับขอบของไบเสมาจนมาถึงบริเวณแก้มเสมาแล้วจึงค่อย ๆ ลากโค้งเข้ามาใกล้กับกลางอกเสมา แล้วค่อย ๆ โค้งแยกออกมาบรรจบที่จุดเริ่มต้นทั้ง 2 ข้าง (คล้ายกับ 2 แบบก่อนหน้า แต่เส้นขอบเสมาไม่ขึ้นไปบริเวณจุกยอดเสมา) (ภาพที่ 109) ส่วนบริเวณ

ด้านข้างของใบเสมาทุกใบที่กล่าวมาข้างต้น ลากเป็นเส้นสันนูนบริเวณกึ่งกลางด้านข้างใบเสมาจนเกือบถึงบริเวณโคนจึงค่อย ๆ ฝายออกเป็นรูปสามเหลี่ยม (ภาพที่ 110)

ภาพที่ 107 (ซ้าย) ใบเสมาวัดแก้วเจริญ แบบมีเส้นขอบเสมาจรดจุกยอดเสมาและมีเส้นโค้งจากแก้มเสมาลากมาถึงเอวเสมาที่บริเวณโคนเสมา

ภาพที่ 108 (ขวา) ใบเสมาวัดแก้วเจริญ แบบมีเส้นขอบเสมาจรดจุกยอดเสมา มีเส้นโค้งจากแก้มเสมาลากมาถึงเอวเสมาที่บริเวณโคนเสมา และมีเส้นสันนูนกลางอกเสมา

ภาพที่ 109 (ซ้าย) ใบเสมาวัดแก้วเจริญ แบบเส้นขอบเสมาไม่จรดจุกยอดเสมาและมีการเส้นโค้งจากแก้มเสมาลากมาถึงเอวเสมาที่บริเวณโคนเสมา

ภาพที่ 110 (ขวา) บริเวณขอบด้านข้างของใบเสมาวัดแก้วเจริญ

ใบเสมาแบบมีการแกะสลักลวดลายสมบูรณ์

ใบเสมาในกลุ่มนี้ในพื้นที่คลองแควอ้อมพบเฉพาะที่วัดโบสถ์เท่านั้น พื้นผิวหน้าของใบเสมา มีการแบ่งพื้นที่เช่นเดียวกันกับใบเสมาที่มีเส้นลวดลายเค้าโครงคือมีการเดินเส้นบริเวณขอบใบเสมาจากเอวเสมาด้านล่างที่ติดกับบริเวณโคนเสมาขึ้นมาตามแนวขอบขึ้นถึงจุกเสมาแล้วลงไปยังอีกด้านหนึ่งเช่นเดียวกัน แล้วจึงลากเส้นโค้งจากบริเวณแก้มของเสมาจากเส้นของเสมาเข้ามายังบริเวณอกเสมา จากนั้นจึงลากต่อไปด้านล่างแล้วจึงค่อย ๆ โค้งออกไปบรรจบเส้นขอบของเสมาที่บริเวณเอวเสมาส่วนที่ติดกับโคนของเสมาทั้ง 2 ด้าน ทำให้เกิดแก้มของใบเสมาทั้ง 2 ข้าง แต่ส่วนที่พิเศษมากกว่าคือมีการแกะสลักลวดลายบริเวณพื้นที่คล้ายรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนบริเวณยอดจุกเสมาและที่บริเวณพื้นที่สามเหลี่ยมใกล้โคนเสมา โคนเสมา และพื้นที่สามเหลี่ยมด้านข้างใบเสมา ด้านบนยอดของใบเสมาด้วย (ภาพที่ 111)

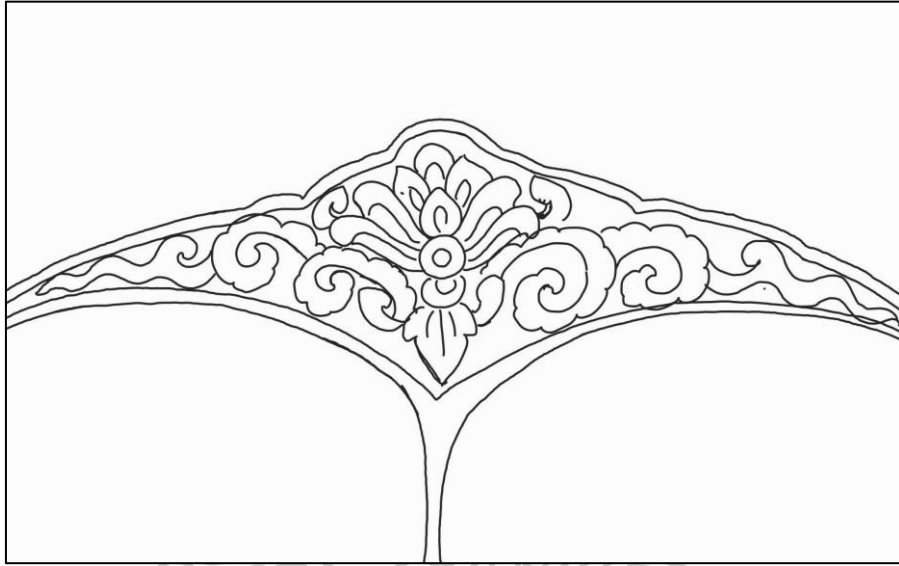

ภาพที่ 111 ตัวอย่างใบเสมาของวัดโบสถ์ จะเห็นได้ว่าการแกะสลักลวดลายประดับด้วย

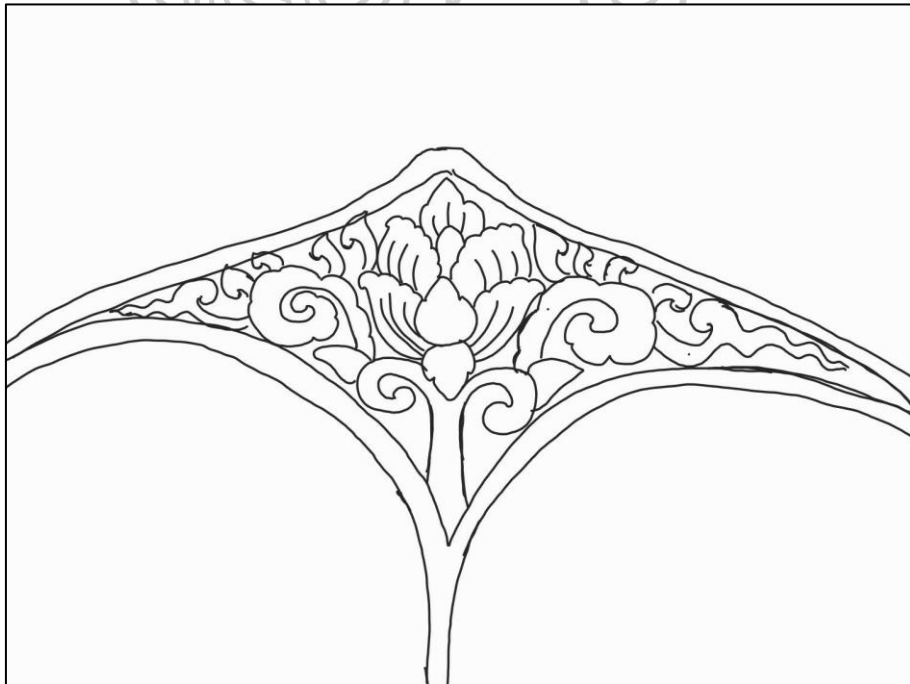
ลวดลายที่พบบนใบเสมาในกลุ่มนี้มีความหลายหลายทางด้านรูปแบบเป็นอย่างมาก แต่ก็เป็นส่วนสำคัญที่จำเป็นจะต้องกล่าวถึง เนื่องจากสามารถใช้เป็นเครื่องมือในการกำหนดอายุใบเสมาในกลุ่มนี้ได้ โดยสามารถแบ่งเป็นลวดลายต่าง ๆ ดังนี้

ลายดอกโบตัน หรือลายดอกพุดตาน (ลายเส้นที่ 1-2)

เป็นลวดลายสำคัญที่ปรากฏบนใบเสมา ลวดลายของดอกไม้ชนิดนี้ที่สำคัญคือมี
 เกสรกลางดอกเป็นสามเหลี่ยมคล้ายใบเทศ และมีกลีบดอกบานซ้อนกัน ปลายกลีบบานออกประกอ
 ขันจากลายวงโค้งเล็ก ๆ จำนวนมากเรียงตัวขึ้นไปทั้ง 2 ข้าง และในกลีบมีการทำเส้นแ
 ประมาณ 1-2
 เส้นด้วย ปรากฏทั้งดอกที่กลีบบานออกและแบบที่ประดิษฐ์เป็นทรงพุ่ม

ลายเส้นที่ 1 ตัวอย่างลายดอกพุดตานบนส่วนยอดใบเสมาทิศตะวันตกเฉียงเหนือใบนอก วัดโบสถ์

ลายเส้นที่ 2 ตัวอย่างลายดอกพุดตานบนส่วนยอดใบเสมาทิศตะวันออกเฉียงเหนือใบนอก วัดโบสถ์

ลวดลายดอกลักษณะนี้เชื่อว่าน่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากลวดลายดอกโบตันจากเครื่องถ้วยจีนในสมัยราชวงศ์หยวน-หมิง ปรากฏตั้งแต่ในศิลปะสมัยก่อนอยุธยา เช่น ลายปูนปั้นที่ปราสาทประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ราวพุทธศตวรรษที่ 19⁸⁰ และเป็นที่ยอมรับมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 อันเนื่องมาจากความสัมพันธ์ระหว่างสุโขทัย ล้านนา และอยุธยา ในพื้นที่บริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือคือกำแพงเพชร และพิษณุโลก ดังเช่นลวดลายที่ปราสาทวัดจุฬามณี พิษณุโลก (ภาพที่ 113) ซึ่งมีประวัติว่าก่อสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และโบสถ์วัดพระนอนกำแพงเพชร (ภาพที่ 114) เป็นต้น⁸¹

เมื่อพิจารณาจากรูปแบบของทรวดทรงของดอกโบตันบนโบสถ์แล้ว พบว่ามีความคลี่คลายจนมีลักษณะประดิษฐ์มากขึ้นกว่าลวดลายที่พบที่ลายปูนปั้นวัดจุฬามณี พิษณุโลก และลวดลายบนโบสถ์วัดพระนอน กำแพงเพชร แล้ว ดังนั้นลวดลายบนโบสถ์วัดโบสถ์ อาจมีอายุสมัยล่าลงไปอีกในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 22

ภาพที่ 112 ลวดลายดอกโบตันบริเวณกรวยเชิงของปราสาทวัดจุฬามณี พิษณุโลก

⁸⁰ สันติ เล็กสุขุม, กระจกในดินแดนไทย, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2547), 42.

⁸¹ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 143-145.

ภาพที่ 113 ใบเสมาวัดพระนอน กำแพงเพชร

ลายกระหนกหัวขมวด (ภาพที่ 114)

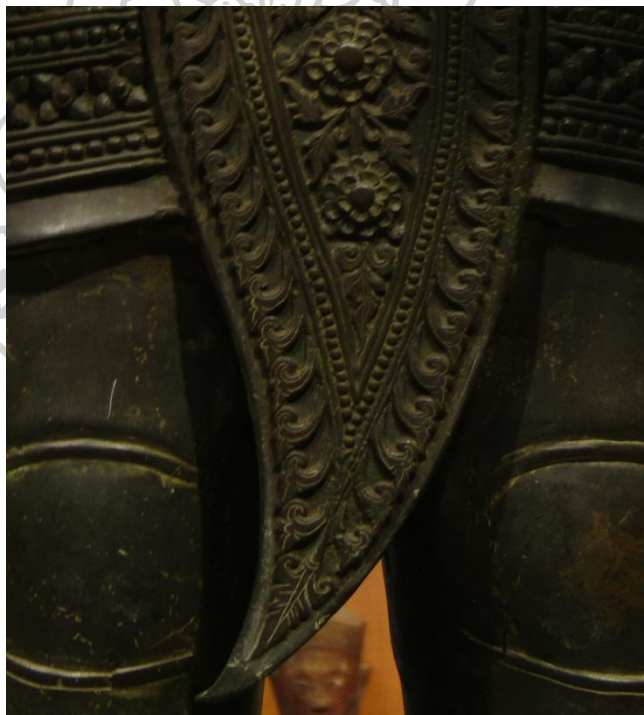
เป็นลวดลายที่พบเป็นจำนวนมากที่สุดบนใบเสมาของวัดโบสถ์ ลวดลายกระหนกหัวขมวดเหล่านี้มีทั้งที่มีขนาดใหญ่และเล็ก ตามแต่พื้นที่ที่ประดับ แต่ทั้งหมดอยู่ในฐานะของลวดลายประกอบทั้งสิ้น ทั้งประกอบแม่ลายให้มีความสมมาตรและประกอบถมพื้นที่ให้เต็ม หรือบางครั้งปรากฏร่วมกับลายขดที่ขอบลายหยักโค้งคล้ายกลีบเมฆ โดยลักษณะที่สำคัญของลวดลายกระหนกหัวขมวดเหล่านี้ประกอบขึ้นจากส่วนหัวของกระหนกที่ขมวดเข้ามาเป็นวงโค้งและขมวดเป็นปมที่กลมมนที่ยังมีสัดส่วนที่ค่อนข้างใหญ่ ส่วนปลายของกระหนกประกอบขึ้นจากลายหางไหลที่ยังไม่แหลมคม หรือแยกออกเป็นใบไม้

ลักษณะดังกล่าวเป็นลักษณะสำคัญของลวดลายกนกในศิลปะอยุธยาตอนกลาง เช่นลวดลายของเครื่องทรงของพระอิศวรสำริด ที่กำแพงเพชร (ภาพที่ 115) ที่มีจารึกการสร้างในปี พ.ศ. 2053⁸² จึงสัมพันธ์กับอายุของลวดลายดอกโบตัน หรือดอกพุดตานที่ได้กล่าวถึงไปแล้วก่อนหน้านี้ คือช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 ถึง ครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 22

⁸² กรมศิลปากร, ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, 274.

ภาพที่ 114 ลายกนกหัวขมวดที่ปรากฏบนใบเสมาวัดโบสถ์

ภาพที่ 115 ลวดลายกนกหัวขมวด และใบไม้แฉกรูปสามเหลี่ยม ที่เครื่องทรงของพระอิศวรสำริด เมืองกำแพงเพชร
ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กำแพงเพชร

ลวดลายทั้ง 2 ที่ได้กล่าวถึงมาข้างต้นนั้นจะเห็นได้ว่าเป็นส่วนสำคัญที่จะสามารถนำมาช่วยในการกำหนดอายุใบเสมาที่วัดโบสถ์ได้ ซึ่งล้วนแต่สัมพันธ์กับใบเสมาที่มีลักษณะเช่นเดียวกันในแหล่งอื่น ๆ เช่น ใบเสมาวัดค้างคาว นนทบุรี⁸³ หรือใบเสมาใบอื่น ๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกันที่พบในพื้นที่บริเวณกรุงเทพและปริมณฑล⁸⁴

เมื่อพิจารณาจากลักษณะของใบเสมาที่ได้กล่าวถึงไปทั้ง 3 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ไม่มีลวดลายบนใบเสมา กลุ่มที่มีเพียงลวดลายเส้นเค้าโครง และใบเสมาแบบมีการแกะสลักลวดลายสมบูรณ์ พบว่าใบเสมาทั้ง 3 กลุ่มนั้นมีส่วนที่สัมพันธ์กันทั้งวัสดุที่ใช้ในการสร้าง คือ หินทรายสีแดงขนาดและสัดส่วนที่ใกล้เคียงกัน จึงอาจรวมใบเสมาทั้ง 3 กลุ่มนี้เป็นกลุ่มเดียวกันได้ เพียงแต่อาจเกิดจากความสมบูรณ์ในกระบวนการสร้างของใบเสมา ดังนั้นจึงจำเป็นที่จำต้องใช้กลุ่มใบเสมาที่มีความสมบูรณ์ในการสร้าง คือ ใบเสมาวัดโบสถ์ ที่มีลวดลายครบถ้วนสมบูรณ์เป็นเครื่องมือในการกำหนดอายุสมัย ซึ่งจากการเปรียบเทียบลวดลายแล้วพบว่าน่าจะสร้างขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 - ครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 22 ซึ่งสัมพันธ์กับการกำหนดอายุเสมาใบอื่น ๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกันที่พบในพื้นที่บริเวณกรุงเทพและปริมณฑล⁸⁵

นอกจากนี้ยังพบใบเสมาอีกกลุ่มหนึ่งคือใบเสมาที่วัดบางเกาะเทพศักดิ์ ลักษณะสำคัญของใบเสมากลุ่มนี้คือใช้วัสดุในการสร้างเป็นหินทรายสีแดงรูปทรงเจี๊วด ทรวดทรงเช่นเดียวกับใบเสมาสมัยอยุธยาตอนกลาง ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 22 แต่มีขนาดที่ย่อมกว่าเล็กน้อยและ ลวดลายที่ปรากฏบนใบเสมากลุ่มดังกล่าวแตกต่างจากกลุ่มใบเสมาอยุธยาตอนกลางที่ใช้ลวดลายดอกไม้และลวดลายประกอบที่เป็นลายกนกหัวขมวดที่ปลายยังมนอยู่ แต่ใบเสมากลุ่มนี้เป็นลวดลายดอกไม้ที่ประดิษฐ์ไม่เป็นธรรมชาติและกระหนกปลายสะอาดและแหลมคมแล้ว ซึ่งแสดงให้เห็นว่าลวดลายมีการพัฒนาไปใกล้เคียงกับลวดลายในศิลปะอยุธยาตอนปลายแล้ว (ภาพที่ 116-117) ดังนั้นใบเสมากลุ่มนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของใบเสมาแบบอยุธยาตอนกลาง กับใบ

⁸³ ประภัสสรร์ ชูวิเชียร, “ลวดลายบนใบเสมาวัดค้างคาว จังหวัดนนทบุรี” เมืองโบราณ 29, 1 (มกราคม-มีนาคม 2546): 77.

⁸⁴ ประภัสสรร์ ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 158-161.

⁸⁵ ประภัสสรร์ ชูวิเชียร, “ลวดลายบนใบเสมาวัดค้างคาว จังหวัดนนทบุรี” เมืองโบราณ 29,1 (มกราคม-มีนาคม 2546): 77 และ ประภัสสรร์ ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 158-161.

เสมาอายุชยาตอนปลาย เนื่องจากมีความผสมผสานกันอยู่ของโบเสมาทั้ง 2 แบบ จึงควรมีอายุสมัยใน
ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 23

ภาพที่ 116 โบเสมาวัดบางเกาะเทพศักดิ์

ภาพที่ 117 ลวดลายบนโบเสมาวัดบางเกาะเทพศักดิ์

ใบเสมาสมัยอยุธยาตอนปลาย พุทธศตวรรษที่ 23-24

ใบเสมากลุ่มนี้ถือว่าเป็นกลุ่มที่พบมากที่สุดในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมและพื้นที่ทั่วไปใกล้เคียงกับพื้นที่ริมคลองแควอ้อม โดยรวมแล้วใบเสมากลุ่มนี้มีลักษณะที่สำคัญร่วมกันคือใช้หินทรายสีแดงเป็นวัสดุหลักในการสร้างและมีขนาดที่เล็กลงอย่างมากจากกลุ่มใบเสมาในสมัยอยุธยาตอนกลางที่ได้กล่าวมาข้างต้น คือมีขนาดสูงโดยเฉลี่ยประมาณ 40-50 เซนติเมตร ความกว้างเฉลี่ยประมาณ 30 เซนติเมตร และความหนาประมาณ 10 เซนติเมตร สามารถแบ่งเป็นกลุ่มย่อยลงไปได้อีกดังนี้

ใบเสมาแบบสมัยราชวงศ์ปราสาททอง

ใบเสมากลุ่มนี้นักวิชาการเชื่อว่าน่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากใบเสมาที่พบได้ในกรุงศรีอยุธยาที่สามารถกำหนดอายุได้ค่อนข้างชัดเจนคือใบเสมาของวัดไชยวัฒนาราม (ภาพที่ 118) ที่สามารถใช้จารึกลานทองแดงที่พบในท้ายทอยของพระพุทธรูป ระบุศักราชการสร้างไว้ในปี พ.ศ. 2193 หรือในช่วงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง⁸⁶ และใบเสมาลักษณะนี้น่าจะมีวิวัฒนาการต่อมาจนมีขนาดย่อมลงจากใบเสมาวัดไชยวัฒนารามและน่าจะทำมาจนถึงสมัยต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวงด้วย⁸⁷

ภาพที่ 118 ใบเสมาวัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา

(ที่มาภาพ : ประยูร อุลฺุชาภูษะ [น. ณ ปากน้ำ], *ห้าเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยุธยา*, 176.

⁸⁶ ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “จารึกวัดไชยวัฒนาราม” ใน *วัดไชยวัฒนาราม*, พิมพ์ครั้งที่ 2, 176.

⁸⁷ พิทยา บุณนาค, *เสมา สีม้า : หลักศิมาในศิลปะไทยสมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรกถึงครั้งหลังและกรุงธนบุรี* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2551), 180. และ ประภัสสรร์ ชูวิเชียร, *อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง*, 162.

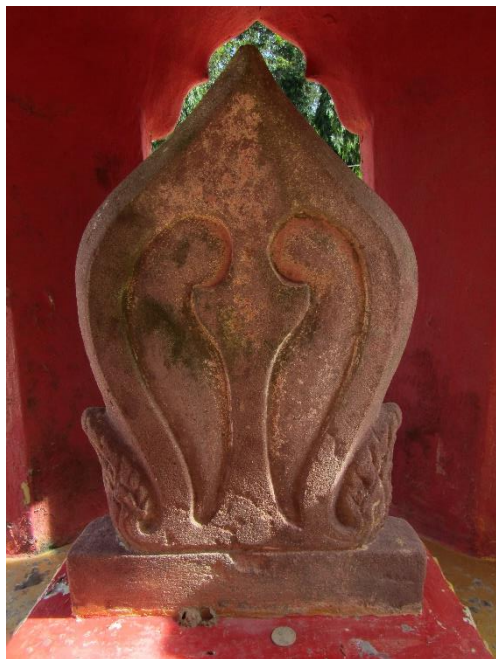
ใบเสมาในกลุ่มนี้พบในพื้นที่ริมคลองแควอ้อม เพียงที่วัดราษฎร์บูรณะเท่านั้น (ภาพที่ 119) ลักษณะสำคัญคือใบเสมาทรงเจี็ด มีการแกะสลักเดินเส้นบริเวณขอบใบเสมาจากเอวเสมาด้านล่างที่ติดกับบริเวณโคนเสมาขึ้นมาตามแนวขอบ แล้วจึงลากเส้นโค้งจากบริเวณแก้มของเสมาจากเส้นขอบเสมาเข้ามายังบริเวณอกเสมา จากนั้นจึงลากต่อไปด้านล่างเป็นสันกลาง กลางอกเสมา มีการทำเป็นเค้าร่างของทับทรวงที่ปลายสลับงอนขึ้นเล็กน้อยและผิวหน้ารวมกันไปกับเส้นอกเสมาที่ยาวต่อไป แล้วค่อย ๆ โค้งออกไปบรรจบเส้นขอบของเสมาที่บริเวณเอวเสมาส่วนที่ติดกับโคนของเสมาทั้ง 2 ด้าน ทำให้เกิดพื้นที่บริเวณแก้มของใบเสมาทั้ง 2 ข้างเช่นเดียวกับใบเสมาแบบอยุธยาตอนกลาง หากแต่ว่าบริเวณปลายของใบเสมาได้มีการทำกระหนกขึ้นที่มีลักษณะลวดลายแหลมคมแล้ว มารับกับส่วนเอวของเสมาซึ่งกระหนกนี้เมื่อมองทางด้านสันของเสมาจะบรรจบกันเป็นกระจังด้วย

อย่างไรก็ดีใบเสมาของวัดราษฎร์บูรณะนี้อาจสามารถเปรียบเทียบได้กับใบเสมาวัดบางสะแกนอก ธนบุรี (ภาพที่ 120) ที่มีความคลี่คลายลวดรูปทางด้านลวดลายลงไปมากแล้ว กล่าวคือไม่พบการทำลวดลายประดับบริเวณโคนเสมา ทับทรวง และยอดเสมา ซึ่งเชื่อว่าเป็นการคลี่คลายลดรูปลงจากเสมาของวัดไชยวัฒนารามลงมาแล้วและการไม่ทำลวดลายนี้อาจจะเนื่องจากการใช้รักปั้นลวดลายประดับในภายหลัง ซึ่งน่าจะมีอายุสมัยในช่วงหลังลงมาที่วัดไชยวัฒนาราม ในราวครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ 23 และจะเป็นแรงบันดาลใจให้กับใบเสมาในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงต่อไป⁸⁸

ดังนั้นใบเสมาของวัดราษฎร์บูรณะเองจึงควรจัดอยู่ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 23 ด้วยเช่นกัน ซึ่งสัมพันธ์กับลายกนกที่โคนของใบเสมา (ภาพที่ 121 - 122) ที่มีลักษณะของกระหนกที่แหลมคมปลายพลี้วสลับแล้ว ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของกระหนกในศิลปะอยุธยาตอนปลาย⁸⁹

⁸⁸ พิทยา บุณนาค, เสมา สิมมา: หลักศิมาในศิลปะไทยสมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรก ถึงครั้งหลัง และกรุงธนบุรี, 181. และ ประภัสสรร์ ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 165.

⁸⁹ สันติ เล็กสุขุม, กระหนกในดินแดนไทย, พิมพ์ครั้งที่ 3, 34.

ภาพที่ 119 (ซ้าย) ใบเสมาวัดราชฤๅรปุรณะ

ภาพที่ 120 (ขวา) ใบเสมาวัดบางสะแกนอก ธนบุรี

ภาพที่ 121 (ซ้าย) กระจกบริเวณโคนของเสมาวัดราชฤๅรปุรณะ (มุมข้าง)

ภาพที่ 122 (ขวา) กระจกบริเวณโคนของเสมาวัดราชฤๅรปุรณะ (มุมเฉียง)

ใบเสมาหินทรายแดงแบบอัมพวา

ใบเสมาที่มีลักษณะดังกล่าว ประยูร อุลูชาภูษะ หรือ น. ณ ปากน้ำ ได้สำรวจพบมากในพื้นที่บริเวณอำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม จึงได้กำหนดเรียกใบเสมาที่มีลักษณะเช่นนี้ว่า “ใบเสมาแบบอัมพวา”⁹⁰ อย่างไรก็ตามใบเสมาลักษณะนี้ พิทยา บุณนาค ได้จัดอยู่ในกลุ่ม “หลักสีมาปากใต้” ที่พบมากใบพื้นที่หัวเมืองปากใต้ของกรุงศรีอยุธยา⁹¹ นอกจากนี้ ประภัสสร ชูวิเชียร ยังตั้งข้อสังเกตกับใบเสมากลุ่มนี้ว่าน่าจะเป็นใบเสมาที่ผลิตขึ้นที่แห่งใดแห่งหนึ่งแล้วส่งไปยังหัวเมืองภายนอก ซึ่งมักจะพบมากในพื้นที่ย่านบางกอกด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะตามเส้นทางคลองด่าน-คลองสนามไชย ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในการเดินทางเชื่อมต่อระหว่างลุ่มน้ำเจ้าพระยาและหัวเมืองในลุ่มน้ำฝั่งตะวันตก และยังพบในหัวเมืองอื่น ๆ ที่ไม่ใช่หัวเมืองปากใต้บ้าง⁹²

ลักษณะสำคัญของใบเสมากลุ่มนี้คือการเป็นใบเสมาที่มีขนาดย่อม สร้างจากวัสดุหินทราย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นหินทรายสีแดง มีหินทรายสีขาวบ้างแต่ไม่มาก รูปทรงเจี็ด เดินเส้นบริเวณขอบใบเสมาจากเอวเสมาด้านล่างที่ติดกับบริเวณโคนเสมาขึ้นมาตามแนวขอบจนถึงจุดเสมาแล้วลงไปยังอีกด้านหนึ่งเช่นเดียวกัน แล้วจึงลากเส้นโค้งจากบริเวณแก้มของเสมาจากเส้นขอบเสมาเข้ามายังบริเวณอกเสมา จากนั้นจึงลากต่อไปด้านล่าง แล้วจึงค่อย ๆ โค้งออกไปบรรจบเส้นขอบของเสมาที่บริเวณเอวเสมาส่วนที่ติดกับโคนของเสมาทั้ง 2 ด้าน ทำให้เกิดพื้นที่รูปทรงยาวรีที่บริเวณแก้มของใบเสมาทั้ง 2 ข้าง มีพื้นที่รูปร่างคล้ายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนบริเวณยอดจุดเสมา และมีพื้นที่รูปสามเหลี่ยมบริเวณโคนของเสมา ซึ่งเมื่อพิจารณาเพิ่มเติมลงไปอีกพบว่าสามารถแบ่งออกได้อีกเป็น 2 กลุ่มย่อย คือ

กลุ่มมีกระหนกที่ปลายขอบของใบเสมา

เป็นกลุ่มใบเสมาที่มีลักษณะสำคัญคือมีการแกะสลักเป็นลวดลายดอกไม้และลวดลายประกอบอื่น ๆ ซึ่งน่าสังเกตว่าลวดลายที่แกะสลักบนใบเสนานั้นมีทั้งที่มีความละเอียดสวยงามซึ่งพบเป็นจำนวนน้อยกว่า และแบบที่แกะสลักเป็นลายเส้นดอกประจำยามอย่างหยาบ ๆ และลักษณะที่สำคัญของใบเสมากลุ่มนี้คือการทำหัวกระหนกหรือตัวหงายหันเข้าที่บริเวณเอวเสมาทั้ง 2 ด้านบริเวณเอวของใบเสมา

⁹⁰ ประภัสสร ชูวิเชียร, *อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง*, 174.

⁹¹ พิทยา บุณนาค, *เสมา สีมา: หลักสีมาในศิลปะไทยสมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรก ถึงครั้งหลังและกรุงธนบุรี*, 181.

⁹² ประภัสสร ชูวิเชียร, *อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง*, 170 และ 174.

ใบเสมาลักษณะเช่นนี้พบได้ในบางวัดเช่นวัดอินทารามพบปะปนกันกับใบเสมากลุ่มใบเสมาไม่มีกระหนกที่ปลายขอบของใบเสมา (ภาพที่ 125) นอกนั้นก็มักพบเป็นชุดเดียวกันครบสำหรับ ซึ่งมักเป็นใบเสมาเดี่ยวได้แก่วัดบางสะแก (ภาพที่ 126) วัดเหมืองใหม่ (ภาพที่ 127) วัดบางกุ้ง (ภาพที่ 128) และวัดเกาะศาลพระ (ภาพที่ 129)

ภาพที่ 123 (ซ้าย) ใบเสมาวัดอินทาราม

ภาพที่ 124 (ขวา) ใบเสมาวัดบางสะแก

ภาพที่ 125 (ซ้าย) ใบเสมาวัดเหมืองใหม่

ภาพที่ 126 (ขวา) ใบเสมาวัดบางกุ้ง

ภาพที่ 127 ไบเสมาวัดเกาะศาลพระ

กลุ่มไม่มีกระหนกที่ปลายขอบของไบเสมา

ไบเสมาในกลุ่มนี้พบในจำนวนไม่มาก ได้แก่ไบเสมาบางใบที่วัดอินทาราม (ภาพที่ 128) และ วัดบางศรีเพชร (ภาพที่ 129) ซึ่งส่วนสำคัญของไบเสมาในกลุ่มนี้คือการไม่ทำกระหนกที่บริเวณขอบเอวของไบเสมา แต่มีการทำปลายตัวโค้งงอขึ้นเล็กน้อย และนอกจากนี้ไบเสมาในกลุ่มนี้ยังไม่มีแกะสลักลวดลายทั้งบริเวณจุกเสมาและโคนของเสมาอีกด้วย

เมื่อพิจารณาจากรูปแบบของไบเสมาในกลุ่มนี้แล้วชวนให้นึกถึงไบเสมาในกลุ่มสมัยต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวงบางใบที่พบนอกราชอาณาจักรศรีอยุธยา เช่น ไบเสมาวัดกาญจนสิงหาสน์ (ภาพที่ 130) หรือไบเสมาวัดปฐมบุตรอิศราราม (วัดยี่สาย) กรุงเทพฯ (ภาพที่ 131)⁹³ เพียงแต่ความซับซ้อนของเส้นต่าง ๆ บนไบเสมาที่คลี่คลายลงอย่างมาก รวมทั้งทับทรงบริเวณกึ่งกลางก็ไม่มีการทำแล้ว และทรวดทรงก็มีขนาดที่เล็กลงอย่างมากด้วย อาจแสดงให้เห็นถึงความเป็นท้องถิ่นที่มากขึ้น

การปรากฏรูปแบบที่ผสมผสานกันของไบเสมาดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ จะเห็นว่าล้วนแล้วแต่มีอายุสมัยที่ไม่ต่างกันมาก คือช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของราชวงศ์ปราสาททองและราชวงศ์บ้านพลูหลวง ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 23 นั้น จึงเป็นตัวสกัดสำคัญที่นำมาใช้กำหนดอายุกลุ่มไบเสมาในกลุ่มนี้ว่ามีอายุอยู่สมัยอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ได้เช่นกัน

⁹³ ประภัสสรร์ ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 166.

ภาพที่ 128 (ซ้าย) ใบเสมาวัดอินทาราม

ภาพที่ 129 (ขวา) ใบเสมาวัดบางศรีเพชร

ภาพที่ 130 (ซ้าย) ใบเสมาวัดกาญจนสิงหาสน์ (วัดทอง) ดลิ่งชั้น กรุงเทพฯ

ภาพที่ 131 (ขวา) ใบเสมาวัดปฐมบุตโรตตราราม (วัดยี่ส่าย) กรุงเทพฯ

ใบเสมาสมัยรัตนโกสินทร์

ใบเสมาสมัยรัตนโกสินทร์ที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมมักพบใบเสมาในสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นจำนวนมากที่สุด สามารถแบ่งรูปแบบย่อยลงไปได้ 3 กลุ่ม ได้แก่

ใบเสมาแบบที่ได้แรงบันดาลใจจากงานช่างหลวงสมัยต้นรัตนโกสินทร์

เป็นกลุ่มใบเสมาที่ใช้วัสดุหลักในการสร้างคือหินแกรนิต หรือ หินครก ขนาดสูงประมาณ 1 เมตร กว้างประมาณ 50 เซนติเมตร และหนาเฉลี่ยประมาณ 10 เซนติเมตร ลักษณะสำคัญของใบเสมากลุ่มนี้คือใบเสมาทรวดทรงเจี๊ยดที่ค่อนข้างผอมสูง บริเวณยอดจุกเสมามักทำเป็นรูปคล้ายพระเกี้ยวหรือจุลมงกุฎ พื้นที่ภายในใบเสมามีการทำเส้นของของใบเสมาและเส้นแกนกลางใบเสมาบริเวณกลางอกและมีการประดับตกแต่งลวดลายซึ่งแตกต่างกัน โดยใบเสมากลุ่มที่วัดเสด็จ (ภาพที่ 132) และ วัดปากน้ำ (ภาพที่ 133)

ความแตกต่างของใบเสมาทั้ง 2 ใบคือ ใบเสมาของวัดเสด็จ ที่บริเวณกลางอกเสมามีการทำลวดลายสังวาลประดับ ส่วนใบเสมาวัดปากน้ำมีลักษณะใกล้เคียงกับใบเสมาของวัดเสด็จ หากแต่ว่าระบบของลวดลายมีการทำเป็นลายดอกประจำยามประดับบริเวณกลางอกของใบเสมาในลักษณะของทับทรวง และยังมีการทำลวดลายดอกไม้กลมประดับที่บริเวณแก้มของใบเสมาทั้ง 2 ข้าง

จากรูปแบบนี้เชื่อว่าใบเสมาของทั้ง 2 วัดน่าจะได้แรงบันดาลใจมาจากรูปแบบของใบเสมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เช่นการทำลายดอกไม้กลม 2 ด้าน ที่บริเวณแก้มของใบเสมาเป็นลักษณะสำคัญที่สืบทอดมาจากใบเสมาในสมัยอยุธยาตอนปลาย - ต้นรัตนโกสินทร์ เช่น ใบเสมาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ภาพที่ 134) หรือใบเสมาวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (ภาพที่ 135) เป็นต้น ส่วนเรื่องของการทำสังวาลนั้นน่าจะได้รับแรงบันดาลใจจากใบเสมากลุ่มที่มีนักวิชาการกำหนดเรียกใบเสมาลักษณะนี้ว่า “ใบเสมาทรงเครื่องใหญ่”⁹⁴ เช่นใบเสมาวัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 136) และใบเสมาของวัดบวรเม่งคล (ภาพที่ 137) เป็นต้น ซึ่งใบเสมาทั้ง 2 นี้สร้างขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 3 และ 4 ตามลำดับ⁹⁵

⁹⁴ พิทยา บุญนาค, เสมา สีมา : ใบเสมาสมัยกรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ: เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์, 2560), 186.

⁹⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์ (พระนคร: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2514), 204. อ้าง

อย่างไรก็ดีจากประวัติการก่อนสร้างวัดที่ค่อนข้างชัดเจนของวัดเสด็จว่าสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2436-2468 หรือช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 สัมพันธ์กับอายุของงานศิลปกรรมภายในวัด ปากน้ำด้วย ดังนั้นใบเสมาของทั้ง 2 วัดก็น่าจะมีอายุสมัยที่อาจจะร่วมสมัยกันในช่วงรัชกาลที่ 5 - รัชกาลที่ 6

ภาพที่ 132 (ซ้าย) ใบเสมาวัดเสด็จ

ภาพที่ 133 (ขวา) ใบเสมาวัดปากน้ำ อัมพวา

ภาพที่ 134 (ซ้าย) ใบเสมาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ภาพที่ 135 (ขวา) ใบเสมาวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ภาพที่ 136 (ซ้าย) ใบเสมาวัดบวรนิเวศวิหาร
ภาพที่ 137 (ขวา) ใบเสมาวัดบวรมงคล

รูปแบบลวดลายของใบเสมาที่วัดเสด็จ และ วัดปากน้ำนั้นมีความคลี่คลายทางด้านลวดลายและวัสดุที่ใช้ในการทำลงไปมากแล้ว น่าจะเป็นตัวอย่างหลักฐานที่สำคัญที่แสดงให้เห็นว่าวัด

ในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม ยังมีบางวัดที่ยังคงใช้ใบเสมาที่สืบทอดรูปแบบมาจากสมัยปลายอยุธยา - ต้นรัตนโกสินทร์อยู่บ้าง แต่ในวัดอื่น ๆ ก็มีใบเสมาในรูปแบบที่มีความวิจิตรน้อยลงไปด้วยเช่นกัน เช่น ใบเสมาโหลที่จะได้กล่าวถึงต่อไป

ใบเสมาโหล

ใบเสมากลุ่มนี้ ประยูร อุลุชาฎะ หรือ น. ณ ปากน้ำ ได้กำหนดเรียกว่า “ใบเสมาโหล” เนื่องจากเป็นใบเสมาที่มีการผลิตออกมาเป็นจำนวนมาก มีขนาด รูปแบบ วัสดุ เช่นเดียวกัน⁹⁶ ซึ่งมักพบในวัดที่มีประวัติว่าสร้างขึ้น หรือมีการบูรณะครั้งใหญ่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4-5⁹⁷ มักใช้วัสดุในการสร้างคือหินครกหรือหินแกรนิต เป็นทรวดทรงเจี๊ยดขนาดเล็ก มีขนาดสูงประมาณ 50 เซนติเมตร หน้ากระดานด้านล่างของใบเสมาแกะสลักเป็นลายไขว้สลับกันเป็นสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ด้านข้างเดินเส้นขอบโค้งมาจรดกันเป็นมุมแหลมที่กลางใบเสมา และมีเส้นอกสันเสมาลากตรงลงมาตามแนวดิ่ง บริเวณยอดของเสมาและกลางอกเสมาแกะสลักเป็นลายดอกประจายามอย่างง่าย ๆ ส่วนบริเวณโคนเสมาเป็นลายดอกประจายามครึ่งดอก นอกจากนี้บริเวณเอวเสมามีการทำเป็นกระหนกที่ตัวตัวขึ้นมาเป็นใบไม้แบบฝรั่ง โดยในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมพบใบเสมากลุ่มนี้ที่วัดเกาะลอยอุดมเอกราช (ภาพที่ 138) สัมพันธ์กับประวัติของวัด ที่กล่าวว่าวัดแห่งนี้สร้างขึ้นและมีการผูกพัทธสีมาในช่วงพุทธศักราช 2426⁹⁸

นอกจากเสมาโหลที่สร้างจากหินครกแล้วยังพบเป็นใบเสมาที่สร้างจากหินทรายสีแดง ลักษณะทรวดทรงเช่นเดียวกับใบเสมาโหลที่เป็นหินครก เช่นการปรากฏลวดลายดอกประจายามบริเวณพื้นที่ยอดเสมาและโคนเสมา รวมทั้งลวดลายขีดเส้นเป็นลายทแยงสี่เหลี่ยมข้าวหลามตัดบริเวณฐานของเสมา โดยเชื่อว่าใบเสมากลุ่มนี้คงสร้างขึ้นในช่วงเดียวกัน เพียงแต่ใช้วัสดุคนละชนิด คนละแหล่งผลิต โดยใบเสมาลักษณะนี้พบได้ในพื้นที่คลองแควอ้อมได้แก่วัดใหม่ราษฎร์เจริญธรรม

⁹⁶ พิทยา บุณาค, *เสมา สีมา : ใบเสมาสมัยกรุงเก่า*, 205.

⁹⁷ ศรันย์ ทองปาน, "สำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อม นนทบุรี," *เมืองโบราณ* 23, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2540): 30. อ้างถึงใน ประภัสสร ชูวิเชียร, "วัดใหม่เชิงเลน วัดร้างที่ถูกสร้างใหม่," ใน *วัดร้างในบางกอก* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2559), 128.

⁹⁸ เอกลักษณ์ เพรศพิง, *ที่ระลึกงานทอดกฐิน วัดเกาะลอยอุดมเอกราช วันเสาร์ที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2562* (มปท., 2562), 7.

(ภาพที่ 139) ซึ่งมีประวัติการได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาที่ชัดเจนในพุทธศักราช 2417⁹⁹ หรือช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เช่นกัน

ภาพที่ 138 (ซ้าย) ใบเสมาวัดเกาะลอยอุดมเอกธาราม

ภาพที่ 139 (ขวา) ใบเสมาวัดใหม่ ราษฎร์เจริญธรรม

สรุปภาพรวมของใบเสมาที่พบบริเวณริมคลองแควอ้อม

ใบเสมาในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมนั้น ไม่ปรากฏใบเสมาที่มีอายุสมัยเก่าไปถึงช่วงสมัยอยุธยาตอนต้น กลุ่มใบเสมาที่คาดว่าน่าจะมีอายุสมัยเก่าที่สุดได้แก่กลุ่มใบเสมาหินทรายแดงที่มีอายุสมัยในช่วงอยุธยาตอนกลาง หรือครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 - ครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ 22 จากนั้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 23 จึงพบใบเสมากลุ่มหนึ่งที่ยังคงทรวดทรงแบบใบเสมาอยุธยาตอนกลางแต่ลวดลายประดับที่แกะสลักเป็นลวดลายอย่างอยุธยาตอนปลายแล้ว

กลุ่มสำคัญที่พบเป็นจำนวนมากที่สุดได้แก่ใบเสมาสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยเฉพาะกลุ่มใบเสมาแบบอัมพวา ทั้งกลุ่มที่ไม่ได้ทำกระหนกที่เอวเสมาและ แบบที่พัฒนามาจากใบเสมาแบบราชวงศ์ปราสาททอง ซึ่งมีขนาดเล็กลงแต่ยังคงนิยมทำจากหินทรายแดงอยู่เช่นเดียวกับใบเสมาในสมัยอยุธยาตอนกลาง จนกระทั่งในสมัยรัตนโกสินทร์พบว่าใบเสมาในระยะนี้มีช่วงอายุสมัยที่ตรงกับช่วงรัชกาลที่

⁹⁹ "พระบรมราชโองการพระราชทานวิสุงคามสีมาวัดใหม่ แขวงเมืองราชบุรี พ.ศ. 2417", กระจายพิมพ์. อักษรไทย . ภาษาไทย. เส้นหมึก. พ.ศ. 2417. วัดใหม่ราษฎร์เจริญธรรม ราชบุรี.

5-6 หรือราวกลางพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นหลักโดยมีทั้งกลุ่มที่ได้รับแรงบันดาลใจจากงานช่างหลวง และกลุ่มที่เลือกใช้ใบเสมาโหล

สรุปภาพรวมของงานประติมากรรมบริเวณริมคลองแควอ้อม

ภาพรวมของงานประติมากรรมบริเวณริมคลองแควอ้อมอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า สามารถแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ พระพุทธรูป พระสาวก และพระศรีอริยเมตไตรย กับ ใบเสมา โดยหลักฐานประเภทแรกคือพระพุทธรูป สามารถพบหลักฐานได้แก่ที่สุดคือพระพุทธรูป และพระสาวกหินทรายสีแดงในสมัยอยุธยาตอนต้น ได้แก่ กลุ่มพระพุทธรูปแบบอุทองรุ่นที่ 2 ซึ่งกำหนดอายุได้ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - กลางพุทธศตวรรษที่ 20 ส่วนมากมักมีขนาดใหญ่และประดิษฐานในฐานะของพระพุทธรูปประธาน ปะปนกับพระพุทธรูปแบบอุทองรุ่นที่ 3 ที่กำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ 20 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 21 จากนั้นในช่วงสมัยอยุธยาตอนกลางจึงมีปรากฏหลักฐานการสร้างพระพุทธรูปขึ้นใหม่อีกเลย กระทั่งในสมัยอยุธยาตอนปลาย - ต้นรัตนโกสินทร์ จึงปรากฏหลักฐานสำคัญคือการนำพระพุทธรูปหินทรายสีแดงในสมัยอยุธยาตอนต้นมาบูรณปฏิสังขรณ์ใหม่ให้มีพุทธลักษณะตามที่นิยมในแต่ละช่วงสมัย และเริ่มกลับมา มีการจัดสร้างพระพุทธรูป พระสาวก และพระศรีอริยเมตไตรยขึ้นใหม่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 ที่น่าเชื่อว่าเป็นผลงานของช่างจากกรุงเทพฯ ที่สำคัญคือกลุ่มช่างจากบ้านช่างหล่อ ธนบุรี และอาจเป็นแรงบันดาลใจสำหรับการสร้างพระพุทธรูปและพระศรีอริยเมตไตรยปูนปั้นโดยช่างในท้องถิ่นด้วย

ส่วนหลักฐานที่เป็นใบเสมากลับเริ่มพบอย่างรวดเร็วที่สุดคือช่วงสมัยอยุธยาตอนกลาง ราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 ลงมา คือกลุ่มใบเสมาหินทรายแดงขนาดใหญ่ โดยมีปริมาณที่ไม่มากนัก จากนั้นจึงเพิ่มปริมาณขึ้นในช่วงระยะแรกของสมัยอยุธยาตอนปลายที่ปรากฏใบเสมาหินทรายแดงที่มีทรวดทรงคล้ายใบเสมาในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 แต่มีลวดลายประดับที่คลี่คลายลงแบบลวดลายสมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว และเพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างมีนัยยะสำคัญในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย ในช่วงต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง คือกลุ่มใบเสมาหินทรายแดงที่มีขนาดเล็กที่ น่าจะได้แรงบันดาลใจจากใบเสมางานช่างหลวงในช่วงเวลาดังกล่าว จากนั้นจึงไม่ปรากฏหลักฐานของใบเสมาอีกเลยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ กระทั่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 จึงเริ่มกลับมาปรากฏอีกครั้งหนึ่งทั้งกลุ่มใบเสมาที่ได้แรงบันดาลใจจากใบเสมาในยุคต้นรัตนโกสินทร์ และใบเสมาโหลที่ผลิตเป็นจำนวนมาก และนิยมใช้ในวัดที่สร้างขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 4-5

บทที่ 4

สถาปัตยกรรม และจิตรกรรมบริเวณริมคลองแควอ้อม

หลักฐานด้านสถาปัตยกรรม และจิตรกรรมเป็นหลักฐานที่ไม่สามารถเคลื่อนย้ายจากแหล่งได้ และพบเป็นจำนวนมากเช่นเดียวกับหลักฐานด้านประติมากรรม ในส่วนนี้ผู้เขียนจะได้แบ่งตามประเภทของหลักฐานที่สามารถกำหนดอายุสมัยได้เก่าที่สุดก่อน ได้แก่ พระอุโบสถและพระวิหาร ศาลาการเปรียญ มณฑป เจดีย์ และงานจิตรกรรม ตามลำดับ โดยหลักฐานแต่ละประเภทจะได้มีการวิเคราะห์จัดกลุ่มรูปแบบย่อยและกำหนดอายุ ดังนี้

พระอุโบสถและพระวิหาร

พระอุโบสถและพระวิหารเป็นหลักฐานทางศิลปกรรมอีกอย่างหนึ่งที่สำคัญและนำมาศึกษาในครั้งนี้ โดยในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมพบหลักฐานที่เป็นงานสถาปัตยกรรมคือพระอุโบสถและพระวิหารที่มีหลายรูปแบบและหลายสมัย ดังนั้นในส่วนนี้ผู้เขียนจึงจะขอเสนอการจัดกลุ่มรูปแบบของอาคารในรูปแบบต่าง ๆ และความนิยมอาคารรูปแบบนั้น ๆ ในช่วงสมัยที่แตกต่างกัน เพื่อให้เห็นภาพรวมของความนิยมทางรูปแบบสถาปัตยกรรมที่แตกต่างกันในแต่ละช่วงเวลา นอกจากนี้ผู้เขียนจะได้วิเคราะห์เพิ่มเติมอีกเป็นรายอาคาร เพื่อให้เห็นภาพในรายละเอียดของอาคารแต่ละหลังที่มีร่องรอยงานบูรณะซึ่งเป็นตัวบ่งชี้ให้เห็นการใช้งานของอาคารเหล่านั้นในช่วงเวลาต่าง ๆ อีกประการหนึ่งสามารถจำแนกตามช่วงเวลาและรูปแบบทางศิลปกรรมได้ดังนี้

พระอุโบสถและพระวิหารในสมัยอยุธยาตอนปลาย

พระอุโบสถและพระวิหารในสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นหลักฐานทางสถาปัตยกรรมที่เก่าที่สุดที่สามารถพบได้ในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม สามารถจัดกลุ่มของพระอุโบสถและพระวิหารในสมัยอยุธยาตอนปลายได้ 2 กลุ่ม คือ

อาคารทรงตีก่อหน้าบันแบบกระเท่เชร หรืออาคารทรงวิลันดา

อาคารทรงตีก่อหน้าบันแบบกระเท่เชร หรืออาคารทรงวิลันดา เป็นกลุ่มรูปแบบอาคารในสมัยอยุธยาตอนปลายที่พบมากที่สุด และสามารถกำหนดอายุได้เก่าที่สุดในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม ได้แก่ พระวิหารวัดบางสะแก (ภาพที่ 140) พระอุโบสถแก้ววัดอินทาราม (ภาพที่ 141)

พระอุโบสถเก่าวัดเหมืองใหม่ (ภาพที่ 142) พระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง (ภาพที่ 143) และพระอุโบสถ
เก่าวัดเกาะศาลพระ (ภาพที่ 144)

ภาพที่ 140 พระวิหารวัดบางสะแก

ภาพที่ 141 พระอุโบสถเก่าวัดอินทาราม

ภาพที่ 142 พระอุโบสถเก่า วัดเหมืองใหม่

ภาพที่ 143 พระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง

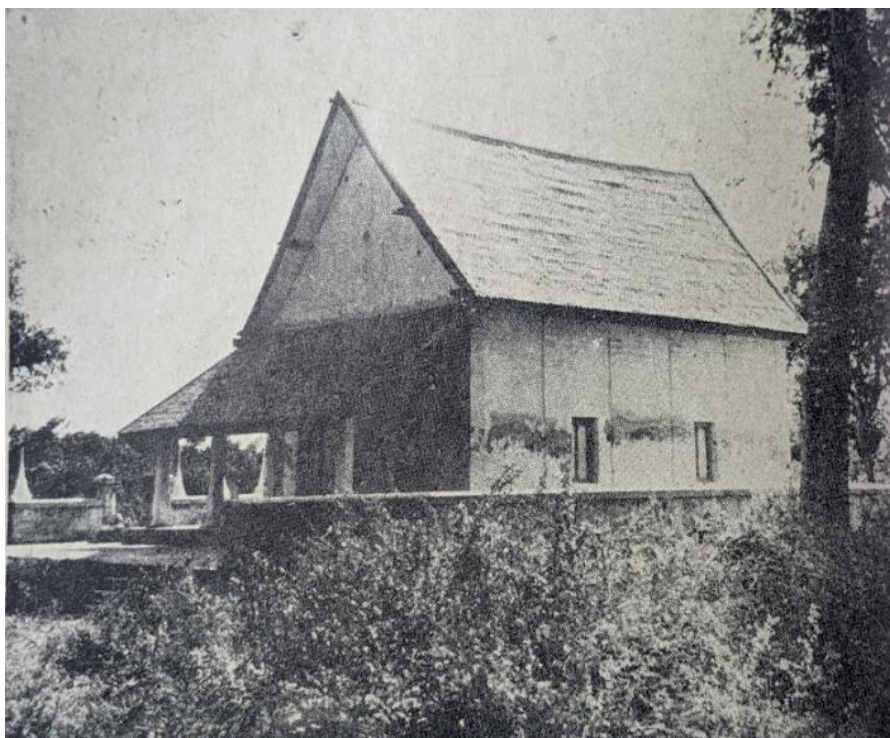
ภาพที่ 144 พระอุโบสถเก่า วัดเกาะศาลพระ

ลักษณะโดยรวมของอาคารกลุ่มนี้ มักเป็นอาคารเครื่องก่อในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีขนาดไม่ใหญ่โตนัก มีผนังอาคารที่ค่อนข้างหนา สูง และสอบเข้าหากัน ไม่มีเสาร่วมใน เนื่องจากใช้ระบบผนังรับน้ำหนักเครื่องบนหลังคา มีการเจาะช่องหน้าต่าง นอกจากนั้นแผงหน้าบันมักเป็นงานก่อต่อจากส่วนผนังสกัดหน้าขึ้นไปด้วย อาจมีการปั้นปูนประดับกระเบื้องหรือฉาบเรียบก็ได้ ลักษณะที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นลักษณะสำคัญของอาคารหลังคาคลุมในสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงมา เช่น พระอุโบสถวัดศรีโพธิ์ (ภาพที่ 145) ที่มีจารึกบอกศักราชการสร้างคือ พ.ศ. 2296 และเป็นวัดที่มีความสัมพันธ์กับพระสงฆ์ที่มาจากหัวเมืองปากใต้ด้วย¹⁰⁰ และยังคงได้รับความนิยมอยู่จนอย่างน้อยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ที่เรียกว่า “อาคารทรงตึก” หรือ “อาคารทรงวิลันดา” อันได้รับอิทธิพลทางด้านเทคนิคมาจากศิลปกรรมแบบตะวันตก¹⁰¹ และ

¹⁰⁰ วิยะดา ทองมิตร และ ประยูร อุลูชาฎะ [น. ณ ปากน้ำ], "ศิลปะและจารึกวัดศรีโพธิ์," ใน ศิลปะกับโบราณคดีในสยาม (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2520), 183.

¹⁰¹ จุมพล เพิ่มแสงสุวรรณ, "พระอุโบสถและพระวิหารที่ได้รับอิทธิพลตะวันตก สมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2199-2310)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), 65-66.

จากศิลปะจีน¹⁰² โดยแผงหน้าบันเครื่องก่อลักษณะนี้ก็มีการเรียกว่าแผงหน้าบันแบบ “กระเท่เซอ”¹⁰³ ด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 145 พระอุโบสถแก้ววัดศรีโพธิ์ พระนครศรีอยุธยา
(ที่มาภาพ: ประยูร อุลุชาฎะ [น. ณ ปากน้ำ], ศิลปกรรมกับโบราณคดีในสยาม, 184.)

อย่างไรก็ดีจากการศึกษารูปแบบงานศิลปกรรมของอาคารกลุ่มนี้พบว่า มีประเด็นสำคัญหลายประการที่อาจสามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการกำหนดอายุให้ละเอียดลงไปได้ดังต่อไปนี้

การเจาะช่องหน้าต่างเหนือฝ้าเพดาน

พบที่พระวิหารวัดบางสะแก (ภาพที่ 146) การเจาะช่องหน้าต่างเช่นนี้เป็น การเจาะช่องหน้าต่างขนาดเล็กบริเวณกลางแผงหน้าบันเหนือชั้นฝ้าเพดาน ซึ่งการเจาะช่องในลักษณะดังกล่าวชวนให้นึกถึงงานสถาปัตยกรรมในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่มักนิยมการเจาะช่องแสงในลักษณะนี้ เช่น ตึกพระเจ้าเหา ในพระนารายณ์ราชนิเวศน์ ลพบุรี เป็นต้น (ภาพที่ 147)

¹⁰² สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์กรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: รุ่งวัฒนา, 2526), 23.

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน.

ภาพที่ 146 (ซ้าย) การเจาะช่องหน้าต่างขนาดเล็กเหนือฝ้าเพดาน พระวิหารวัดบางสะแก

ภาพที่ 147 (ขวา) การเจาะช่องหน้าต่างขนาดเล็กเหนือฝ้าเพดาน ที่ตึกพระเจ้าเหา พระนารายณ์ราชนิเวศน์
ลพบุรี

ซุ้มประตูหลังคาน้ำจั่วแบบตะวันตก (ภาพที่ 148)

ลักษณะของซุ้มอย่างนี้ชวนให้นึกถึงซุ้มหน้าต่างแบบยุโรปของบ้านหลวงรับ
ราชทูต (ภาพที่ 149) จังหวัดลพบุรี ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และน่าจะเชื่อว่า
ซุ้มในลักษณะนี้น่าจะเป็นที่นิยมในช่วงเวลาดังกล่าวหรือระยะหลังลงมาเล็กน้อย

ภาพที่ 148 (ซ้าย) ซุ้มประตูวิหารวัดบางสะแก

ภาพที่ 149 (ขวา) ซุ้มหน้าต่างแบบตะวันตกที่บ้านหลวงรับราชทูต ลพบุรี สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ลวดลายปูนปั้นบนแผงหน้าบัน

เป็นงานเครื่องก่อประดับด้วยลวดลายปูนปั้น หรือหน้าบันแบบกระเทเชร¹⁰⁴ มักเป็นงานปูนปั้นที่ลวดลายด้านล่างสุดมักเป็นรูปโศดหิน อาศรมฤๅษี และสัตว์ ถัดขึ้นไปเหนือโศดหิน เป็นต้นไม้ที่มีลำต้นเป็นแกนกลางตรงขึ้นไปบริเวณกึ่งกลางหน้าบัน ประดับด้วยลายดอกไม้กลมเป็นจังหวะขึ้นไปตามแนวแกนกลาง ส่วนพื้นที่ด้านข้างเป็นลวดลายที่แตกกิ่งก้านจากแกนกลางออกทางด้านข้างจนเต็มแผงหน้าบันในลักษณะลายพะเนียงแตก¹⁰⁵ และมีการประดับด้วยลวดลายดอกไม้เป็นจังหวะอย่างสมมาตร ส่วนลวดลายใบไม้ขนาดเล็กและส่วนประกอบอื่น ๆ เช่น ประติมากรรม กระเบื้องรูปนกนั้นจัดวางอย่างไม่เคร่งครัดถึงความสมมาตร ลวดลายที่เป็นดอกไม้มีการใช้เครื่องถ้วยมาประดับ และลวดลายทั้งหมดนั้นมีปริมาตรไม่มาก ซึ่งหน้าบันลักษณะนี้ได้เคยมีผู้ศึกษามาแล้วว่ามีนิยมปรากฏในช่วงอยุธยาตอนปลาย โดยเฉพาะช่วงหลังรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงมา โดยมีที่มาและแนวความคิดอย่างใหม่จากลวดลาย “ต้นไม้แห่งชีวิต หรือ Tree of life” ซึ่งเป็นคติความเชื่อทางศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลาม หมายถึงการเชื่อมกันของโลกทั้ง 3 ได้แก่ สวรรค์ โลกมนุษย์ และพื้นพิภพ ลวดลายเหล่านี้มักนิยมปรากฏบนผืนพรมจากเปอร์เซียและน่าจะเป็นแรงบันดาลใจให้กับงานช่างไทยในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา¹⁰⁶ (ภาพที่ 150)

อย่างไรก็ดีเมื่อพิจารณาลวดลายปูนปั้นของอาคารบางหลัง เช่น พระอุโบสถเก่าของวัดบางกุ้งพบว่ามีร่องรอยของการบูรณะลวดลายในสมัยหลังลงมาอย่างน้อยในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากลวดลายใบไม้ที่ปรากฏนั้นเป็นลวดลายใบเทศคล้ายกับลวดลายใบไม้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ลงมาแล้ว (ลายเส้นที่ 3) รวมทั้งหน้าบันของพระอุโบสถเก่าวัดเกาะศาลพระที่น่าจะผ่านการบูรณปฏิสังขรณ์มาแล้วอย่างน้อย 2 ครั้ง โดยร่องรอยสำคัญที่ปรากฏคือการประดับแผงหน้าบันด้วยเครื่องถ้วยที่มีอายุสมัยอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งเมื่อเครื่องถ้วยบนแผงหน้าบันได้หลุดร่วงไปแล้ว หลายตำแหน่งได้ถูกปรับเปลี่ยนมีการปั้นปูนทับจากดอกไม้กลกลายเป็นผลทับทิมจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีร่องรอยการระบายสีบนผลทับทิมด้วย ซึ่งเมื่อพิจารณาจากลวดลายผลทับทิมและสีที่

¹⁰⁴ สงวน รอดบุญ, *พุทธศิลป์กรุงรัตนโกสินทร์*, 25 และ สมประสงค์ ขาวนาไร่, ส่วนประดับจั่วในศิลปกรรมอยุธยา (สมุทรสาคร: พิมพ์ดี, 2557), 176.

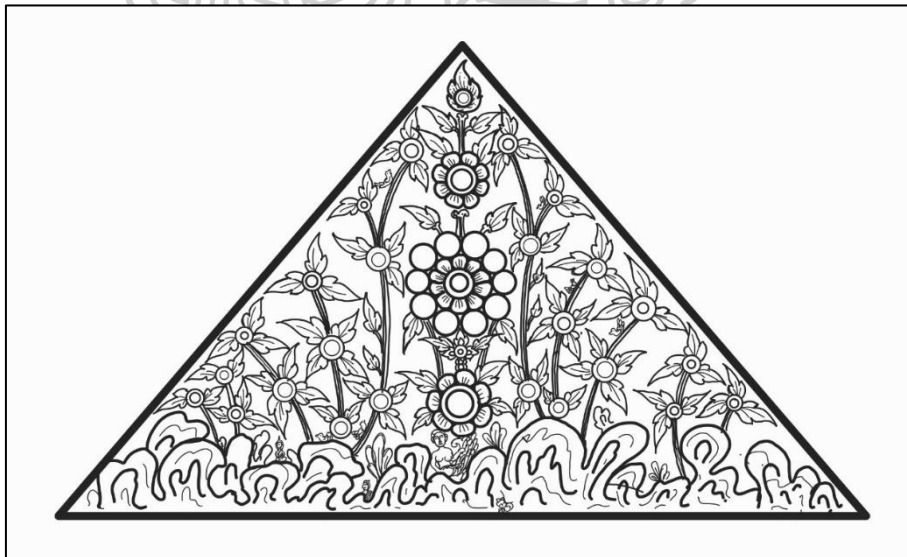
¹⁰⁵ ลายพะเนียงแตก หมายถึงลักษณะการวางเค้าโครงของลายที่มีแกนกลางเป็นหลัก และมีลวดลายอื่น ๆ ที่เริ่มจากตรงกลางจากนั้นค่อย ๆ แยกออกทางด้านซ้ายและขวา คล้ายกับไฟพะเนียงซึ่งเป็นดอกไม้ไฟแบบโบราณ ดูใน สมประสงค์ ขาวนาไร่, *ส่วนประดับจั่วในศิลปกรรมอยุธยา*, 173.

¹⁰⁶ จุมพล เพิ่มแสงสุวรรณ, “พระอุโบสถและพระวิหารที่ได้รับอิทธิพลตะวันตก สมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2199-2310)”, 313-315. และ สมประสงค์ ขาวนาไร่, *ส่วนประดับจั่วในศิลปกรรมอยุธยา*, 176.

ระบายลงไปแล้วนั้นน่าจะเชื่อว่าเป็นจิตรกรรมแบบจีนในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25 (ภาพที่ 151)

ภาพที่ 150 หน้าบันด้านหน้าพระอุโบสถเก่าวัดเหมืองใหม่

ลายเส้นที่ 3 ลายเส้นต้นนิชฐานลวดลายบนแผงหน้าบันวัดบางกุ้ง

ภาพที่ 151 แผงหน้าบันของพระอุโบสถเก่าวัดเกาะศาลพระ

นอกจากนี้เครื่องถ้วยที่ปรากฏบนแผงหน้าบันของพระอุโบสถวัดเหมืองใหม่ และวัดบางกุ้ง ทั้งด้านหน้าและด้านหลังนั้น เมื่อพิจารณาแล้วจะพบว่ามีความคล้ายคลึงกันมากที่สุดคือ เครื่องถ้วยเบญจรงค์ที่มีการเขียนลายแบ่งพื้นที่เป็นรูปกลีบบัวและลวดลายไทย ซึ่งสามารถเปรียบเทียบรูปแบบได้กับกลุ่มเครื่องถ้วยเบญจรงค์ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย - รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 24¹⁰⁷ (ภาพที่ 152) นอกจากนี้ยังมีเครื่องถ้วยจากชาติยุโรปปะปนอยู่ด้วยเช่นกัน ทั้งเครื่องถ้วยฮอลแลนด์ เครื่องถ้วยเบลเยียม เครื่องถ้วยสก๊อตแลนด์ และเครื่องถ้วยอังกฤษ ซึ่งล้วนแต่มีอายุสมัยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25¹⁰⁸ เช่นเดียวกับลวดลายบนแผงหน้าบันของพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้งหากแต่ จึงน่าจะเชื่อว่าจะได้รับการบูรณะในสมัยหลัง

¹⁰⁷ ปวีวรรณ ธรรมปริชากร, สว่าง เลิศฤทธิ และกฤษฎา พิณศรี, ศิลปะเครื่องถ้วยในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โอสภสสภ, 2539), 141.

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน.

ภาพที่ 152 เครื่องถ้วยเบญจรงค์ สามารถกำหนดอายุได้ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24

การทำหลังคาคลุมพื้นที่บริเวณด้านหน้าอาคาร

ซึ่งพบทั้งการทำพื้นหลังคาขนาดใหญ่ปิดพื้นที่บริเวณด้านหน้าของอาคาร หรือที่เรียกว่า “จันทับ”¹⁰⁹ เช่น พระอุโบสถเก่าของวัดอินทาราม (ภาพที่ 153) เป็นต้น รวมไปถึงการทำชายคาปีกนกสั้น ๆ ล้อมรอบอาคาร เช่น พระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง (ภาพที่ 154) และพระอุโบสถเก่าวัดเหมืองใหม่ (ภาพที่ 155) ซึ่งลักษณะการทำหลังคาดังกล่าวมาข้างต้นนี้พบว่ามีการทำมาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย เช่นพระอุโบสถวัดศรีโพธิ์ ที่ปรากฏแผงจันทับบริเวณด้านหน้าของพระอุโบสถ

¹⁰⁹ คำว่าจันทับ ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายว่า กรงดักสัตว์ ด้านหน้ามีประตูเปิดปิดได้ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นกรรมชนิดที่ประตูปิดขึ้นทางด้านบน เมื่อดักสัตว์ได้แล้วประตูจะตีปิดลงตามแรงโน้มถ่วง และกลไกของกรง ลักษณะของประตูกรงเมื่อเปิดอยู่มีลักษณะคล้ายกับแผงหลังคาขนาดใหญ่ด้านหน้าของอาคาร จึงอาจเป็นไปได้ว่าคำว่าจันทับนี้ถูกนำมาใช้ในทางช่างจากลักษณะที่สอดคล้องกันดังกล่าว

ภาพที่ 153 พระอุโบสถเก่าวัดอินทาราม มีการทำแผงหลังคาจันทันทับบริเวณด้านหน้าของอาคาร

ภาพที่ 154 พระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง พบร่องรอยการทำชายคาปีกนกล้อมรอบพระอุโบสถ

ภาพที่ 155 พระอุโบสถวัดเมืองใหม่ มีการทำชายคาปีกนกล้อมรอบอาคาร
และมีการทำมุขลดได้ชื่อบริเวณด้านหน้าของอาคาร

อย่างไรก็ดียังพบว่ามีอาคารบางหลังเช่นพระอุโบสถวัดเมืองใหม่ ปรากฏการทำมุขลดได้ชื่อที่บริเวณด้านหน้าของพระอุโบสถด้วย ซึ่งเมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ชัดว่ามุขมีการรองรับด้วยเสาไม้จำนวน 4 ต้นที่บริเวณมุมของมุขทั้ง 4 และตัวโครงสร้างของมุขเองก็ไม่ได้เชื่อมต่อกับผนังสกัดหน้าของอาคาร ลักษณะเช่นนี้แสดงว่ามุขโถงนี้อาจเป็นการต่อเติมขึ้นในสมัยหลังก็เป็นได้ ซึ่งสัมพันธ์กับความคิดเห็นของประภัสสร ชูวิเชียร ว่ามุขโถงเหล่านี้ อาจสามารถเป็นงานต่อเติมขึ้นมาในสมัยหลังได้หรือไม่ เพราะมีรูปแบบคล้ายกับมุขโถงของพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม (ภาพที่ 156) ที่มีการต่อมุขโถงขึ้นมาภายหลังในช่วงรัชกาลที่ 4 ซึ่งอาจแสดงให้เห็นว่าอาคารเก่าในสมัยอยุธยาได้มีการใช้งานและซ่อมแซมต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย¹¹⁰

¹¹⁰ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 219.

ภาพที่ 156 มุขโถงพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม

เมื่อวิเคราะห์งานศิลปกรรมที่ปรากฏบนอาคารที่มีการก่อหน้าบ้านแบบกระเท่ เซอร์แล้วพบว่า มีร่องรอยของงานศิลปกรรมต่างยุคสมัยปะปนกันอยู่โดยตลอด อาจสรุปได้ว่าโดยตัว โครงสร้างของอาคารกลุ่มนี้น่าจะเป็นโครงสร้างอาคารเก่าถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย รวมทั้งงานปูนปั้น ที่ฉินหน้าบ้านรูปต้นไม้แห่งชีวิตก็คงเป็นงานศิลปกรรมที่มีมาพร้อมกับพระอุโบสถได้เช่นกัน คือในราว กลางพุทธศตวรรษที่ 23 ลงมา อย่างไรก็ตาม ฐานทางศิลปกรรมอื่น ๆ ที่ปรากฏที่มีช่วงอายุล่าช้ากว่า อายุสมัยของตัวอาคาร เช่น เครื่องถ้วยทั้งเบญจรงค์และเครื่องถ้วยยุโรปที่ประดับรอบบริเวณหน้าบ้าน ของอาคารหลายหลัง ที่น่าจะมีช่วงอายุสมัยในช่วงรัชกาลที่ 4-5 ลงมาแล้ว ย่อมแสดงให้เห็นว่าพระ อุโบสถกลุ่มนี้หลายหลังมีการใช้งานต่อเนื่อง ได้รับการดูแลรักษา บูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยหลังในช่วง รัตนโกสินทร์

ดังนั้น อาจสามารถสรุปภาพรวมของอาคารกลุ่มนี้ได้ว่าน่าจะเป็นกลุ่มอาคารที่ สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยน่าจะมีพระวิหารของวัดบางสะแก เป็นอาคารที่มีอายุสมัยมาก ที่สุดในกลุ่มอาคารทรงตีก่อหน้าบ้านแบบกระเท่เซร์นี้ โดยน่าจะมีอายุสมัยในราวครึ่งแรกของพุทธ ศตวรรษที่ 23 ถัดจากนั้นคือพระอุโบสถเก่าวัดอินทาราม พระอุโบสถเก่าวัดเหมืองใหม่ และพระ อุโบสถเก่าวัดบางกุ่ม ที่น่าจะมีอายุสมัยร่วมกัน คือราวกลางพุทธศตวรรษที่ 23 และพระอุโบสถเก่า

ของวัดเกาะศาลพระน่าจะมีอายุสมัยที่ล่าช้าที่สุด คือในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 23 นอกจากนี้ อาคารเกือบทุกหลังได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ใช้งานเรื่อยมาโดยลำดับ จนถึงปัจจุบัน ยกเว้นพระอุโบสถเก่าของวัดบางกุ่มที่น่าจะทิ้งร้างลงในช่วงหลังรัชกาลที่ 3 ลงมาแล้ว

อาคารทรงไทยประเพณี

อาคารทรงไทยประเพณี เป็นรูปแบบอาคารที่พบเพียงที่วัดโบสถ์ บางคนที (ภาพที่ 157) หลังเดียวเท่านั้น ลักษณะทั่วไปของอาคารเป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีมุขยื่นออกมาทั้งทางด้านหน้าและด้านหลัง ส่วนฐานใช้ระบบฐานสิงห์ที่มีการคาดด้วยเส้นลูกแก้วอกไก่ขนาดใหญ่ 1 เส้น บริเวณท้องไม้และมีความแอ่นโค้งสำเภา ส่วนอาคารเป็นอาคารก่ออิฐถือปูนที่ผนังของอาคารหนาและเอนเข้าสู่ศูนย์กลางเล็กน้อย และไม่มีการทำร่วมในภายในอาคารเนื่องจากใช้ระบบผนังรับน้ำหนัก ผนังด้านแปมีการทำเสาดัดผนังแบ่งพื้นที่เป็นจังหวะได้ขนาด 5 ห้อง เสาแต่ละต้นเป็นเสาเพิ่มมุม หัวเสาปัจจุบันเป็นบัวหัวแบบบัวแฉก ที่มีลักษณะเป็นกลีบบัวปลายแหลมคล้ายใบหอกและมีการประดับตกแต่งด้วยลวดลายปูนปั้น เข้าใจว่าแต่เดิมน่าจะเป็นบัวกลีบยาวที่ไม่มีการปั้นปูนประดับตกแต่ง และมีการติดตั้งคันทวยรองรับชายคาปีกนกของอาคาร แต่ละห้องเสาจาะช่องหน้าต่างที่มีการประดับซุ้มหน้าต่างด้วยลวดลายปูนปั้นเป็นซุ้มอย่างเทศ ซึ่งลวดลายปูนปั้นเหล่านี้น่าจะเป็นงานบูรณะในสมัยหลังเมื่อไม่นานมานี้ ส่วนผนังสกัดหน้าและหลังก่อสูงขึ้นไปจรดฝ้าเพดานเป็นอย่างน้อย มีการเจาะช่องประตูที่ผนังสกัดด้านละ 2 ประตู และมีการทำซุ้มประตูเป็นซุ้มอย่างเทศที่น่าจะทำพร้อมกันกับซุ้มหน้าต่างและบัวหัวเสาด้วยเช่นกัน

ส่วนหลังคาของอาคารไม่ซ้อนชั้นแต่มีหลังคาของมุข ลดชั้นลงมาทางด้านหน้าและหลัง ผนังหลังคาแบ่งเป็นด้านละ 3 ตับ รวมปีกนกที่ยื่นออกมาด้านข้าง มุงด้วยกระเบื้องเกล็ดเต่าเคลือบ ป้านลมไม่มีการประดับเครื่องลាយอง มีเพียงการปั้นปูนเป็นสันป้านลมรับแนวของของหลังคาเท่านั้น

ส่วนมุขเป็นส่วนที่ยื่นต่อออกมาจากทางด้านหน้าและด้านหลังของอาคาร ลักษณะส่วนฐานของมุขเป็นฐานบัวคว่ำบัวหงายเตี้ย ๆ ปิดล้อมพื้นที่ด้วยผนังบัวหลังเจียดที่ไม่สูงมากนัก ที่ปลายด้านนอกของมุขทั้งด้านหน้าและหลังมีการทำเสาขึ้นมารับโครงสร้างหลังคาของมุข จำนวน 4 ต้น เป็นเสาเหลี่ยมเพิ่มมุม ปัจจุบันเป็นบัวหัวเสาแบบบัวแฉก ที่มีลักษณะเป็นกลีบบัวปลายแหลมคล้ายใบหอกและมีการประดับตกแต่งด้วยลวดลายปูนปั้น เข้าใจว่าแต่เดิมน่าจะเป็นบัวกลีบยาวที่ไม่มีการปั้นปูนประดับตกแต่ง เช่นเดียวกับเสาดัดผนัง

ส่วนหลังคาของมุข ลดชั้นลงมาจากหลังคาของตัวอาคารชั้นหนึ่ง จนทำให้อาคารมีลักษณะเหมือนอาคารหลังคาซ้อน 2 ชั้น ส่วนหลังคาของมุขแบ่งออกเป็น 3 ตับรวมปีกนก เช่นเดียวกับหลังคาของอาคาร มุงด้วยกระเบื้องเคลือบเงาคล้ายกับหลังคาของอาคาร และส่วนป้านลมไม่มีการประดับเครื่องล่ายองไม้ มีเพียงการปั้นปูนเป็นสันป้านลมรับแนวของของหลังคาเท่านั้นเช่นเดียวกับหลังคาของตัวอาคารหลัก ส่วนของหน้าบ้านจำหลักไม้จากลักษณะรูปแบบแล้วสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นของทำขึ้นใหม่เมื่อตอนบูรณปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ เป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ พื้นหลังถมด้วยกระหนก้านขดที่ไม่สมมาตรกัน ซึ่งลักษณะการจัดวางลวดลายต่างออกไปจากระบบการวางโครงสร้างลายในสมัยอยุธยาตอนปลายที่ลายมักจะต้องมีโครงสร้างที่สมมาตรกันเสมอ

ภาพที่ 157 พระอุโบสถวัดโบสถ์ บางคนที

ลักษณะของพระอุโบสถวัดโบสถ์ หลายประการเช่นทรวดทรงของอาคารที่มีการออกมุขทางด้านหน้าและหลังของอาคาร ฐานอาคารที่แน่นอนท้องสำเภา เสาเพิ่มมุมที่บัวหัวเสาเป็นบัวแฉก ลักษณะเช่นนี้สามารถเทียบเคียงได้กับอาคารทรงประเพณีในสมัยอยุธยาตอนปลายได้ เช่น พระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 158) ซึ่งมีประวัติการสร้างว่าสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ในปี พ.ศ. 2234¹¹¹ พระอุโบสถวัดปราสาท นนทบุรี (ภาพที่ 159)¹¹² หรือพระอุโบสถของวัดใหม่เทพนิมิตร บางพลัด (ภาพที่ 160) ที่มีช่วงอายุสมัยในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 23¹¹³ ดังนั้นพระอุโบสถของวัดโบสถ์ บางคนที่ จึงควรที่จะมีอายุสมัยอยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 23 ลงมาด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 158 พระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม พระนครศรีอยุธยา

¹¹¹ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 197.

¹¹² สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา : งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน, พิมพ์ครั้งที่ 4, 128.

¹¹³ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 197.

ภาพที่ 159 พระอุโบสถวัดปราสาท นนทบุรี

ภาพที่ 160 พระอุโบสถวัดใหม่เทพนิมิตร บางพลัด

พระอุโบสถและพระวิหารในสมัยรัตนโกสินทร์

พระอุโบสถและพระวิหารในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏหลักฐานในพื้นที่บริเวณริมคลอง แควอ้อมมากที่สุดโดยเฉพาะอาคารในช่วงกลาง - ปลายพุทธศตวรรษที่ 25 และในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 26 ซึ่งจะขอกล่าวถึงอาคารที่สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 26 เพียงสังเขปเพื่อให้เห็นภาพรวมของพัฒนาการของชุมชนเท่านั้น เนื่องจากอยู่นอกขอบเขตของงานวิจัย ซึ่งสามารถจัดกลุ่มของอาคารได้ดังนี้

กลุ่มอาคารแบบไทยประเพณี

อาคารแบบไทยประเพณีเป็นอาคารกลุ่มที่จะกล่าวถึงเป็นลำดับแรก เนื่องจากอาคารกลุ่มนี้น่าจะเป็นพื้นฐานสำหรับอาคารในรูแบบอื่น ๆ ที่จะพัฒนาต่อยอดทางรูปแบบศิลปกรรมต่อไป

ลักษณะโดยรวมของอาคารกลุ่มนี้ยังคงรูปแบบคล้ายคลึงกับอาคารแบบไทยประเพณีในสมัยอยุธยาตอนปลาย เนื่องจากน่าจะสืบทอดรูปแบบของอาคารสืบต่อกันลงมา กล่าวคือมีส่วนฐานเป็นฐานบัวคว่ำบัวหงายรองรับส่วนฐานของอาคารอีกชั้นหนึ่งรวมทั้งมุขที่ยื่นออกมาทั้งด้านหน้าและด้านหลัง โดยที่มุขทั้ง 2 ด้านมีเสารองรับโครงสร้างหลังคาของมุข มุขละ 4 ต้น ตัวอาคารมีทั้งที่เป็นอาคารไม้หรืออาคารเครื่องสับ และอาคารเครื่องก่อที่อยู่ในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ส่วนเครื่องหลังคานั้นยังใช้ระบบเครื่องหลังคาแบบไทยประเพณี ประกอบเครื่องลำยอง ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ แผงหน้าบันหลักและแผงหน้าบันปีกนกเป็นงานจำหลักไม้ โดยอาคารที่เป็นแบบไทยประเพณีเช่นนี้ได้แก่ พระวิหารวัดเสด็จ (ภาพที่ 161) และพระอุโบสถเก่าของวัดบางสะแก (ภาพที่ 162)

ภาพที่ 161 พระวิหารไม้วัดเสด็จ เชื่อว่าเดิมน่าจะเป็นพระอุโบสถเก่า

ภาพที่ 162 พระอุโบสถวัดบางสะแก

แนวทางในการกำหนดอายุสมัยของอาคารในกลุ่มนี้สามารถใช้หลักฐานทางด้านเอกสารและหลักฐานทางศิลปกรรมร่วมกันในการกำหนดอายุสมัย กล่าวคือ พระวิหารของวัดเสด็จ แต่เดิมเป็นพระอุโบสถเก่าของวัดเสด็จเมื่อครั้งแรกสร้างเมื่อได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อ พ.ศ. 2436¹¹⁴ สัมพันธ์สอดคล้องกับหลักฐานทางศิลปกรรมที่ปรากฏคือลวดลายบนแผงหน้าบันของอาคารที่เป็นไม้จำหลักเป็นลายเครือเถาแบบตะวันตก (ภาพที่ 163) ซึ่งเป็นที่นิยมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 เช่นเดียวกัน

ภาพที่ 163 หน้าบันวิหารท้าวพระอุโบสถวัดเสด็จ

นอกจากนี้พระอุโบสถเก่าของวัดบางสะแก ยังสามารถใช้หลักฐานงานศิลปกรรมมาเป็นตัวช่วยในการกำหนดอายุได้แก่ งานปูนปั้นระบายสีซุ้มประตูหน้าต่างของพระอุโบสถ ซึ่งปรากฏลวดลายดอกโบตั๋น ลายต้นไม้ ใบไม้ สัตว์ และสัญลักษณ์มงคลตามคติจีน เช่น ผลทับทิม มังกร ปลา และนก เป็นต้น แต่บางซุ้มก็มีการทำลวดลายเลียนแบบสัตว์ในวรรณคดีของไทย เช่น ช้างเอราวัณที่มี 3 เศียร เป็นต้น ซึ่งเมื่อพิจารณาจากลักษณะกายวิภาคของช้างแล้วพบว่าไม่สมส่วน ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของงานศิลปกรรมจีนที่มักทำรูปช้างที่ผิดสัดส่วนเสมอ อาจเนื่องมาจากช้างมิใช่สัตว์พื้นเมืองของจีนก็เป็นได้ และนอกจากนี้ส่วนของซุ้มประตูหน้าต่างยังมีการระบายสีประดับงานประติมากรรมปูนปั้นด้วย โดยสีที่ใช้ประกอบด้วยสีหลักได้แก่ สีเขียว สีแดงเข้ม สีเหลือง และสีคราม

¹¹⁴ พระครูสุทธิสสาร (ใจ), "ประวัติพระครูสุทธิสสาร (ใจ)," ใน **วัดเสด็จ** (มปท.: มปป.), 5-6.

จึงน่าจะเชื่อว่าเป็นฝีมือของกลุ่มช่างจีน (ภาพที่ 164) เมื่อพิจารณาแล้วจากวัดแห่งอื่น ๆ ในบริเวณใกล้เคียง งานศิลปกรรมเช่นนี้มักปรากฏในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25

นอกจากนี้ยังสามารถพิจารณาจากลวดลายบนแผงหน้าบัน คือลายก้านขดที่แบน และมีปริมาตรของลายที่น้อยลง ต่างจากระเบียบลายแบบอยุธยาที่ลายก้านขดประกอบมักจะมีปริมาตรมากจึงเป็นตัวละครสำคัญในการวิเคราะห์ที่ได้ว่าอาคารหลังนี้ไม่ใช้งานในสมัยอยุธยาตอนปลายอย่างแน่นอน อาจแสดงให้เห็นว่าหน้าบันของอาคารหลังนี้พยายามเลียนแบบหน้าบันของอาคารในสมัยอยุธยา – ต้นรัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 165)

ภาพที่ 164 ซุ้มประตูของพระอุโบสถวัดบางสะแก

ภาพที่ 165 หน้าบันพระอุโบสถวัดบางสะแก

จึงอาจสามารถสรุปได้ว่ากลุ่มอาคารแบบไทยประเพณีในสมัยรัตนโกสินทร์พบหลักฐานการสร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 โดยในระยะแรกน่าจะเป็นอาคารเครื่องไม้มาก่อน คือพระวิหารของวัดเสด็จ และในระยะหลังลงมาจึงเริ่มสร้างอาคารเครื่องก่อ ได้แก่ พระอุโบสถเก่าของวัดบางสะแก โดยน่าจะมีอาคารแบบไทยประเพณีในสมัยอยุธยาเป็นพื้นฐาน

กลุ่มอาคารแบบมีพาไล ทำชายคาปีกนกล้อม 4 ด้าน

อาคารกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่พบอีกกลุ่มหนึ่งในพื้นที่ริมคลองแควอ้อม มีรูปแบบรายละเอียดที่มีความแตกต่างกันค่อนข้างมาก แต่มีลักษณะร่วมกันคือเป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า บนฐานที่ไม่สูงมาก ส่วนตัวอาคารขนาดย่อมลงไปตั้งอยู่บริเวณกึ่งกลางของฐานด้านล่าง พื้นที่โดยรอบเป็นทางเดินหรือพาไล อาจมีหรือไม่มีพนักกันตกก็ได้ แต่มีเสาพาไลเพื่อรองรับหลังคาพาไลเป็นจังหวะ โดยตลอดทั้งด้านสกัดและด้านแป ส่วนตัวอาคารที่อยู่ตรงกลางนั้น มักเป็นอาคารเครื่องก่อในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าเช่นเดียวกัน และมักจะเป็นอาคารที่หน้าบันเป็นเครื่องก่อด้วย ส่วนที่สำคัญอีกประการคือการทำหลังคาพาไลเป็นชายคาปีกนกที่ล้อมรอบทั้ง 4 ด้าน ที่เป็นตัวแยกออกจากอาคารในกลุ่มถัดไปที่มักทำเพียงชายคาปีกนกทางด้านแปเท่านั้น

อาคารในกลุ่มนี้พบเป็นจำนวน 5 หลัง ได้แก่ พระอุโบสถเก่าวัดเกาะศาลพระที่กล่าวมาก่อนแล้วว่าโครงสร้างเดิมน่าจะเป็นอาคารในสมัยอยุธยาตอนปลาย และมีการบูรณปฏิสังขรณ์เพิ่มพาลีในสมัยหลัง (ภาพที่ 166) พระอุโบสถวัดเกาะลอยอุดมเอกธาราม (ภาพที่ 167) พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ (ภาพที่ 168) พระอุโบสถวัดศาลเจ้า (ภาพที่ 169) และวิหารคุณพ่อบ้านแหลม วัดปากน้ำ (ภาพที่ 170-171)

ภาพที่ 166 พระอุโบสถเก่าวัดเกาะศาลพระ

ภาพที่ 167 พระอุโบสถวัดเกาะลอยอุดมเอกธาราม

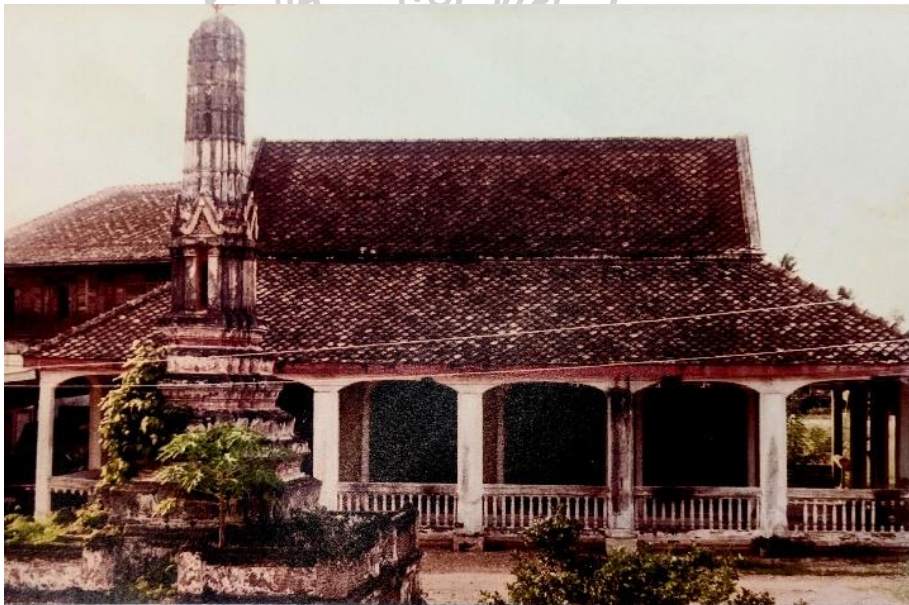
ภาพที่ 168 วิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ

ภาพที่ 169 พระอุโบสถวัดศาลเจ้า ราชบุรี

ภาพที่ 170 วิหารคุณพ่อบ้านแหลม วัดปากน้ำ ในปัจจุบัน

ภาพที่ 171 ภาพถ่ายเก่าวิหารคุณพ่อบ้านแหลมวัดปากน้ำ
(ที่มาภาพ: พระครูสมุห์วิสุทธิ์ ธรรมวิสุทฺโธ)

เมื่อพิจารณาจากรูปแบบของอาคารจะพบว่า อาคารกลุ่มนี้มีพัฒนาการทางด้านรูปแบบที่ค่อนข้างต่อเนื่อง และมีการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็ว อาคารในกลุ่มนี้น่าเชื่อว่าน่าจะเกิดขึ้นโดยมีพื้นฐานจากการต่อเติมพาลៃ คือ พระอุโบสถเก่าของวัดเกาะศาลพระ ที่ได้กำหนดอายุไปในส่วนก่อนหน้าแล้วที่น่าจะสร้างขึ้นในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย ส่วนการชักพาลៃที่เป็นชายคาปีกนกล้อมรอบอาคารนั้น เป็นสิ่งที่นิยมในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเริ่มเกิดขึ้นอย่างน้อยในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยมีหลักฐานสำคัญคือ พระอุโบสถของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง (ภาพที่ 172) และเริ่มเป็นที่นิยมในช่วงสมัยรัชกาลที่ 2 ในกลุ่มวัดที่สถาปนาโดย พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ หรือ รัชกาลที่ 3 ในเวลาต่อมา เช่นวัดราชโอรสาราม¹¹⁵ (ภาพที่ 173) และเป็นที่นิยมอย่างมากในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ดังนั้นการต่อเติมชายคาปีกนกออกมาเป็นพาลៃของพระอุโบสถเก่าวัดเกาะศาลพระจึงน่าจะเกิดขึ้นอย่างน้อยในช่วงรัชกาลที่ 3 ลงมา

ภาพที่ 172 พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

¹¹⁵ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2551), 66.

ภาพที่ 173 พระอุโบสถวัดราชโอรสาราม

พัฒนาการในลำดับถัดมาของอาคารที่มีการทำพาไลชายคาปีกนก น่าจะเกิดขึ้นที่พระอุโบสถของวัดเกาะลอยอุดมเอกราชาราม ซึ่งมีประวัติการก่อสร้างอย่างชัดเจนว่าสร้างขึ้นในช่วง พ.ศ. 2426¹¹⁶ โดยเค้าโครงทรวดทรงของพระอุโบสถหลังนี้ และการใช้เสาพาไลเป็นเสากลม ชวนให้นึกถึงพระอุโบสถวัดเทพศิรินทราวาส (ภาพที่ 174) ซึ่งเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อต้นรัชกาล¹¹⁷

¹¹⁶ เอกลักษณ์ เพรศพริ่ง, **ที่ระลึกงานทอดกฐิน วัดเกาะลอยอุดมเอกราชาราม วันเสาร์ที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2562**, 7.

¹¹⁷ **ประวัติวัดเทพศิรินทราวาส** (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระสาสนโสภณ (ไย ภทฺธิยเถร) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส, 2542), 11.

ภาพที่ 174 พระอุโบสถวัดเทพศิรินทราวาส

กระทั่งในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 พัฒนาการของอาคารกลุ่มนี้เริ่มมีความเป็นงานท้องถิ่นมากขึ้น คือ พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ ที่เป็นเสาไม้แปดเหลี่ยมทงน้ำมัน มิได้ใช้เสาก่ออิฐ หรืออาจเนื่องจากเป็นอาคารที่มีขนาดใหญ่โตนัก อีกทั้งแผงหน้าบันปูนปั้นระบายสีด้วยสีเขียว สีน้ำตาลอมเหลือง สีแดงแสด สีแดงเข้ม ระบายสีซบพื้นด้านหลังด้วยสีคราม (ภาพที่ 175) ซึ่งเป็นโทนสีที่นิยมในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 ลงมา ในกลุ่มงานจิตรกรรมแบบจีน นอกจากนี้ งานประดับตกแต่งซุ้มประตูหน้าต่างที่เป็นงานประติมากรรมประดับการตัดกระเบื้องเคลือบที่เรียกว่าเทคนิคแบบ “เขียนฉือ” ซึ่งเป็นเทคนิคงานช่างแบบแต่จิ๋ว¹¹⁸ สัมพันธ์กับข้อความที่ปรากฏที่ซุ้มประตูของพระวิหารว่า “พุทธศักราชล่วง ๒๔๕๑ พรรษา” และ “รัตนโกสินทรศก ๑๒๗” ซึ่งน่าจะเป็นศักราชในการสร้างอาคารหลังนี้ (ภาพที่ 176-177)

¹¹⁸ อชิรัชญ์ ไชยพจน์พานิช, ศาลเจ้าจีนในกรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2561), 96.

ภาพที่ 175 แผงหน้าบันของวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ

ภาพที่ 176 (ซ้าย) ซุ้มประตูทางเข้าด้านหน้าของพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ

ภาพที่ 177 (ขวา) ซุ้มหน้าต่างของพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ

ในช่วง พ.ศ. 2470 ลงมา พบว่าพัฒนาการของอาคารที่มีการทำพาไลชายคาปีกนก น่าจะได้รับแรงบันดาลใจจากงานช่างในเมืองราชบุรี ซึ่งได้รับแรงบันดาลใจจากงานช่างในกรุงเทพฯ มาอีกต่อหนึ่ง คือพระอุโบสถของวัดศาลเจ้า ที่เชื่อว่าควรจะสร้างขึ้นในราวพ.ศ. 2475 เนื่องจากอาคารที่เป็นคอนกรีตแล้ว และศักราชที่ปรากฏบริเวณหน้าบันด้านหน้า ที่มีข้อความว่า “พศ ๒๔๗๕” โดยลักษณะทรวดทรงพระอุโบสถวัดศาลเจ้ามีความคล้ายคลึงกับพระอุโบสถของวัดสัตตนา รณปริวัตร ในตัวจังหวัดราชบุรี (ภาพที่ 178) มีประวัติว่าสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์¹¹⁹ ซึ่งตั้งอยู่ไม่ห่างกันมาก พระอุโบสถของวัดศาลเจ้าจึงควรจะสร้างขึ้นภายหลังจากพระอุโบสถของวัดสัตตนา รณปริวัตร และน่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากพระอุโบสถของวัดสัตตนา รณปริวัตร

ภาพที่ 178 พระอุโบสถวัดสัตตนา รณปริวัตร ราชบุรี

นอกจากนี้วิหารคุณพ่อบ้านแหลม วัดปากน้ำ ที่มีประวัติว่าสร้างขึ้นในช่วงของพระครูจันทร์ พุทฺธโสโร เจ้าอาวาสที่ครองวัดปากน้ำในช่วง พ.ศ. 2478-2499 เพื่อประดิษฐานหลวงพ่อบ้านแหลมจำลององค์แรกของจังหวัดสมุทรสงคราม¹²⁰ มีลักษณะที่สำคัญคือการทำเสาคอนกรีตกลมเช่นกัน ระหว่างช่วงเสาเป็นวงโค้งเตี้ย ๆ เชื่อมต่อกันที่เรียกว่า “อาเขต (Arcade)” ซึ่งเป็น

¹¹⁹ กรมการศาสนา, **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2525), 622.

¹²⁰ สัมภาษณ์ พระครูสมุห์วิสุทธิ์ ธมฺมวิสุทฺโธ, เจ้าอาวาสวัดปากน้ำ ตำบลแควอ้อม อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม, 4 สิงหาคม 2565.

ลักษณะที่นิยมในงานศิลปกรรมแบบตะวันตก ชวนให้นึกถึงพระอุโบสถของวัดศรีสุริยวงศาราม (ภาพที่ 179) ซึ่งตั้งอยู่ภายในเมืองราชบุรี ที่สร้างขึ้นในพ.ศ. 2417-2422¹²¹ แสดงให้เห็นว่าการนำเอาเขตซึ่งเป็นระบบศิลปกรรมจากตะวันตกเริ่มเข้ามาในกลุ่มน้ำแม่กลองอย่างน้อยในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 25 จากวัดที่สร้างโดยขุนนาง ซึ่งอาจเป็นแรงบันดาลใจสำหรับอาคารอื่น ๆ ในเวลาต่อมา ใช้ระบบอาเขตเช่นนี้

ภาพที่ 179 พระอุโบสถวัดศรีสุริยวงศาราม

จากข้อมูลของอาคารของกลุ่มอาคารแบบมีฟาไล ทำชายคาปีกนกล้อม 4 ด้าน อาจสามารถสรุปได้ว่า อาคารทรวดทรงนี้น่าจะได้รับแรงบันดาลใจจากอาคารในราชธานีกรุงเทพมหานคร ที่ส่งให้พื้นที่ริมคลองแควอ้อม ในช่วงรัชกาลที่ 4 - 5 โดยในระยะแรกน่าจะเป็นอาคารพระอุโบสถเก่า วัดเกาะศาลพระ ที่เป็นงานบูรณปฏิสังขรณ์ ซ่อมแปลงพระอุโบสถเก่าที่เป็นอาคารทรงตึกก่อหน้าบันแบบกระเท่เซร ให้มีฟาไลล้อมรอบ แต่เสายังเป็นเสาเหลี่ยมอยู่ ถัดลงมาจึงน่าจะเป็นพระอุโบสถของวัดเกาะลอยอุดมเอกราช ซึ่งยังคงทำอาคารที่มีฟาไล แต่เปลี่ยนอาคารหลักด้านในเป็นอาคารแบบไทยประเพณี และมีการเปลี่ยนแปลงเสาฟาไลให้กลายเป็นเสากลม ซึ่งชวนให้นึกถึงพระอุโบสถของวัดเทพศิรินทราวาสในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 จากนั้นจึงเริ่มพัฒนาเป็นงานช่างในท้องถิ่น คือ พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ ที่ใช้เสาฟาไลเป็นเสาไม้ และมีอายุสมัยในราวปลายรัชกาลที่ 5 และในช่วงสุดท้ายของอาคารทรงนี้คือปลายพุทธศตวรรษที่ 25 พระอุโบสถวัดศาลเจ้า และวิหารคุณ

¹²¹ กรมการศาสนา, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1, 631.

พอบ้านแหลม ที่เชื่อว่า 2 หลังนี้น่าจะไม่ได้รับแรงบันดาลใจจากกรุงเทพฯ โดยตรง แต่อาจได้รับแรงบันดาลใจจากอาคารที่มีมาก่อนแล้วในกลุ่มน้ำแม่กลองตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 4-5 คือวัดสัตตนาถปรีวัตร และ วัดศรีสุริยวงศ์

กลุ่มอาคารแบบมีพาไล ด้านหน้าและด้านหลังออกมุข

อาคารกลุ่มนี้ถือว่าเป็นกลุ่มอาคารที่มีลักษณะร่วมที่สำคัญคือการเป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีการออกมุขลดทั้งที่ด้านหน้าและด้านหลังที่สืบเนื่องมาจากอาคารแบบไทยประเพณี หากแต่ชายคาปีกนกที่ด้านหน้านั้นยื่นล้ำออกมามากกว่าจนคลุมทางเดินรอบอาคารหรือพาไล และจะต้องมีเสารองรับหลังคาพาไลอีกชุดหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนแปลงรายละเอียดเล็กน้อยตามยุคสมัย เช่น ลวดลายที่ใช้ในการประดับตกแต่ง รวมทั้งเทคนิคและวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้าง อาคารที่สามารถจัดอยู่ในกลุ่มนี้ได้ ได้แก่ พระอุโบสถวัดเสด็จ (ภาพที่ 180) และวัดฉนวนมงคลวิหาร วัดเหมืองใหม่ (ภาพที่ 181) และทั้ง 2 หลัง มีประวัติการก่อสร้างที่ค่อนข้างชัดเจน

ภาพที่ 180 พระอุโบสถวัดเสด็จ

ภาพที่ 181 วัฒนมงคลวิหาร วัดเหมืองใหม่

อาคารทั้ง 2 หลังนี้มีประวัติการสร้างที่ค่อนข้างชัดเจน คือพระอุโบสถของวัดเสด็จ สร้างขึ้นในพ.ศ. 2468 โดยพระอธิการ (ใจ) เป็นผู้ริเริ่มสร้างแทนพระอุโบสถเก่าที่เป็นไม้ และได้รับการสนับสนุนการก่อสร้างจากพระบรมวงศานุวงศ์หลายพระองค์ ได้แก่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต โดยมีพระนวมการโกวิท ช่างในกรมธรรมการเป็นผู้ออกแบบจัดสร้างเครื่องบนของพระอุโบสถ¹²² ส่วนวัฒนมงคลวิหาร วัดเหมืองใหม่ ถึงแม้ว่าจะไม่ปรากฏประวัติการสร้างจากแหล่งข้อมูลเอกสาร หากแต่ปรากฏข้อความจารึกศักราชบนหน้าบันของอาคาร สามารถอนุมานได้อันน่าจะสร้างขึ้นในช่วง พ.ศ. 2466 ซึ่งปรากฏในจารึกนั้น (ภาพที่ 182)

¹²² พระครูสุทธิสาร (ใจ), “ประวัติพระครูสิทธิสาร (ใจ)” ใน วัดเสด็จ, 5-6.

ภาพที่ 182 จารึกข้อความบนแผงหน้าบ้านของวัดมณฑลวิหาร วัดเหมืองใหม่

ภาพรวมของอาคารแบบมีพาไล ด้านหน้าและด้านหลังออกมุข คงจะเป็นรูปแบบอาคารที่นิยมทำในช่วงรัชกาลที่ 6 โดยน่าจะได้รับแรงบันดาลใจจากกลุ่มอาคารแบบไทยประเพณีซึ่งมักจะไม่มีการพาไลหรือทางเดินล้อมรอบ นำมาพัฒนาเข้ากับอาคารที่มีการการชักพาไลล้อมรอบ ดังนั้นหลังพาไลของอาคารรูปแบบนี้จึงเป็นการขยายแนวชายคาปีกนกให้กว้างออกมาจนคลุมทางเดินพาไลด้านข้างส่วนทางด้านหน้าจึงเพิ่มชั้นลดของหลังคาออกมาให้มีพื้นที่ด้านหน้าของตัวอาคาร ส่วนสำคัญของอาคารกลุ่มนี้คือการกลับไปทำหน้าบ้านที่เป็นงานสลักไม้ เป็นลายเทพเจ้าเป็นประธานขนาดใหญ่มากกว่าที่ไม้ละเอียด ซึ่งเป็นลักษณะแนวโน้มทางด้านความคลี่คลายของลวดลายในช่วงเวลาดังกล่าว

กลุ่มอาคารแบบมาตรฐานกรมศิลปากร¹²³

ภาพรวมของกลุ่มแบบมาตรฐานกรมศิลปากรที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม นิยมสร้างขึ้นในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 25 คาบเกี่ยวมาในช่วง ต้นพุทธศตวรรษที่ 26 หรือในราว พ.ศ. 2490 - 2510 โดยใช้รูปแบบของพระอุโบสถที่เป็นแบบมาตรฐานกลางของกรมศิลปากร โดยการพบพระอุโบสถแบบนี้เป็นจำนวนมากที่สุดในพื้นที่บริเวณนี้ อาจเชื่อได้ว่าเป็นการสร้าง

¹²³ อาคารแบบมาตรฐานกรมศิลปากรในกลุ่มนี้ หมายถึง กลุ่มอาคารที่สร้างตามรูปแบบมาตรฐานอุโบสถ ก,ข,ค. ของกรมศิลปากรซึ่งมีพระพรหมพิจิตรเป็นผู้ออกแบบ

พระอุโบสถใหม่แทนพระอุโบสถเดิมที่อาจชำรุดทรุดโทรมไปตามกาลเวลา โดยมีตัวอย่าง เช่น พระอุโบสถของวัดราชบุรณะ ที่สร้างขึ้นเพื่อทดแทนพระอุโบสถเดิมซึ่งเป็นไม้¹²⁴

กลุ่มอาคารลักษณะนี้เป็นกลุ่มอาคารที่ใช้โครงสร้างหลักเป็นงานคอนกรีต ลักษณะร่วมของอาคารกลุ่มดังกล่าว ยังคงสืบรูปแบบมาจากอาคารทรงไทยประเพณี คือเป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า และมีการทำมุขยื่นออกมาทั้งด้านหน้าและด้านหลังของอาคาร มุขด้านหน้าและด้านหลังมักมีเสารองรับหลังคามุข 4 ต้น และมักจะเป็นเสาเพิ่มมุมมีบัวหัวเสาเป็นบัววง อาจมีการทำซุ้มหุซ้างที่ระหว่างเสามุขด้วย

ฐานรองรับส่วนตัวอาคารมักมี 1 ชั้น โดยมากเป็นฐานสิงห์ ส่วนผนังด้านแปะมีการทำเสาดัดผนังเป็นจังหวะแบ่งห้องอาคาร มีการทำช่องหน้าต่างและซุ้มหน้าต่างด้วยงานหล่อคอนกรีต ผนังด้านสกัดหน้าและหลังมักมีช่องประตูด้านละ 2 ช่อง และมีการทำซุ้มประตูด้วยเช่นกัน ส่วนเครื่องหลังคาเป็นโครงสร้างคอนกรีต มีหลังคามุขลดชั้นลงมา 1 ชั้นทั้งด้านหน้าและหลัง หลังคาประดับเครื่องล่ายองคอนกรีต หน้าบันเป็นงานหล่อคอนกรีตที่มีลวดลายแตกต่างกันไปตามแต่อาคารแต่โดยรวมลวดลายจะใหญ่และหยาบกว่างานสลักไม้มาก

อาคารกลุ่มนี้ที่พบ พบทั้งอาคารเก่าที่ได้รับการบูรณะจนมีลักษณะเป็นอาคารแบบมาตรฐานกรมศิลปากรได้แก่พระอุโบสถและพระวิหารพระพุทธบาท วัดปากน้ำ (ภาพที่ 183-184) และอาคารที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยหลังในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 25 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 26 ได้แก่พระอุโบสถวัดปราโมทย์ (ภาพที่ 185) พระอุโบสถวัดบางศรีเพชร (ภาพที่ 186) พระอุโบสถวัดเวียงทูน (ภาพที่ 187) พระอุโบสถวัดบางวันทอง (ภาพที่ 188) พระอุโบสถวัดราชบุรณะ (ภาพที่ 189) และพระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์¹²⁵ (ภาพที่ 190)

¹²⁴ สัมภาษณ์ พระปลัดสิโรจน์ โชติธมโม, เจ้าอาวาสวัดราชบุรณะ ตำบลเหมืองใหม่ อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดสมุทรสงคราม, 22 ธันวาคม 2564.

¹²⁵ ตัวเอนคืออาคารที่สร้างขึ้นหลัง พ.ศ. 2500

ภาพที่ 183 พระอุโบสถวัดปากน้ำ

ภาพที่ 184 พระวิหารพระพุทธบาทวัดปากน้ำ

ภาพที่ 185 พระอุโบสถวัดปราโมทย์

ภาพที่ 186 พระอุโบสถวัดบางศรีเพชร

ภาพที่ 187 (ซ้าย) พระอุโบสถวัดเวียงทูน

ภาพที่ 188 (ขวา) พระอุโบสถวัดบางวันทอง

ภาพที่ 189 พระอุโบสถวัดราชภู่บูรณะ

ภาพที่ 190 พระอุโบสถวัดบางเกาะเทพศักดิ์

สรุปภาพรวมของพระอุโบสถและพระวิหาร บริเวณริมคลองแควอ้อม

อาคารหลังคาคลุมที่พบในบริเวณพื้นที่ริมคลองแควอ้อมที่ยังคงเหลือหลักฐานเก่าที่สุดอยู่ในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย ตั้งแต่ครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 23 ลงมา โดยส่วนมากเป็นอาคารทรงตึกที่มีการก่อแผงหน้าบันหรืออาคารแบบกระเท่เซร พื้นี่ด้านหน้าของวิหารอาจมีการต่อมุขหรือจันทับเพื่อกันแดดฝนหรือบางหลังอาจไม่มีก็ได้ นอกจากนี้ยังมีอาคารแบบไทยประเพณีในสมัยอยุธยาตอนปลายอีกด้วย โดยอาคารในสมัยอยุธยาตอนปลายทั้งหมดได้มีร่องรอยว่าได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ เพื่อใช้งานต่อเนื่องเรื่อยมา

ส่วนอาคารหลังคาคลุมในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีอายุเก่าสุดอยู่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 หรือรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยในระยะแรกนิยมอาคารเครื่องไม้ และในระยะต่อมาช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 ในราวรัชกาลที่ 6 - 7 เริ่มสร้างอาคารเครื่องก่อ โดยมีอาคารแบบไทยประเพณีในสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นแม่แบบ และเป็นพื้นฐานของอาคารกลุ่มชายคาปีกนกให้ยื่นคลุมพาไลทางด้านแป้ทั้ง 2 ข้าง โดยมีเสาพาไลรองรับ แต่ด้านหน้ายังคงออกมุขแบบอาคารไทยประเพณีอยู่ ซึ่งเป็นที่นิยมในช่วงรัชกาลที่ 6 เช่นเดียวกัน

อาคารกลุ่มที่มีพาไล และทำชายคาปีกนกล้อม 4 ด้าน เป็นอาคารอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งได้แรงบันดาลใจจากรูปแบบอาคารในราชธานีกรุงเทพมหานครเป็นพื้นฐาน ซึ่งมีการบูรณะซ่อมแปลงอาคาร

เก่าในสมัยอยุธยาตอนปลายให้มีหลังคาพาไลเป็นปีกนกยื่นออกมาทั้ง 4 ด้าน และอาคารที่สร้างขึ้นใหม่โดยน่าจะได้แรงบันดาลใจจากวัดหลวงในกรุงเทพมหานคร ในช่วงรัชกาลที่ 4 - ต้นรัชกาลที่ 5 และพัฒนาคลี่คลายจนมีรูปแบบที่เป็นพื้นถิ่น ในช่วงปลายของรัชกาลที่ 5 เช่นการเปลี่ยนแปลงเสารองรับหลังคาพาไลที่เป็นเสาปูนมาเป็นเสาไม้ เป็นต้น และนอกจากนี้ ยังมีอาคารที่ทำหลังคาปีกนกคลุมพาไลอีกชุดหนึ่งที่น่าจะได้แรงบันดาลใจจากอาคารในเมืองราชบุรี ที่ได้รับการอุปถัมภ์โดยขุนนางจากราชธานีอีกทีหนึ่ง เนื่องจากหลักฐานการสร้างนั้นอยู่ในช่วงรัชกาลที่ 7 แต่ได้ย้อนกลับไปทำอาคารแบบที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 4-5

รวมทั้งอาคารแบบมาตรฐานกรมศิลปากร ที่น่าจะมีอาคารแบบไทยประเพณีเป็นแม่แบบสำคัญ หากแต่เปลี่ยนวัสดุและเทคนิคในการก่อสร้างเป็นงานซีเมนต์เป็นวัสดุหลัก ซึ่งอาคารแบบมาตรฐานกรมศิลปากรนี้ ได้รับความนิยมในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมเป็นอย่างมากในช่วง พ.ศ. 2490-2510 โดยน่าจะสร้างขึ้นเพื่อทดแทนพระอุโบสถหลังเก่าเป็นสำคัญ

ศาลาการเปรียญ

ศาลาการเปรียญเป็นกลุ่มอาคารหลังคาคลุมอีกกลุ่มหนึ่งที่มีความสำคัญสำหรับประกอบกิจกรรมและรวมตัวของคนในชุมชน และมักปรากฏในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมเกือบทุกวัด มีลักษณะโดยรวมที่ใกล้เคียงกัน คือเป็นอาคารเครื่องไม้ขนาดใหญ่ในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยกใต้ถุนสูงประมาณ 2 - 3 เมตร มักหันด้านหน้าลงสู่คลองแควอ้อม ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมหลัก โครงสร้างอาคารมักเป็นเครื่องไม้ ใช้ระบบเสาไม้กลมรองรับเครื่องหลังคา ผนังสกัดด้านหน้าและด้านหลังมักมีทางขึ้นลง ประตูเป็นบานเฟี้ยม ต่อมาบางแห่งมีการปรับปรุงเป็นประตูเหล็กชุด ส่วนผนังทางด้านสกัดหน้าที่เหลือ ผนังสกัดหลัง และผนังด้านแปะข้างหนึ่งมีการทำลูกกรงกันตกหรือกรอบหน้าต่างกว้างเป็นพนักกันตกเตี้ย ๆ ส่วนฝาใช้ผนังฝาปะกนหรือผนังเฟี้ยมเช่นเดียวกับทางเข้าออก เมื่อมีการใช้งานจึงเปิดออกจึงทำให้อาคารมีลักษณะคล้ายอาคารโถง ส่วนผนังด้านแปะที่ติดกับอาสนะเป็นผนังฝาปะกนเจาะช่องหน้าต่าง ส่วนด้านบนเกือบติดเพดานมีการเจาะช่องระบายอากาศเป็นงานฉลุไม้ เครื่องหลังคาเป็นหลังคาทรงจั่วใช้ระบบจันทัน และมีการต่อชายคาปีกนกลงมาทุกด้านเป็นทรงโรงเพื่อเพิ่มพื้นที่การใช้งาน หน้าบันเป็นงานสลักไม้ นอกจากนี้ศาลาการเปรียญบางแห่งยังพบงานจิตรกรรมบนเพดานและคอสองด้วย (ภาพที่ 191) ตัวอย่างศาลาการเปรียญที่ยังค่อนข้างมีลักษณะดั้งเดิมมากที่สุด เช่น ศาลาการเปรียญวัดปากน้ำ (ภาพที่ 192) โดยกลุ่มศาลาการเปรียญเหล่านี้สามารถกำหนดอายุได้ว่านี่น่าจะมีอายุสมัยอยู่ในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25

ภาพที่ 191 ตัวอย่างจิตรกรรมบนฝาเพดาน ศาลาการเปรียญวัดเสด็จ

ภาพที่ 192 ศาลาการเปรียญวัดปากน้ำ

สรุปภาพรวมของศาลาการเปรียญ บริเวณริมคลองแค่อ้อม

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า ศาลาการเปรียญเป็นอาคารที่สร้างจากโครงสร้างอาคารที่เป็นไม้ ยกใต้ถุนสูง และมีขนาดที่กว้างใหญ่ และมีฝ้าผนังที่สามารถเปิดออกได้เป็นอาคารโถง เพื่อให้สามารถรองรับผู้คนที่เข้ามาใช้งานจำนวนมากได้อย่างไม่แออัด รวมทั้งบางแห่งมีการตกแต่งด้วยจิตรกรรมบนฝาเพดานที่มีเอกลักษณ์เฉพาะของช่างเขียน ที่มีชื่อเสียงและผลงานจำนวนมากในพื้นที่ ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25

เจดีย์

เจดีย์เป็นหลักฐานทางศิลปกรรมอีกอย่างหนึ่งที่มักพบในพื้นที่บริเวณริมคลองแค่อ้อม พบทั้งที่เป็นเจดีย์ประธาน แต่ส่วนมากมักเป็นเจดีย์ราย หรือเจดีย์สำหรับบรรจุอัฐิของผู้วายชนม์ ซึ่งผู้เขียนจะได้จัดกลุ่มรูปแบบของเจดีย์ที่พบเพื่อวิเคราะห์รูปแบบและกำหนดอายุสมัยของเจดีย์กลุ่มต่าง ๆ ต่อไป

เจดีย์ทรงเครื่อง

เจดีย์ทรงเครื่องเป็นเจดีย์รูปแบบหนึ่งที่นิยมในงานศิลปกรรมไทย เริ่มเกิดขึ้นในช่วงอยุธยาตอนกลางและได้รับความนิยมอย่างมากในสมัยอยุธยาตอนปลายในฐานะของเจดีย์ราย¹²⁶ และได้รับความนิยมเรื่อยมากระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์ในช่วงรัชกาลที่ 1-3 ในฐานะเจดีย์ประธาน¹²⁷ จากนั้นจึงเสื่อมความนิยมลงในช่วงรัชกาลที่ 4 ลงมา เชื่อว่าเนื่องด้วยพระราชานิยมที่เปลี่ยนแปลงไป¹²⁸ แต่ความเสื่อมความนิยมของเจดีย์ทรงเครื่องที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั้นเกี่ยวเนื่องจำเพาะพระอารามหลวงที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น แต่ในศิลปกรรมนอกราชสำนักยังพบการสร้างเจดีย์ทรงเครื่องนี้อยู่ตามเดิม

ลักษณะโดยรวมของเจดีย์กลุ่มนี้คือ ประกอบด้วยชุดฐานสิงห์ซ้อนกัน 2 - 3 ฐาน ในผังเพิ่มมุมไม้สิบสอง ถัดขึ้นไปเป็นส่วนบัวทรงกลมในผังไม้สิบสองเช่นเดียวกับชุดฐานสิงห์ มีการปั้นปูนเป็นกลีบบัวเรียงกันประดับในชั้นนี้ด้วย ถัดขึ้นไปเป็นชั้นรองรับองค์ระฆังที่เป็นเอวขันและองค์ระฆังใน

¹²⁶ สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา: งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน, พิมพ์ครั้งที่ 4, 100.

¹²⁷ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, เจดีย์ในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการและพลังศรัทธา (นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2560), 674.

¹²⁸ พัสวีสิริ เปรมกุลนันท์, วัด-วัง ในพระราชประสงค์พระจอมเกล้า, 42.

ผังเพิ่มมุมไม้สิบสอง ส่วนยอดเหนือขึ้นไปเป็นบัลลังก์ในผังเพิ่มมุมไม้สิบสอง รั้วกับส่วนองค์ระฆังและส่วนฐานด้านล่าง เหนือจากนั้นจึงเป็นบัวทรงลุ่มเถาในผังกลม ปลี วงแหวน ปลียอดและเม็ดน้ำค้าง ตามลำดับ ตามระเบียบของเจดีย์ทรงเครื่อง

เจดีย์ทรงเครื่องที่มีหน้าที่เป็นเจดีย์ประธานได้แก่ เจดีย์ประธานวัดเหมืองใหม่ (ภาพที่ 193) ตั้งอยู่บริเวณทิศตะวันออกเฉียงเหนือของพระอุโบสถ ในตำแหน่งศูนย์กลางของพื้นที่ของวัด โดยองค์เจดีย์ตั้งอยู่บนส่วนฐานประทักษิณ ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีการทำพนักกันตกเตี้ย ๆ รอบฐานประทักษิณ ส่วนเจดีย์ใช้ระเบียบของเจดีย์ทรงเครื่องทั่วไปตามที่กล่าวไปแล้วข้างต้น หากแต่น่าสังเกตว่าบัวทรงลุ่มของเจดีย์องค์นี้ปลายกลีบไม่จุ่มเข้าด้านในเป็นทรงลุ่มเท่าที่ควร และมีการประดับงานปูนปั้นเป็นทับทรวงที่กลางองค์ระฆังด้วย

สำหรับเจดีย์ประธานวัดเหมืองใหม่นี้เข้าใจว่าน่าจะเจตนาสร้างขึ้นเพื่อให้เป็นเจดีย์ประธานของวัด จากแนวความคิดการใช้เจดีย์ทรงเครื่องเป็นเจดีย์ประธานของวัดและทรวดทรงของเจดีย์ อาจสามารถเปรียบเทียบกับเจดีย์ทรงเครื่องที่เป็นประธานของวัดซึ่งเป็นงานของช่างในราชธานี เช่น เจดีย์วัดนางนอง กรุงเทพฯ (ภาพที่ 194) ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3¹²⁹ ได้ ดังนั้นสำหรับเจดีย์วัดเหมืองใหม่เนื่องจากอยู่ห่างไกลจากราชธานี แต่รูปแบบที่ยังคงความใกล้เคียงกับงานในราชธานีอยู่ จึงอาจจะกำหนดอายุให้ล่าช้าลงมาอีกเล็กน้อย โดยไม่เก่าไปกว่าช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25

ภาพที่ 193 (ซ้าย) เจดีย์ประธานวัดเหมืองใหม่

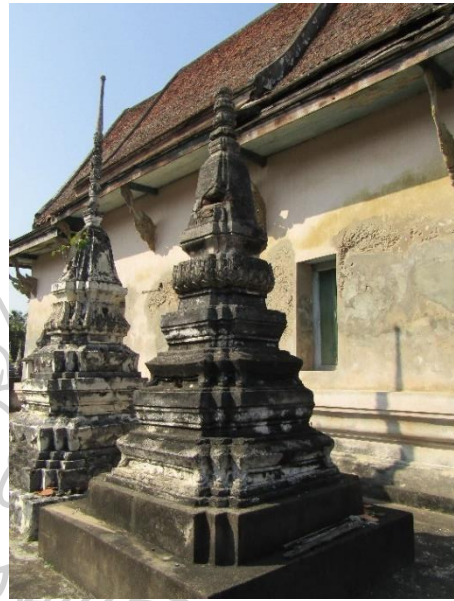
ภาพที่ 194 (ขวา) เจดีย์ประธานวัดนางนอง กรุงเทพฯ

¹²⁹ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ, 179.

นอกจากเจดีย์ทรงเครื่องจะเป็นประธานของวัดเช่นวัดเหมืองใหม่แล้ว เจดีย์ทรงเครื่องโดยมากยังคงเป็นเจดีย์รายขนาดเล็กอีกจำนวนมาก เช่น เจดีย์ทรงเครื่องวัดอินทาราม (ภาพที่ 195) เจดีย์รายทรงเครื่องวัดเหมืองใหม่ (ภาพที่ 196) เจดีย์ทรงเครื่องวัดเสด็จ (ภาพที่ 197) และเจดีย์ทรงเครื่องวัดบางวันทอง (ภาพที่ 198) เป็นต้น

ภาพที่ 195 (ซ้าย) เจดีย์ทรงเครื่องวัดอินทาราม

ภาพที่ 196 (ขวา) เจดีย์รายทรงเครื่อง วัดเหมืองใหม่

ภาพที่ 197 (ซ้าย) เจดีย์ทรงเครื่องวัดเสด็จ

ภาพที่ 198 (ขวา) เจดีย์ทรงเครื่องวัดบางวันทอง

รูปแบบของเจดีย์ทรงเครื่องที่พบเหล่านี้ มีรูปแบบที่ค่อนข้างคล้ายคลึงกัน โดยมักตั้งบนฐานรองด้านล่างในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ถัดขึ้นมามักจะเป็นชุดฐานสิงห์ซ้อนกัน 2 ชั้น หรือ 2 ชั้นครึ่ง (หมายถึงมีขาสิงห์ 3 ชั้นซ้อนกัน แต่ชั้นบนสุดไม่ครบระเบียบฐานสิงห์ คือไม่มีท้องไม้บัวหงายและหน้ากระดานบน) ตามแต่สัดส่วนของเจดีย์แต่ละองค์ และองค์ระฆังในผังเพิ่มมุมไม้สิบสอง บางองค์อาจมีการประดับงานปูนปั้นเป็นทับทรวงที่กลางองค์ระฆัง หรือเจาะช่อง และนอกจากนี้เจดีย์หลายองค์พบที่มีการเขียนจิตรกรรมด้วย เช่น เจดีย์วัดเสด็จ และเจดีย์วัดบางวันทอง ซึ่งใช้โทนสีแดง สีเหลือง และสีน้ำเงินเป็นหลัก ซึ่งเป็นลักษณะของงานจิตรกรรมแบบจีนที่พบโดยทั่วไปในพื้นที่ (ภาพที่ 199)

ภาพที่ 199 ร่องรอยงานจิตรกรรมที่ปรากฏบริเวณเจดีย์ทรงเครื่อง วัดบางวันทอง

เมื่อพิจารณาจากทรวดทรงพบว่าเจดีย์ของวัดอินทาราม มีทรวดทรงที่ใกล้เคียงกับเจดีย์ทรงเครื่องในราชธานีมากที่สุด หากแต่มีการลดทอนจำนวนชั้นของชุดฐานสิงห์เพื่อรักษาทรวดทรงไม่ให้ส่วนฐานสูงชะลูดมากเกินไปเท่านั้น ส่วนเจดีย์ของวัดเหมืองใหม่มีสัดส่วนที่พอมเพริยมากกว่า จนกระทั่งเจดีย์ของวัดเสด็จซึ่งมีประวัติแน่นอนว่าต้องสร้างขึ้นในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 เนื่องจากเป็นวัดที่สถาปนาใหม่ พบว่าสัดส่วนของเจดีย์แตกต่างไปจากเดิมมาก ไม่สามารถคุมทรงให้อยู่ในทรวดทรงจอมแหได้ เช่นเดียวกับเจดีย์ของวัดบางวันทอง ดังนั้นจึงอาจเห็นพัฒนาการของเจดีย์ทรงเครื่องในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมได้อย่างค่อนข้างชัดเจนว่า เจดีย์ทรงเครื่องมีแนวโน้มพัฒนาการที่ไปสู่ความเป็นช่างท้องถิ่นมากขึ้น

อาจกล่าวโดยสรุปสำหรับเจดีย์ทรงเครื่องในพื้นที่บริเวณนี้ได้ว่าเป็นงานศิลปกรรมที่ช่างได้รับแรงบันดาลใจจากเจดีย์ทรงเครื่องในศิลปะรัตนโกสินทร์ และมีความนิยมเรื่อยมาในพื้นที่ริม

คลองแควอ้อมตลอดทั้งพุทธศตวรรษที่ 25 แต่แนวโน้มของเจดีย์ทรงเครื่องในพื้นที่คลองแควอ้อมก็มีพัฒนาการที่เริ่มเข้าสู่ความเป็นพื้นบ้านมากขึ้นตามลำดับ สวนทางกับในขณะที่ช่วงเวลาเดียวกันในราชธานี เจดีย์ทรงเครื่องเริ่มหมดความนิยมลงไปอย่างรวดเร็ว

เจดีย์ทรงปราสาท

เจดีย์ทรงปราสาทเป็นเจดีย์รูปแบบหนึ่งที่มีพัฒนาการมาจากปราสาทเขมร และได้รับความนิยมในศิลปะสมัยก่อนอยุธยาที่เมืองลพบุรี ศิลปะอยุธยาตอนต้นนิยมนำมาใช้เป็นประธานของวัด กระทั่งในสมัยอยุธยาตอนปลายจึงมีขนาดเล็กลงและมีทรวดทรงที่พอมะลุดมากขึ้นและลดฐานะลงเป็นเพียงเจดีย์รายของวัดเท่านั้น และสืบทอดมาในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ด้วย โดยปราสาทที่เป็นงานในราชธานีเชื่อว่าคงสิ้นสุดลงในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นที่สุด¹³⁰ อย่างไรก็ตามปราสาทที่พบในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมนั้นพบทั้งปราสาทขนาดเล็กที่มีฐานะเป็นเจดีย์ราย และปราสาทที่มีขนาดใหญ่

ปราสาทวัดอินทาราม (ภาพที่ 200) เป็นปราสาทขนาดเล็ก ด้านหน้าของพระอุโบสถเก่า ลักษณะของปราสาทองค์นี้คือฐานด้านล่างสุดเป็นฐานในผังแปดเหลี่ยม ซึ่งน่าจะอยู่ภายใต้ชั้นดิน ถัดขึ้นมาเป็นชุดฐานสิงห์ในผังเพิ่มมุมไม้ยี่สิบ แต่ไม่มีการทำชั้นเชิงบาตร มุมของชุดฐานสัมพันธ์กับมุมของเรือนธาตุเมื่อรวมซุ้มจรนำที่ซ้อนกัน 2 ชั้น ซึ่งปรากฏในปราสาทสมัยอยุธยาเสมอ บริเวณส่วนกลางของเรือนธาตุมีงานปูนปั้น ถัดขึ้นไปเป็นส่วนยอดที่ลดลงเหลือเพียงเพิ่มมุมไม้สิบสอง ทรวดทรงของส่วนยอดสูงชะลูดมีความคอคดบริเวณเอวเล็กน้อย นอกจากนี้ยังมีการแบ่งชั้นซ้อนที่มีจำนวนถึงมากถึง 11 ชั้น มีการประดับด้วยกลีบขนุน บรรพแฉงที่เป็นเก็จสามเหลี่ยมขนาดเล็ก และยังพบร่องรอยการเขียนภาพจิตรกรรมรวมทั้งระบายสีลงบนปราสาทองค์นี้ด้วย ซึ่งลักษณะของการใช้โทนสีที่ยังคงหลงเหลืออยู่บ้างยังคงบ่งชี้ให้ทราบได้ว่าน่าจะเป็นฝีมือของกลุ่มช่างจีน

ลักษณะของปราสาทตั้งที่ได้กล่าวมาข้างต้นย่อมแสดงให้เห็นว่าปราสาทองค์นี้มีลักษณะของความคลี่คลายไปสู่ความเป็นงานพื้นบ้านมากแล้ว รวมทั้งระเบียบฐานรูปแบบรายละเอียดของฐานตามจารีตของปราสาทในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นยุคสุดท้ายของการสร้างปราสาทในงานที่ได้รับการอุปถัมภ์โดยราชสำนักก็ไม่ปรากฏในระเบียบฐานของปราสาทองค์นี้เลย ดังนั้นจากงานศิลปกรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏอาจกำหนดได้ว่าปราสาทองค์นี้อาจจะมีอายุสมัยในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25 แต่อย่างไรก็ดีโครงสร้างภายในตั้งแต่ส่วนฐานถึงเรือนธาตุอาจสามารถเก่าไปถึงสมัยอยุธยาปลาย - ต้นรัตนโกสินทร์ได้แต่ไม่สามารถบ่งชี้ได้ชัดเจน

¹³⁰ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, *เจดีย์ในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และพลังศรธา*, 655.

ภาพที่ 200 ปรางค์วัดอินทาราม

ปรางค์วัดปากน้ำ (ภาพที่ 201) เป็นปรางค์ขนาดเล็ก 2 องค์ตั้งคู่กันบริเวณด้านทิศใต้ของวิหารคุณพ่อบ้านแหลม โดยปรางค์ทั้ง 2 องค์มีลักษณะเช่นเดียวกัน ส่วนฐานด้านล่างสุดเป็นฐานเขียงสำหรับประทักษิณในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีพนักกันดกล้อมทั้ง 4 ด้าน ส่วนตัวองค์ปรางค์มีสัดส่วนที่ค่อนข้างสูงชะลูดประกอบไปด้วยส่วนฐานเขียงในผังเพิ่มมุมไม้สิบหก ถัดขึ้นไปเป็นชุดฐานสิงห์ในผังเพิ่มมุมไม้สิบหก ซ้อนกัน 3 ฐาน ถัดขึ้นไปเป็นส่วนเรือนที่มีการออกซุ้มจรณะทั้ง 4 ด้าน เมื่อรวมทั้งซุ้มและเรือนธาตุเข้าด้วยกันอยู่ในผังเพิ่มมุมไม้สิบหก ไปจนถึงส่วนยอดที่เป็นคันทวยเพริ้วขึ้นไป มีการแบ่งชั้นได้ 7 ชั้น แต่ละชั้นประดับกลีบบนที่บางจนแทบติดไปกับแกนของยอดปรางค์

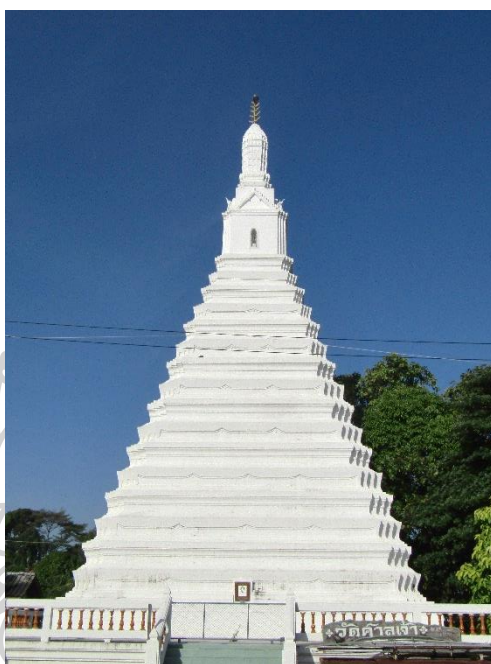
ปรางค์องค์นี้น่าจะเป็นปรางค์ที่พยายามสร้างขึ้นล้อกับระเบียบของปรางค์ของหลวงได้ค่อนข้างใกล้เคียง หากแต่ว่าจำนวนมุมที่เป็นเลขคู่ ไม่มีมุมประธาน และส่วนประกอบสำคัญหลายส่วนหายไปเช่นชั้นเชิงบาตร ชั้นเชิงบาตรครุฑแบก ย่อมแสดงให้เห็นว่าแท้จริงแล้วช่างท้องถิ่นไม่เข้าใจระเบียบของปรางค์แบบราชสำนัก รวมทั้งงานปูนของปรางค์คู่นี้เป็นงานซีเมนต์เช่นเดียวกับโบสถ์และวิหาร ดังนั้นอายุสมัยของปรางค์คู่นี้จึงควรจะอยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 เช่นกัน

ภาพที่ 201 ปรางค์วัดปากน้ำ

ปรางค์วัดศาลเจ้า (ภาพที่ 202) เป็นปรางค์องค์เดียวในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมที่มีประวัติการก่อสร้างชัดเจนในช่วง พ.ศ. 2465 ตั้งอยู่ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของพระอุโบสถ นอกแนวแกนประธานของวัด บริเวณหัวแหลมปากคลองแควอ้อม เป็นปรางค์ที่มีลักษณะพิเศษคือ ทรวดทรงสูงใหญ่จากการซ้อนชั้นของชุดฐานจำนวนมาก กล่าวคือตั้งอยู่บนฐานประทักษิณที่เป็นฐานบัวยึดท้องไม้สูง ส่วนฐานปรางค์ มีฐานเชิง 1 ฐานรองรับ ถัดขึ้นไปเป็นฐานสิงห์ซ้อนกัน 7 ชั้น ส่วนท้องไม้และหน้ากระดานบนที่ผายออก ถัดขึ้นไปจึงเป็นชั้นเชิงบาตรที่เป็นท้องไม้ บัวหงาย และหน้ากระดานบน ทั้งหมดอยู่ในผังเพิ่มมุมไม้สิบหก ส่วนเรือน มีลักษณะ เป็นเรือนในผังเพิ่มมุมไม้สิบหก ที่กลางด้านมีการเจาะช่องเป็นอาร์คโค้ง เหนือขึ้นไปเป็นหลังคาทรงจั่วในผังจัตุรมุข ประกอบด้วยตัวรอยระกา ไบระกา และช่อฟ้าอย่างง่าย ๆ ส่วนยอด เป็นแท่นในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสตั้งกลางจุดตัดสันหลังคาจั่ว รองรับส่วนท้องไม้และหน้ากระดานบนผายออกในผังเพิ่มมุมไม้สิบสอง ถัดขึ้นไปเป็นท้องไม้และบัวทรงกลุ่มในผังเพิ่มมุมไม้สิบสองรองรับส่วนยอดปรางค์ที่เป็นรูปทรงแท่งคอดด้านล่างเล็กน้อย มีการปั้นปูนเป็นเส้นลวดแบ่งชั้นได้ 8 ชั้น แต่ละชั้นประดับใบขนุนติดกับแกนกลาง ส่วนยอดสุดประดับนภศูลโลหะแบบง่าย ๆ

น่าสังเกตว่าการซ้อนฐานสูงเช่นนี้ถือเป็นลักษณะเฉพาะที่พบในพื้นที่บริเวณนี้ และ
 ปรากฏองค์นี้ไม่ได้สร้างตามแนวแกนประธานของวัด แต่สร้างบริเวณใกล้กับหัวแหลมปากคลองแคว
 อ้อม จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าปรากฏองค์ดังกล่าวอาจสร้างขึ้นโดยมีการยกฐานสูงมากกว่าปกติเพื่อเป็น
 จุดหมายตาสำคัญในการเดินทางทางน้ำว่าเป็นตำแหน่งของปากคลองแควอ้อม ซึ่งน่าจะมียุทธบาท
 สำคัญในการคมนาคมสัญจรในช่วงเวลาดังกล่าว

ภาพที่ 202 ปรากฏวัดศาลเจ้า ราชบุรี

นอกจากปรากฏที่สามารถศึกษารูปแบบได้อย่างชัดเจนแล้ว ยังพบว่ามียุทธบาทที่น่า
 สังเกตว่าสร้างครอบเจดีย์ทรงปรากฏอยู่ ได้แก่ เจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ (ภาพที่ 203) ที่ถึงแม้ว่า
 ในปัจจุบันจะถูกสร้างครอบด้วยเจดีย์ทรงปราสาทยอดแล้ว แต่เมื่อสังเกตบริเวณช่องจรนำของส่วน
 เรือนธาตุแล้ว พบร่องรอยของซุ้มจะระนำอีกชุดหนึ่งอยู่ด้านใน โดยลักษณะของซุ้มน่าจะเป็นซุ้มแบบ
 ซุ้มบรรพท์แฉ่งซ้อนกัน 2 ซุ้ม ที่หน้าบันมีงานปูนปั้นเป็นลวดลายดอกพุดตานก้านแย่ง (ภาพที่ 204)
 ซึ่งเป็นระเบียบลวดลายที่นิยมในช่วงรัชกาลที่ 3 เช่น ลวดลายที่หน้าบันซุ้มจรนำของปรากฏประธาน
 วัดอรุณราชวราราม บางกอกน้อย (ภาพที่ 205) ซึ่งสร้างขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 2 และแล้วเสร็จในสมัย
 รัชกาลที่ 3¹³¹ (งานประดับตกแต่งเป็นงานในสมัยรัชกาลที่ 3) ซึ่งอาจสามารถนำมาใช้เป็นหมุดหมาย
 ในการกำหนดอายุเจดีย์ที่อยู่ภายในของวัดเกาะศาลพระว่าน่าจะอยู่ในช่วงรัชกาลที่ 3 ลงมาได้
 เช่นกัน

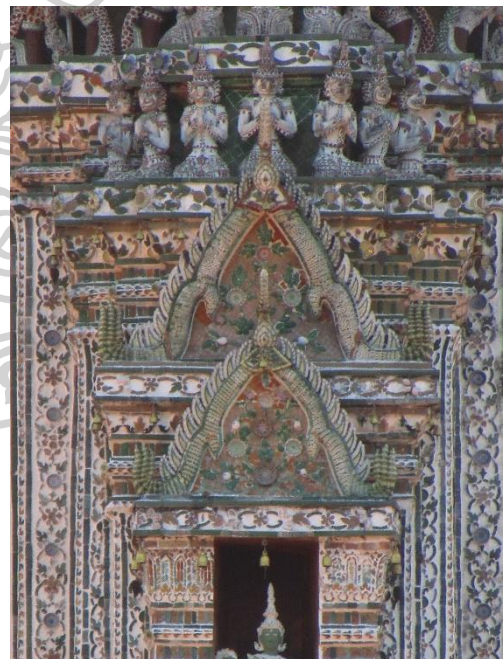
¹³¹ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, เจดีย์ในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และพลัศรืธา, 662.

ภาพที่ 203 เจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ

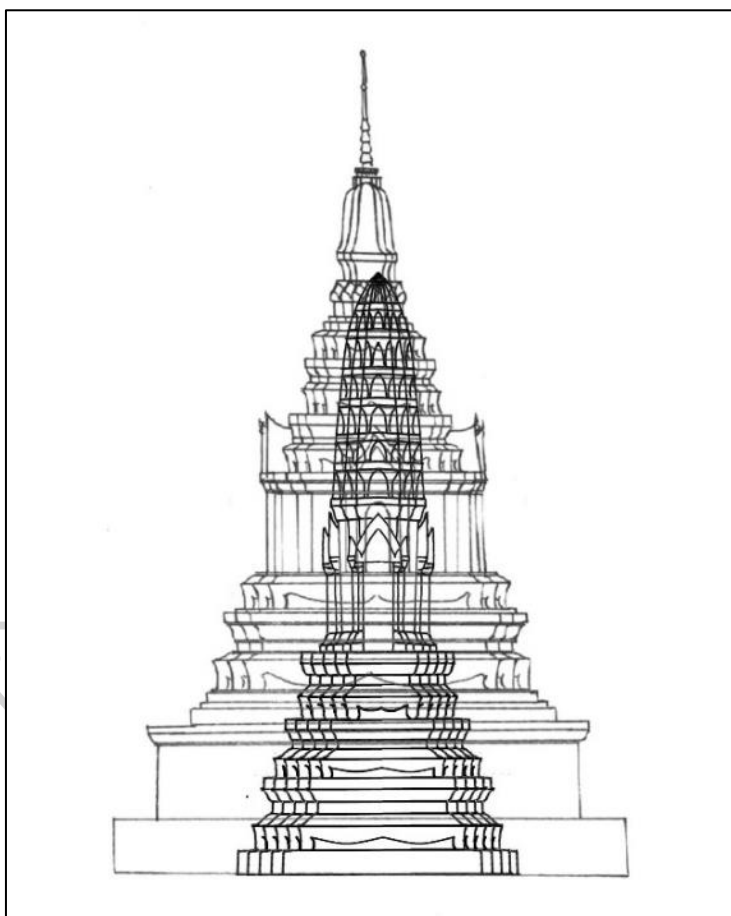

ภาพที่ 204 (ซ้าย) ร่องรอยของซุ้มจรนำภายในซุ้มของเจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ

ภาพที่ 205 (ขวา) หน้าบันซุ้มจรนำของปราสาทประธานวัดอรุณราชวราราม

เมื่อพิจารณาจากซุ้มจรนำของเจดีย์ที่อยู่ด้านในกับรูปแบบเจดีย์ที่นิยมสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่มีการทำซุ้มจรนำแล้วพบว่า มีเฉพาะเจดีย์ทรงปราสาทเท่านั้นที่มีการทำซุ้มจรนำ อีกทั้งเมื่อเทียบสัดส่วนจากฐานขึ้นแล้วก็พบว่าต้องสัดส่วนกับการเป็นเจดีย์ทรงปราสาทด้วย จึงเชื่อว่าเจดีย์ประธานเดิมที่อยู่ด้านในก็ควรจะเป็นเจดีย์ทรงปราสาทมาก่อน ซึ่งเมื่อวิเคราะห์เพิ่มเติมลงถึงสัดส่วนขนาดความสูงของปราสาทเมื่อสมบูรณ์ก็ควรจะมีส่วนยอดสุดเท่ากับส่วนบัวทรงกลมรองรับองค์ระฆังพอดี (ลายเส้นที่ 4)

ลายเส้นที่ 4 ภาพลายเส้นสันนิษฐานของเจดีย์ทรงปราสาทด้านในและเจดีย์ทรงปราสาทยอดที่ครอบด้านนอก

ดังนั้นสำหรับเจดีย์ประธานของวัดเกาะศาลพระ เดิมน่าจะเป็นเจดีย์ทรงปราสาทที่มีอายุสมัยในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 24 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 และมีการก่อพอกทับเป็นเจดีย์ทรงปราสาทยอดดั่งที่เห็นในปัจจุบันในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า เจดีย์ทรงปราสาทที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมนั้น เป็นปราสาทที่สร้างขึ้นด้วยงานศิลปกรรมแบบพื้นบ้านโดยช่างพื้นถิ่นพยายามสร้างสรรค์งานให้มีความ

ใกล้เคียงกับงานศิลปกรรมของราชสำนักหรืองานศิลปกรรมในราชธานี อย่างไรก็ตามความเป็นช่างพื้นบ้านย่อมมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบและลดทอนรายละเอียดบางประการของงานศิลปกรรมจากราชธานีลงไปอย่างมาก และน่าสังเกตว่าปราสาทต่าง ๆ เหล่านี้สร้างขึ้นอย่างน้อยในช่วงรัชกาลที่ 3 ลงมา และปริมาณมากขึ้นอย่างมากในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยิ่งใหญ่ในราชธานีหมดความนิยมลงไปแล้ว

เจดีย์ทรงปราสาทยอด

เจดีย์ทรงปราสาทยอดหมายถึงเจดีย์ที่มีเรือนธาตุ เหนือขึ้นไปเป็นทรงระฆังต่อด้วยยอดกรวย¹³² โดยเจดีย์ทรงปราสาทยอดที่ปรากฏในดินแดนไทยเริ่มมีปรากฏอย่างน้อยตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 แต่สำหรับเจดีย์ทรงปราสาทยอดในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 19 ลงมานั้น มีอยู่ 3 ศิลปะใหญ่ที่ทำคือศิลปะล้านนา ที่ได้รับแรงบันดาลใจจากศิลปะพุกาม และศิลปะสุโขทัย ซึ่งได้รับแรงบันดาลใจจากศิลปะพุกาม-ล้านนา มาผสมกับปราสาทแบบเขมรที่มีอยู่ก่อนหน้าในพื้นที่ของสุโขทัยอยู่แล้ว ซึ่งมีรูปแบบและช่วงเวลาการเกิดขึ้นใกล้เคียงกันกับเจดีย์ทรงปราสาทยอดในศิลปะอยุธยาตอนต้น ที่ส่วนเรือนคล้ายกับปราสาทมากกว่าปราสาทเขมร¹³³ และมีการทำเรื่อยมาอย่างน้อยในสมัยอยุธยาตอนปลาย ก่อนที่จะไม่ปรากฏอีกเลยในศิลปะรัตนโกสินทร์

เจดีย์ทรงปราสาทยอดที่พบในวัดเกาะศาลพระประกอบด้วยเจดีย์ประธาน (ภาพที่ 206) และเจดีย์บริวาร (ภาพที่ 207) โดยเจดีย์ประธาน ตั้งอยู่บริเวณหลังพระอุโบสถเก่า มีรูปแบบของเจดีย์ประกอบไปด้วยส่วนฐานเป็นฐานบัวคว่ำบัวหงายยึดท้องไม้สูงในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่ท้องไม้มีการประดับงานปูนปั้นคอนกรีตเป็นรูปพลแบก ถัดขึ้นไปเป็นส่วนฐานสิงห์ซ้อนกัน 1 ฐาน ครึ่งในผังเพิ่มมุมไม้สิบสอง ถัดขึ้นไปจึงเป็นส่วนเรือนธาตุ ที่มีลักษณะเป็นฐานบัวยึดท้องไม้สูงในผังสี่เหลี่ยมเพิ่มมุมไม้สิบสองเช่นเดียวกับฐาน ที่ส่วนเรือนธาตุแต่ละด้านมีการทำซุ้มจรณะ โดยมีลักษณะเป็นซุ้มบรรพแถลง 2 ซุ้ม ซ้อนกัน กรอบซุ้มประดับงานปูนปั้นเป็นช่อฟ้า ใบระกา และเศียรนาคที่ปลายกรอบซุ้ม หน้าบันเขียนจิตรกรรมรูปพระพุทธเจ้าประทับบนดอกบัว ที่ผนังเรือนธาตุมีประติมากรรมปูนปั้นนูนต่ำรูปยักษ์ชกดาบซุ้มด้านละ 1 ตน ถัดขึ้นไปจึงเป็นส่วนยอดที่ใช้เจดีย์ทรงเครื่องประกอบด้วยชุดฐานสิงห์ ซ้อนกัน 2 ฐานครึ่ง ถัดขึ้นไปเป็นบัวทรงกลม เอวชั้น รองรับองค์ระฆัง และบัลลังก์ในผังเพิ่มมุมไม้สิบสอง ถัดขึ้นไปเป็นบัวทรงกลมเถาจำนวน 5 ชั้น ถัดขึ้นไปเป็นปัส

¹³² สันติ เล็กสุขุม, งานช่าง คำช่างโบราณ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2557), 57.

¹³³ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, เจดีย์ในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และพลัศรธา, 520.

วงแหวน ปลียอด และเม็ดน้ำค้างตามลำดับ นอกจากนี้ยังมีร่องรอยของการระบายสีและเขียนภาพจิตรกรรมตลอดทั้งองค์เจดีย์ โดยใช้สีเหลือง สีแดง และ สีน้ำเงิน ลวดลายต่าง ๆ เช่น ลายประแจจีน ลายดอกบัว และลวดลายเครือแบบจีน เป็นต้น (ภาพที่ 208) ลักษณะงานศิลปกรรมดังกล่าวข้างต้นสามารถกำหนดอายุอยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25

ส่วนเจดีย์บริวารวัดเกาะศาลพระ ตั้งอยู่บริเวณมุมทั้ง 4 ของเจดีย์ประธาน ลักษณะของเจดีย์ตั้งอยู่บนฐานบัวในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ถัดขึ้นไปจึงเป็นชุกฐานสิงห์ในผังเพิ่มมุมไม้สิบสอง ซ้อนกัน 1 ฐานครึ่ง ถัดขึ้นไปเป็นส่วนเรือนธาตุในผังสี่เหลี่ยมเพิ่มมุมไม้สิบสองเช่นเดียวกัน และมีการทำซุ้มจรณะในลักษณะของซุ้มบรรพท์แฉงซ้อนกัน 2 ชั้น ถัดขึ้นไปเป็นส่วนยอดที่ใช้ระเบียบของเจดีย์ทรงเครื่อง ได้แก่ บัวทรงกลม เอวชั้น ร่องรับองค์ระฆัง ส่วนยอดเหนือจากนั้นได้ชำรุดหักพังไปหมดทุกองค์แต่สามารถสันนิษฐานได้ว่าน่าจะมีบัลลังก์ในผังเพิ่มมุมไม้สิบสอง ถัดขึ้นไปเป็นบัวทรงกลมเถา ปลี วงแหวน ปลียอด และเม็ดน้ำค้างตามลำดับ อีกทั้งมีร่องรอยของงานจิตรกรรมเช่นเดียวกับเจดีย์ประธานด้วย

ภาพที่ 206 เจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ

ภาพที่ 207 เจดีย์บริวารวัดเกาะศาลพระ

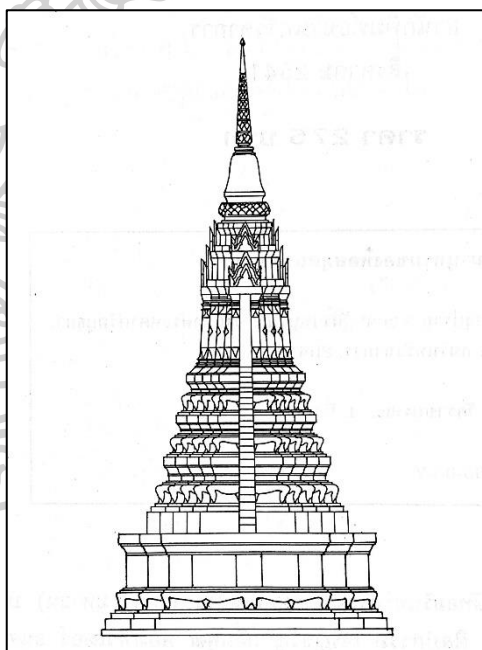
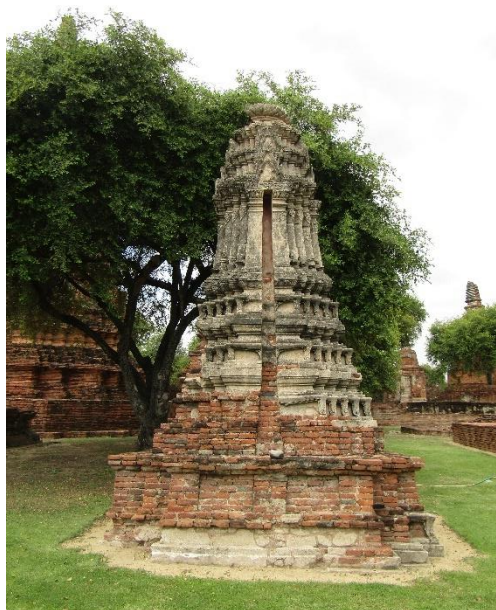
ภาพที่ 208 ลวดลายจิตรกรรมที่ปรากฏบนเจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ

สำหรับเจดีย์ทรงปราสาทยอดทั้ง 2 แบบ สามารถกำหนดอายุได้จากวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างซึ่งเป็นปูนคอนกรีตหรือปูนซีเมนต์ และการบร๋องรอยของการระบายสีและเขียนภาพจิตรกรรมตลอดทั้งองค์เจดีย์ โดยใช้สีเหลือง สีแดง และ สีน้ำเงิน และลวดลายต่าง ๆ เช่น ลายประแจจีน ลายดอกบัว และลวดลายเครือแบบจีน วัสดุและเทคนิคที่กล่าวมาข้างต้นเป็นที่นิยมในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 ดังนั้นจึงอาจกำหนดอายุเจดีย์ทรงปราสาทยอดที่วัดเกาะศาลพระได้ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25

ส่วนแนวความคิดและแรงบันดาลใจของรูปแบบเจดีย์นั้น เมื่อพิจารณารูปแบบของเจดีย์ทั้ง 2 แบบแล้วพบว่า พื้นฐานของเจดีย์ทั้ง 2 แบบ มีความเกี่ยวเนื่องกัน โดยน่าจะมีแรงบันดาลใจจากเจดีย์ทรงปราสาทและเจดีย์ทรงเครื่อง โดยตั้งแต่ส่วนฐานถึงส่วนเรือนจะเห็นได้ว่าช่างเลือกใช้ฐานสิงห์ซ้อนกัน 2 ฐาน เพื่อรองรับส่วนเรือนธาตุที่มีซุ้มจรนำ โดยไม่มีชั้นเชิงบาตรคั่นระหว่างชุดฐานสิงห์กับเรือนธาตุ ลักษณะดังกล่าวเป็นลักษณะของเจดีย์ทรงปราสาท ซึ่งในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมมีการสร้างเจดีย์ทรงปราสาทเรื่อยมาจนถึงอย่างน้อยที่สุดในช่วงรัชกาลที่ 6 แต่ส่วนที่ถัดขึ้นไปเหนือเรือนธาตุกลับพบว่าช่างเลือกที่จะใช้ชุดฐานสิงห์ซ้อนกัน และบัวทรงกลุ่ม องค์กรชัง และบัลลังก์ที่อยู่ใฝงเพิ่มมุมและบัวทรงกลุ่มเถา ซึ่งลักษณะดังกล่าวเป็นลักษณะของเจดีย์ทรงเครื่อง ซึ่งในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมก็สามารถพบการทำเจดีย์ทรงเครื่องเรื่อยลงมาจนถึงช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 เช่นกัน ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าเจดีย์ทรงปราสาทยอดที่พบที่วัดเกาะศาลพระทั้งหมดนี้สร้างขึ้นด้วย

แนวความคิดทางรูปแบบสถาปัตยกรรมคือการนำเจดีย์ทรงเครื่องขึ้นไปวางซ้อนลงบนเรือนธาตุที่พัฒนาการมาจากเจดีย์ทรงปราสาท

เมื่อพิจารณาจากบริบทของการพบเจดีย์แบบดังกล่าวแล้วอาจต้องกล่าวย้อนไปถึงเจดีย์ทรงปราสาทยอดวัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 209 ลายเส้นที่ 5) ซึ่งน่าจะมีอายุสมัยในช่วงอยุธยาตอนปลาย ราวหลัง พ.ศ. 2244 หรือกลางพุทธศตวรรษที่ 23¹³⁴ น่าจะเป็นเจดีย์ทรงปราสาทยอดที่สร้างขึ้นในราชธานีและน่าจะได้รับการอุปถัมภ์จากราชสำนักที่น่าจะมีอายุสมัยใหม่ที่สุด และไม่พบเจดีย์ทรงนี้อีกเลยในราชธานีช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ แสดงให้เห็นได้ว่าสายวิวัฒนาการเจดีย์ทรงปราสาทยอดได้ขาดช่วงจากกันไปแล้ว ดังนั้นการปรากฏเจดีย์ทรงปราสาทยอดอีกครั้งในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งเป็นพื้นที่นอกราชธานี จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นงานศิลปกรรมที่เกิดขึ้นเองจากช่างในท้องถิ่น มิได้เป็นสายวิวัฒนาการของเจดีย์ที่ทำสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย

ภาพที่ 209 (ซ้าย) เจดีย์รายทรงปราสาทยอดวัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา

ลายเส้นที่ 5 (ขวา) ลายเส้นสันนิษฐานเจดีย์รายทรงปราสาทยอด วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา

(ที่มาภาพ : สันติ เล็กสุขุม)

¹³⁴ สันติ เล็กสุขุม, เจดีย์ราย "ทรงปราสาทยอด" วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์วิจิตร, 2541), 94.

ดังนั้นเจดีย์ทรงปราสาทยอดวัดเกาะศาลพระอาจสามารถกล่าวโดยสรุปได้ว่าเจดีย์กลุ่มนี้เป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 หรือในราวรัชกาลที่ 6 ลงมา โดยมีโครงสร้างเป็นการก่ออิฐแล้วฉาบด้วยปูนซีเมนต์ ซึ่งการสร้างเจดีย์ทรงนี้เชื่อว่าช่างน่าจะได้แรงบันดาลใจจากเจดีย์ทรงปราสาทและเจดีย์ทรงเครื่อง ซึ่งพบวาในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมมีการทำเจดีย์ทั้ง 2 แบบสืบเนื่องมาโดยตลอด โดยการนำส่วนฐานและส่วนเรือนธาตุของปราสาทเป็นส่วนด้านล่างของเจดีย์ และนำเจดีย์ทรงเครื่องมาประกอบเป็นส่วนยอด ทั้งนี้เจดีย์ทรงปราสาทยอดนี้ถือได้ว่าเป็นเจดีย์นอกอย่างที่น่าจะคิดขึ้นโดยช่างพื้นถิ่น มิได้เกี่ยวข้องกับสายวิวัฒนาการของเจดีย์ทรงปราสาทยอดในสมัยอยุธยาที่ยุติลงในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย

เจดีย์ทรงระฆังบนเรือสำเภา

คติการสร้างเจดีย์บนเรือสำเภาน่าจะเริ่มมีเป็นแห่งแรกคือที่วัดยานนาวา (ภาพที่ 210) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2387¹³⁵ ด้วยมีพระราชดำริว่าสลูปลูกและปราสาทนั้นมีอยู่มากแล้ว ทั้งการค้าขายกับต่างประเทศนั้นแต่เดิมใช้เรือสำเภาในห้วงเวลานั้นมีการต่อเรือแบบตะวันตกเข้ามาอย่างแพร่หลายมากขึ้น ทรงเกรงว่าต่อไปภายหน้าเรือสำเภาจะสูญหายไป จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเจดีย์บนเรือสำเภาขึ้น¹³⁶ อีกทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้หล่อรูปพระเวสสันดร พระกัณหา และพระชาลี ประดิษฐานอยู่บริเวณห้องท้ายเรือ พร้อมทั้งจารึกที่กล่าวถึงการบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดรที่พระราชทานพระกุมารทั้งสองแก่ชุกเป็นทานบารมีเปรียบเสมือน “ยานนาวา” คือ สำเภาที่จะนำพาสรรพสัตว์ข้ามพ้นวิญญูสงสารสู่ฝั่งพระนิพพาน¹³⁷

¹³⁵ อุดลย์ศักดิ์ เทียมแพงพันธ์, "พุทธนาวา วัดยานนาวา การศึกษาเรื่องสัญลักษณ์ในความเชื่อทางพุทธศาสนา" (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540), 15.

¹³⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ประวัติวัดยานนาวา," ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ** (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2534), 42.

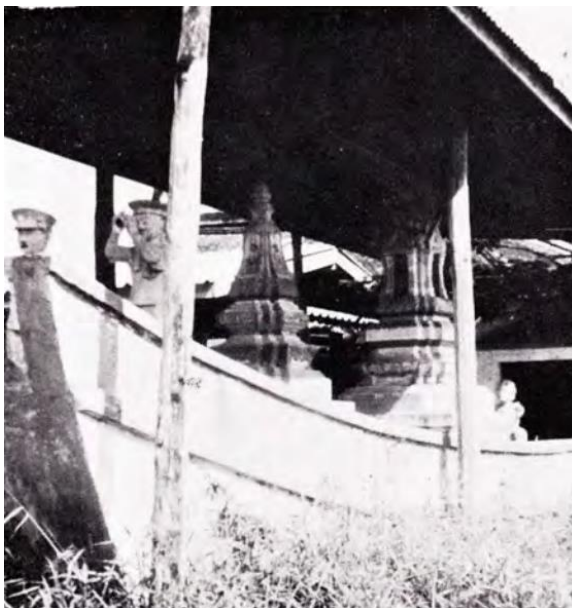
¹³⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **อธิบายเรื่องสำเภาวัดยานนาวา** (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471. พระครูพรหมจริยาภรณ์ เจ้าอาวาส พิมพ์ถวายสนองพระเดชพระคุณในงานเสด็จพระราชทานพระกฐินเมื่อ พ.ศ. 2471), 3.

ภาพที่ 210 เจดีย์บนเรือสำเภา วัดยานนาวา

นอกจากเจดีย์บนเรือสำเภาของวัดยานนาวาแล้ว ยังสามารถพบการสร้างเจดีย์บนเรือสำเภาได้อีกหลายแห่งที่เกี่ยวข้องกับชุมชนของชาวมอญ เช่น เจดีย์บนเรือสำเภาที่วัดสุธาโภชน์ คลองลำประทิว (ภาพที่ 211) ซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวมอญในพื้นที่ย่านลาดกระบัง โดยมีการสร้างเจดีย์ 3 องค์บนฐานที่เป็นรูปเรือสำเภา อีกทั้งมีการสร้างประติมากรรมรูปบุคคลซึ่งเพื่อเป็นที่ระลึกถึงนายเหลือกับนางเหลียง ซึ่งตามตำนานได้กล่าวว่าเป็นชาวมอญที่ไปอุทิศพระไตรปิฎกจากลังกามาสู่สยามในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3¹³⁸ ดังนั้นการสร้างเจดีย์จำนวน 3 องค์บนฐานที่เป็นรูปเรือสำเภาอาจมีความหมายเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ดังกล่าวจึงเป็นที่นิยมในกลุ่มวัดในชุมชนชาวมอญอีกประการหนึ่งเช่นกัน

¹³⁸ Michael Smithies, "Village Mons of Bangkok," *Journal of the Siam Society* 60.1 (January 1972): 318.

ภาพที่ 211 ภาพถ่ายเก่าเจดีย์บนฐานรูปเรือสำเภา ที่วัดสุทธาโกชนลาดกระบัง
(ที่มาภาพ: Michael Smithies, "Village Mons of Bangkok," *Journal of the Siam Society* 60.1 (January 1972): 319.)

ส่วนคติการสร้างเจดีย์ทรงระฆังในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 มีพระราชประสงค์ให้สร้างเจดีย์ที่มีรูปแบบดั้งเดิม และดูมีความมั่นคงแข็งแรง ซึ่งทรงหมายถึงเจดีย์ทรงระฆัง¹³⁹ เป็นปัจจัยสำคัญที่เจดีย์ทรงนี้กลับมามีบทบาทในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 4 หรือช่วง ปลายพุทธศตวรรษที่ 24-ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา โดยรูปแบบของเจดีย์ทรงระฆังในสมัยรัตนโกสินทร์โดยรวมแล้วยังมีรูปแบบใกล้เคียงกับเจดีย์ทรงระฆังในศิลปะอยุธยาตอนกลาง โดยมักจะมีฐานประทักษิณในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสอย่างน้อย 1 ฐาน ถัดขึ้นไปเป็นส่วนฐานของเจดีย์ที่เป็นฐานบัวในผังกลมรองรับส่วนรองรับองค์ระฆังที่เป็นชุกมาลัยเถาซ้อนกัน 3 ชั้น ถัดขึ้นไปเป็นฐานบัวที่คาดเส้นลูกแก้วออกไก่อ่ 1 เส้น ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของเจดีย์ทรงระฆังในศิลปะรัตนโกสินทร์ แทนบัวปากกระชังในเจดีย์แบบสุโขทัย-อยุธยา¹⁴⁰ ถัดขึ้นไปเป็นส่วนองค์ระฆังขนาดใหญ่ในผังกลม บัลลังก์ขนาดใหญ่ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ก้านฉัตร เสาทาน บัวฝาละมี ปล้องไฉน ปลียอดและเม็ดน้ำค้างตามลำดับ เช่น เจดีย์ประธานวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม เป็นต้น (ภาพที่ 212)

¹³⁹ พัสวีสิริ เปรมกุลนันท์, วัด-วัง ในพระราชประสงค์พระจอมเกล้า, 42.

¹⁴⁰ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, เจดีย์ในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และพลัศรฐธา, 688.

ภาพที่ 212 เจดีย์ประธานวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ตัวอย่างเจดีย์ทรงระฆังสมัยรัชกาลที่ 4

สำหรับเจดีย์ทรงระฆังในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมถือว่าเป็นกลุ่มรูปแบบเจดีย์ที่พบน้อยที่สุด โดยพบเพียงเจดีย์บรรจุอัฐิขนาดไม่ใหญ่มาก ที่วัดเกาะลอยอุทุมเอกราชาม เท่านั้นเป็นจำนวน 2 กลุ่ม กลุ่มแรกตั้งอยู่บนฐานรูปเรือสำเภาลำใหญ่ 3 องค์ และอีกกลุ่มหนึ่งตั้งอยู่บนเรือสำเภาลำเล็ก 1 องค์ รวม 4 องค์

รูปแบบทางศิลปกรรมของเจดีย์บนเรือสำเภาลำใหญ่ประกอบด้วยส่วนฐานที่ทำเป็นรูปเรือสำเภา บรรทุกเจดีย์ทรงระฆังจำนวน 3 องค์ (ภาพที่ 213) โดยองค์กลางเป็นองค์ประธานมีขนาดใหญ่ที่สุด ส่วนองค์ที่ขนาบด้านหน้าและด้านหลังมีขนาดที่ย่อมลงมา ลักษณะของเจดีย์ทั้ง 3 องค์มีองค์ประกอบคล้ายคลึงกันกล่าวคือ มีส่วนฐานเชิงในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสรองรับส่วนล่างสุดของเจดีย์ ถัดขึ้นไปจึงเป็นฐานบัวในผังกลม ถัดขึ้นไปเป็นส่วนรองรับองค์ระฆังที่ใช้ชุดมัลลยเถาซ้อนกันจำนวนมาก โดยองค์เจดีย์ประธานใช้มัลลยเถาซ้อนกันถึง 9 ชั้น ส่วนเจดีย์ที่ขนาบด้านหน้าใช้ชุดมัลลยเถาจำนวน 4 ชั้น และองค์ด้านท้ายสำเภาใช้ชุดมัลลยเถา 5 ชั้น ถัดขึ้นไปด้านบนของส่วนรองรับองค์ระฆังไม่ปรากฏชั้นบัวปกระฆังหรือฐานบัวลูกแก้วอกไก่แล้ว แต่เป็นส่วนของตัวองค์ระฆังเลย ซึ่งกลายเป็นองค์ระฆังขนาดเล็ก และน่าเสียดายว่าชั้นถัดขึ้นไปจากนั้นได้หักพังลงมาหมดทุกองค์แล้ว ส่วนเจดีย์อีกชุดหนึ่งที่แยกอยู่บนเรือสำเภาอีกลำหนึ่ง (ภาพที่ 214) ก็มีลักษณะเช่นเดียวกันแต่มีขนาดที่ย่อมกว่า และมีความชำรุดมากกว่าโดยมีเหลือถึงเพียงส่วนรองรับองค์ระฆังเท่านั้น จากชิ้นส่วนที่เหลืออยู่เชื่อว่าน่าจะใช้ชุดมัลลยเถาจำนวน 4-5 ชั้น ทั้งนี้เชื่อว่าหากเจดีย์ทุกองค์อยู่ในสภาพสมบูรณ์ก็ควรจะมี

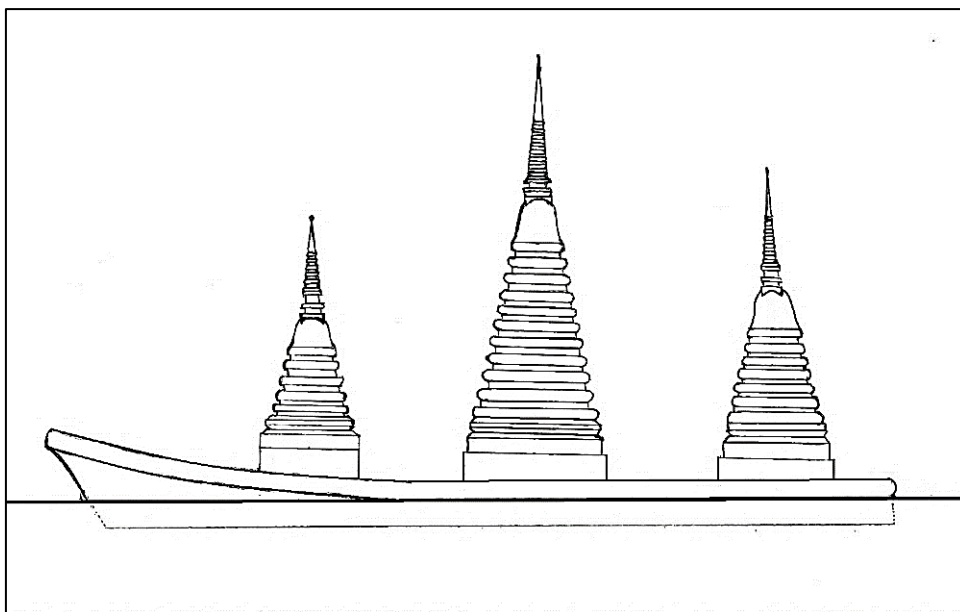
บัลลังก์ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ก้านฉัตร บัวฝาละมี ปล้องไฉน ปลียอดและเม็ดน้ำค้างตามลำดับ ซึ่งเป็น
ระเบียบพื้นฐานทั่วไปของเจดีย์ทรงระฆังในสมัยรัตนโกสินทร์ (ลายเส้นที่ 6)

ภาพที่ 213 กลุ่มเจดีย์บนสำเภาลำใหญ่ วัดเกาะลอยอุทุมเอกราชาราม

ภาพที่ 214 เจดีย์บนเรือสำเภาลำเล็ก วัดเกาะลอยอุทุมเอกราชาราม

ลายเส้นที่ 6 กลุ่มเจดีย์บนเรือสำเภาลำใหญ่ วัดเกาะลอยอุดมเอศาราม

จากรูปแบบของเจดีย์ หากเทียบกับเจดีย์ทรงระฆังในสมัยรัตนโกสินทร์แบบมาตรฐานที่เริ่มเกิดขึ้นและนิยมในช่วงรัชกาลที่ 4 หรือปลายพุทธศตวรรษที่ 24 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 หากว่าเจดีย์ของวัดเกาะลอยอุดมเอศารามนี้มีการทำส่วนรองรับองค์ระฆังที่ซ้อนกันจนสูงผิดจากระเบียบเดิมที่มีมาก่อน จึงทำให้ส่วนฐานของเจดีย์สูงชะลูดขึ้นอย่างมาก แสดงให้เห็นว่ามีพัฒนาการไปในทิศทางที่เป็นงานช่างพื้นบ้านมากขึ้นแล้ว ดังนั้นจึงอาจกำหนดอายุของเจดีย์ที่วัดเกาะลอยอุดมเอศารามได้ว่าน่าจะอยู่ในช่วงกลาง – ปลายพุทธศตวรรษที่ 25

แนวความคิดเรื่องการสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิบนฐานรูปเรือสำเภาของวัดเกาะลอย อุดมเอศารามนั้น หากพิจารณาจากพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องอธิบายเรื่องสำเภาวัดยานนาวา ที่ได้กล่าวถึงมาก่อนแล้วข้างต้นว่า “เรือสำเภาเปรียบเสมือนยานพาหนะที่จะพาก้าวข้ามผ่านสังสารวัฏไปสู่พระนิพพาน” เมื่อพิจารณาจากแนวความคิดนี้แล้ว น่าสังเกตว่า เจดีย์บนฐานรูปเรือสำเภาของวัดเกาะลอยอุดมเอศาราม รวมถึงวัดอื่น ๆ จึงอาจสันนิษฐานว่าเจดีย์บรรจุอัฐิที่ใช้ฐานรูปเรือสำเภารองรับจึงน่าจะหมายถึงการส่งให้ผู้วายชนม์ซึ่งเป็นเจ้าของกระดูกที่บรรจุภายในเจดีย์ ก้าวพ้นวัฏสงสารสู่ดินแดนสุคติภูมิได้ด้วยเช่นกัน และอาจสัมพันธ์กับตำแหน่งที่ตั้งของเจดีย์ที่อยู่ใกล้กับลำน้ำ รวมทั้งเป็นหลักฐานของการมีอยู่ของชาวมอญในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมได้อีกประการหนึ่ง

ดังนั้นเจดีย์ทรงระฆังบนฐานรูปเรือสำเภาของวัดเกาะลอย อุดมเอกธาราม อาจสามารถสรุปได้ว่าเป็นเจดีย์บรรจุอัฐิที่น่าจะสร้างขึ้นในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 โดยเลือกใช้รูปแบบของเจดีย์ทรงระฆังที่มีรูปแบบที่เป็นพื้นบ้านลง คือการทำซุ้มรองรับองค์ระฆังที่มากกว่าระเบียงของเจดีย์ในระยะก่อนหน้า นอกจากนี้การทำฐานรองรับเจดีย์เป็นรูปเรือสำเภา อาจเกี่ยวเนื่องกับแนวความคิดเรื่องเรือเป็นสัญลักษณ์ของพาหนะที่จะพาแก้วพันธุสงสารซึ่งสัมพันธ์กับหน้าที่ของเจดีย์ที่เป็นเจดีย์บรรจุอัฐิผู้วายชนม์ รวมทั้งการทำฐานของเจดีย์เป็นรูปเรือก็อาจสัมพันธ์กับตำแหน่งที่ตั้งของเจดีย์ที่อยู่ใกล้กับทางน้ำ หรือความเกี่ยวข้องกับขามมอญในพื้นที่

สรุปภาพรวมของเจดีย์บริเวณริมคลองแควอ้อม

เจดีย์ที่พบในพื้นที่บริเวณพื้นที่คลองแควอ้อมนั้นมีรูปแบบที่หลากหลาย และมีพัฒนาการที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัด โดยเจดีย์ที่พบรูปแบบที่เก่าที่สุดคือเจดีย์ทรงปราสาท และเจดีย์ทรงเครื่อง ที่มีอายุสมัยเก่าสุดอย่างน้อยในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 โดยมีการใช้เจดีย์ทรงเครื่องและเจดีย์ทรงปราสาทเป็นประธานของวัด และเริ่มมีพัฒนาการเรื่อยมาจากความใกล้เคียงความเป็นงานในราชธานีสู่รูปแบบพื้นบ้านมากขึ้นและมีฐานะเป็นเจดีย์รายในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งสวนทางกับงานศิลปกรรมในราชธานีที่เจดีย์ทั้ง 2 รูปแบบหมดความนิยมลงไปแล้ว นอกจากนี้เจดีย์ทรงปราสาทและเจดีย์ทรงเครื่องยังเป็นพื้นฐานและแรงบันดาลใจให้เกิดเจดีย์รูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะคือเจดีย์ทรงปราสาทยอด ที่ถึงแม้ว่าในงานศิลปกรรมไทยจะมีการทำเจดีย์ทรงปราสาทยอดมาเป็นเวลานานแล้ว แต่ก็เสื่อมความนิยมลงไปเป็นเวลาประมาณ 200 ปี ก่อนที่จะเกิดเจดีย์ทรงปราสาทยอดขึ้นในพื้นที่ริมคลองแควอ้อม จึงเชื่อได้ว่าเจดีย์ทรงปราสาทยอดทั้ง 2 กลุ่มนี้คงไม่น่าจะมีความเกี่ยวข้องทางสายพัฒนาการทางรูปแบบศิลปกรรมกันโดยตรง

ในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25 เจดีย์รูปแบบที่มีความนิยมจากราชธานีส่วนกลาง คือเจดีย์ทรงระฆัง แต่ช่างในบริเวณริมคลองแควอ้อมรับมาสร้างในพื้นที่ได้มีการปรับเปลี่ยนจนมีความเป็นพื้นบ้านมากขึ้น เช่น การทำส่วนรองรับองค์ระฆังที่สูงขึ้นอย่างมากจนทำให้ทรวดทรงดูสูงชะลูดขึ้น และมีการรับแนวความคิดใหม่จากงานศิลปกรรมส่วนกลาง เช่น คติการสร้างเจดีย์บนฐานที่เป็นรูปเรือที่น่าจะเป็นสัญลักษณ์ของการก้าวพันธุสงสาร ซึ่งสัมพันธ์กับการเป็นเจดีย์บรรจุอัฐิผู้วายชนม์ และอาจสัมพันธ์กับตำแหน่งที่ตั้งของเจดีย์ที่อยู่ใกล้กับทางน้ำ หรืออาจเกี่ยวข้องกับขามมอญในพื้นที่

จิตรกรรม

งานจิตรกรรมเป็นงานศิลปกรรมอีกแขนงหนึ่งที่ปรากฏในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม ทั้งจิตรกรรมภายในอาคารและจิตรกรรมภายนอกอาคาร โดยเป็นงานศิลปกรรมที่มีอายุสมัยหลังลงมา มากที่สุดในราวสมัยปลายอยุธยาลงมา โดยสามารถจัดกลุ่มรูปแบบของงานจิตรกรรมที่พบเพื่อกำหนด อายุและกลุ่มช่างที่สร้างสรรค์ผลงานได้ดังนี้

จิตรกรรมฝาผนังแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย-ต้นรัตนโกสินทร์

งานจิตรกรรมกลุ่มนี้พบเพียงที่พระอุโบสถเก่าวัดบางกุ่มเท่านั้น หากแต่ถ้าไม่สามารถ ระบุได้แน่ชัดว่ากลุ่มช่างกลุ่มใดเป็นผู้เขียน โดยลักษณะของงานจิตรกรรมฝาผนังมีการเขียนที่บริเวณ ผนังด้านในของพระอุโบสถ ทั้งผนังด้านแปะและ ผนังด้านสกัด สามารถแบ่งส่วนเรื่องราวได้ดังนี้

ฝาผนังสกัดหลังพระประธาน ค่อนข้างเลือนรางอย่างมาก เหลือเพียงด้านขวาของพระ ประธานเล็กน้อยที่พบร่องรอยของงานจิตรกรรม ได้แก่ เส้นสีเทา เขียนด้วยเส้นสีดำ เส้นมีขนาดใหญ่ และลายเส้นเขียนด้วยสีแดงเป็นภาพบุคคลนั่งห่มหนึ่งเสื่อพนมมือหันหน้าไปทางประพุทธรูป ประธาน (ภาพที่ 215) อย่างไรก็ตามด้วยความที่ภาพจิตรกรรมส่วนนี้เหลืออยู่เพียงปริมาณที่น้อย อย่างมาก จึงไม่สามารถจำกัดความได้ว่าเป็นเรื่องใดอย่างชัดเจน

ภาพที่ 215 ภาพจิตรกรรมฝาผนังบริเวณผนังสกัดหลังพระประธาน พระอุโบสถเก่า วัดบางกุ่ม

ฝาผนังด้านแปส่วนเหนือช่องหน้าต่าง แบ่งพื้นที่ออกเป็น 2 ชั้น ที่มีขนาดเท่า ๆ กัน เขียนเรื่องพระอดีตพุทธเจ้า โดยชั้นบนปล่อยพื้นหลังสีขาว องค์พระพุทธรเจ้าประทับนั่งบนฐาน แสดงปางมารวิชัย ส่วนด้านหลังเป็นซุ้มพระรัศมี ขนาบข้างด้วยพระสาวกพนมมือ ทั้งรูปพระพุทธรเจ้าและพระสาวกเขียนด้วยลายเส้นสีแดง บางองค์พบว่ามีการลงสีแดงเข้มบริเวณส่วนจีวร และบริเวณพระฉวี หรือผิวหนังเป็นสีขาวตามเดิม และบางองค์ก็พบการระบายสีที่จีวรเพียงส่วนหนึ่งเช่นกัน นอกจากนี้ ระหว่างชุดพระอดีตพุทธเจ้าแต่ละชุด มีการเขียนลวดลายแทรกแบ่งพื้นที่ ด้วยลายดอกไม้ม่วง เช่น ลายดอกพุดตาน และลายใบเทศ ด้วยลายเส้นสีดำ มีการระบายสีด้วยสีโทนเขียวและแดง และปล่อยพื้นที่ว่างเป็นสีขาวด้วยเช่นกัน

ส่วนชั้นล่างยังคงเขียนเรื่องพระอดีตพุทธเจ้าเช่นเดียวกัน กล่าวคือมีพระพุทธรเจ้าประทับนั่งบนฐาน ด้านหลังเป็นซุ้มพระรัศมี และพระสาวกขนาบทั้ง 2 ข้าง หากแต่ว่าในชั้นนี้ทั้งพระพุทธรเจ้าและพระสาวกกลับปล่อยทั้งส่วนพระฉวีและส่วนจีวรให้มีสีขาว คงจะเป็นไปเพื่อขบเน้นให้มีความโดดเด่นจากพื้นหลังที่ระบายสีแดงตลอดทั้งแนวสลับกับชั้นด้านบน อีกทั้งการค้นจังหวะระหว่างชุดพระอดีตพุทธเจ้าแต่ละชุดก็มีการเปลี่ยนแปลงโดยการใช้ฉัตรเป็นตัวค้นจังหวะ และนอกจากนี้ ระหว่างชั้นทั้ง 2 ยังมีการเขียนลายหน้ากระดานเพื่อแบ่งพื้นที่ชั้นทั้ง 2 ให้ชัดเจน โดยในหน้ากระดานนั้นเขียนเป็นลายเครือดอกพุดตานใบเทศ ด้วยเส้นสีดำและปล่อยพื้นที่เป็นสีขาวของผนังอาคาร (ภาพที่ 216)

ภาพที่ 216 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเหนือช่องหน้าต่างด้านแปของพระอุโบสถเก่า วัดบางกุ้ง

ผนังด้านแปะระหว่างช่องหน้าต่าง เป็นอีกส่วนหนึ่งที่งานจิตรกรรมฝาผนังได้รับความเสียหายและลบเลือนอย่างมาก แต่ก็ยังคงเหลือร่องรอยบางส่วนที่สามารถนำมาวิเคราะห์ได้ โดยจากร่องรอยของงานจิตรกรรมที่ยังหลงเหลืออยู่ อาจสันนิษฐานได้ว่าน่าจะเขียนเรื่องพระพุทธประวัติ เนื่องจากพบภาพของพระพุทธเจ้าในอิริยาบถต่าง ๆ โดยทั่วไปของพื้นที่ที่เขียนภาพจิตรกรรม (ภาพที่ 217) นอกจากนี้บริเวณบางห้องภาพกลับมีการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเป็นลายพุ่มข้าวบิณฑ์ใบเทศก้านแย่ง ชั่ว ๆ กันจำนวนมากในลักษณะของลายแฉงที่ใช้โทนสีเขียว และสีแดง ด้วยเช่นกัน (ภาพที่ 218)

ภาพที่ 217 (ซ้าย) ภาพจิตรกรรมฝาผนังบริเวณด้านแปะระหว่างช่องหน้าต่างของพระอุโบสถเก่า วัดบางกุ้ง
ภาพที่ 218 (ขวา) ลวดลายแฉงที่บางห้องระหว่างผนังด้านแปะของพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง

ส่วนผนังสกัดหน้า พบร่องรอยของงานจิตรกรรมที่มีพระพุทธเจ้าประทับนั่งในปราสาทสูงขีดด้านบนของภาพ ขนาบซ้ายขวาด้วยพระอินทร์และเหล่าเทวดานั่งพนมมือ ถัดลงมาด้านล่างเป็นลายเส้นสีแดงเขียนในลักษณะของบันได 3 ช่องทาง ด้านข้างเขียนรูปเทวดาเหาะพนมมือมองลงมายังบันได และรูปเมฆลากับริามสุร นอกจากนี้แถวด้านล่างยังมีรูปเปรตและสัตว์นรกอีกด้วย ดังนั้นภาพที่บริเวณผนังสกัดหน้าพระประธานจึงน่าจะเป็นตอนโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และ ตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่ต่อเนื่องกัน (ภาพที่ 219)

ภาพที่ 219 ผังสกัดด้านหน้าพระประธานของพระอุโบสถเก่า วัดบางกุ้ง

เทคนิคในการวาดที่น่าสนใจคือการใช้สีแดงเป็นส่วนใหญ่ของภาพ มีการใช้สีเดียวกับส่วนที่เป็นต้นไม้ มีการใช้ลายเส้นที่เป็นสีดำ รวมทั้งการปล่อยให้บางพื้นที่ว่างให้เป็นสีขาวของพื้นปูน โทนสีค่อนข้างโปร่งและสว่าง ซึ่งลักษณะเช่นนี้มักนิยมในงานจิตรกรรมในช่วงอยุธยาตอนปลาย-ช่วงรัชกาลที่ 1 ก่อนที่สีจะโทนเข้มขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 3 อย่างไรก็ตามก็มีลักษณะอีกหลายประการ เช่น การเขียนภาพลวดลายซ้ำ ๆ กันหรือที่เรียกว่าลายแฝง รวมทั้งการวาดภาพอาคารที่มีอาคารทรงจันทน์ปรากฏ และการปรากฏตัวละครในฉากที่มีขนาดของตัวเท่ากัน กลับเป็นลักษณะที่นิยมในช่วงรัชกาลที่ 3

เมื่อพิจารณาจากรูปแบบของงานจิตรกรรมฝาผนังของวัดบางกุ้งจึงอาจสันนิษฐานได้ว่า น่าจะวาดขึ้นอย่างน้อยในช่วงในปลายอยุธยา-ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ และน่าจะมีการบูรณะขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ ตามรูปแบบของงานศิลปกรรมที่ใหม่ที่สุดปรากฏ แต่ช่างอาจยังใช้ระบบสีและเทคนิคแบบเดิมที่น่าจะเป็นองค์ความรู้ของช่างมาใช้ ผสมผสานกับการแสดงออกของลวดลายอย่างใหม่

กลุ่มจิตรกรรมในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25

ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 ปรากฏหลักฐานทางศิลปกรรมที่เป็นงานจิตรกรรมมากที่สุด โดยงานจิตรกรรมในช่วงนี้สามารถจัดกลุ่มย่อยได้ 2 กลุ่ม คือ

จิตรกรรมสายสกุลช่างพระอาจารย์ชิน

เป็นกลุ่มงานที่มีลักษณะสำคัญคือการเขียนภาพบริเวณฝ้าเพดานของอาคารที่มักจะเป็นแผ่นไม้ที่ถูกแบ่งเป็นห้อง ๆ ตามจังหวะของช่วงเสา เป็นภาพต่าง ๆ โดยมีภาพประธาน เช่น พระอาทิตย์ พระจันทร์ เป็นต้น อยู่บริเวณกลางของฝ้าเพดานในแต่ละห้อง จากนั้นจึงมีภาพตัวละครประกอบจำนวน 2 หรือ 4 คน รายล้อมภาพประธาน ซึ่งมักจะเป็นภาพของเทวดา หรือนักสิทธิ์วิทยาธร พร้อมทั้งภาพของก้อนเมฆรายล้อมในลักษณะของการอยู่บนฟ้าหรือสรวงสวรรค์ ลวดลายประกอบมักเป็นลวดลายไทยที่ได้แรงบันดาลใจจากลวดลายจีน เช่น ลายดอกโบตั๋น ลายดอกไม้ ลายใบเทศ เป็นต้น โทนสีที่มักเป็นโทนสีขาว สีคราม สีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีดำ ซึ่งทั้งหมดค่อนข้างนวลตา ไม่ฉูดฉาด และมักใช้สีเหลืองระบายในส่วนของเครื่องทรงที่ทำจากทองคำโดยไม่มีการปิดทองลงบนงานจิตรกรรม (ภาพที่ 220 - 221)

ภาพที่ 220 ภาพจิตรกรรมบนฝ้าเพดานศาลาการเปรียญของวัดเสด็จ ภาพพระอาทิตย์แวดล้อมด้วยเทวดา

ภาพที่ 221 ภาพจิตรกรรมบนฝ้าเพดานของศาลาการเปรียญวัดเสด็จ ภาพนักสิทธิ์วิทยากรเหาะรายล้อมช่องฝ้าเพดานที่เขียนรูปพระพุทธเจ้าเป็นประธาน

งานจิตรกรรมบนฝ้าเพดานของศาลาการเปรียญวัดเสด็จเป็นหลักฐานสำคัญเนื่องจากพบหลักฐานการเขียนชื่อของช่างลงบนงานจิตรกรรมด้วย โดยปรากฏอยู่บริเวณพัดและธงที่นักสิทธิ์วิทยากรถือ โดยในพัดปรากฏข้อความว่า “ชื่อใครในทอง” และ ที่ธงสีขาวของนักสิทธิ์อีกคนหนึ่งมีข้อความว่า “นายชื่นช่างเขียน” (ภาพที่ 222)

ภาพที่ 222 ภาพนักสิทธิ์วิทยากร ถือพัดและธง ภายในบรรจุชื่อ นายชื่นช่างเขียน

งานจิตรกรรมในลักษณะนี้มักพบได้โดยทั่วไปเป็นจำนวนมากบนเพดานศาลาการเปรียญของวัดในบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง โดยจิตรกรรมที่เพดานศาลาการเปรียญของวัดเสด็จสามารถเทียบเคียงกับอื่น ๆ ในลุ่มน้ำแม่กลองได้ ได้โดยเฉพาะจิตรกรรมที่ฝ้าเพดานศาลาการเปรียญของวัดบางจะเกร็ง (ภาพที่ 223-224) ซึ่งปรากฏหลักฐานสำคัญของนามช่างเขียนภาพจิตรกรรม โดยเขียนเป็นโคลงกระทู้ และกลอนกระทู้ ประกอบงานจิตรกรรมไว้ความว่า

“ ชื่น ชอบช่วยเขียนถวาย ได้ทำวอธการ
 พระ ชอบ ช่วยเก็มสมภาร ผ่องแผ้ว
 ช่วย ประดิษย์ศิษเขียนแล้ว ลวดลายเลขา
 เขียน เพื่อถวายไตทำว จอมเกล้าสรรเพ็ชย์”

“ พระ ชื่นช่างร่างประดิษย์กับศิษย์ถม
 ชื่น อารมรับงานการสำเร็จเสร็จพรสา
 ช่าง เจ็บหลังเมื่อยคอกพอทคณา
 เขียน เทหาไปยเขียนเหาะเทียนเฮย”

จากข้อความที่ปรากฏในงานจิตรกรรมปรากฏชื่อของช่างเขียนภาพจิตรกรรมคนสำคัญคือ “พระชื่น” ช่างเขียน ซึ่งท่านน่าจะเป็นช่างเขียนจิตรกรรมโดยช่วงที่เขียนภาพที่วัดบางจะเกร็งน่าจะยังคงอยู่ในสมณเพศ เมื่อเปรียบเทียบรูปแบบของงานจิตรกรรมที่วัดเสด็จที่พบชื่อของช่างเขียนว่าเป็นนายชื่นช่างเขียน พบว่ามีลักษณะที่ใกล้เคียงกันมาก จึงน่าจะว่าภาพจิตรกรรมที่วัดเสด็จคงเป็นฝีมือของจิตรกรท่านเดียวกัน ที่น่าจะมิพื้นเพเป็นคนสมุทรสงคราม¹⁴¹

¹⁴¹ อัมพล คมขำ, "ช่างชื่น: ช่างเขียนคนสำคัญแห่งลุ่มน้ำแม่กลอง," *ไทยคดีศึกษา* 14, 1 (มกราคม-มิถุนายน 2560): 226-29.

ภาพที่ 223 ภาพจิตรกรรมผ้าแพดานวัดบางจะเกร็ง
(ที่มาภาพ: สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์, สมุดภาพจิตรกรรมผ้าผนังวัดในจังหวัดสมุทรสงคราม,
(กรุงเทพฯ: สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์, 2551), 35.)

ภาพที่ 224 ภาพจิตรกรรมผ้าแพดาน ปรางภูษี้อ พระชิน ช่างเขียน โฉมโคลงกระหู่และกลอนสุภาพ
(ที่มาภาพ: สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์, สมุดภาพจิตรกรรมผ้าผนังวัดในจังหวัดสมุทรสงคราม, 34.)

ในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม นอกจากจิตรกรรมบนฝาเพดานของศาลาการเปรียญวัดเสด็จ ที่สามารถระบุชื่อของช่างที่เขียนภาพได้แล้ว ยังพบงานจิตรกรรมที่มีลักษณะใกล้เคียงกันอีกอย่างน้อย 2 แห่ง คือ จิตรกรรมบนฝาเพดานศาลาการเปรียญวัดบางสะแก (ภาพที่ 225) ซึ่งเชื่อว่าน่าจะเป็นผลงานของช่างขึ้นเช่นเดียวกัน¹⁴² ส่วนศาลาการเปรียญวัดเหมืองใหม่ (ภาพที่ 226) ก็ยังคงปรากฏลักษณะของงานจิตรกรรมที่คล้ายคลึงกันน่าเชื่อว่าอาจจะเป็นฝีมือของช่างขึ้นเช่นเดียวกับวัดเสด็จและวัดบางสะแก

ภาพที่ 225 ภาพจิตรกรรมบนฝาเพดานวัดบางสะแก

(ที่มาภาพ : สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์, สมุดภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดในจังหวัดสมุทรสงคราม, 35.)

¹⁴² อ้าพล คมขำ, “ช่างขึ้น: ช่างเขียนคนสำคัญแห่งลุ่มน้ำแม่กลอง” *ไทยคดีศึกษา* 14,1 (มกราคม-มิถุนายน 2560): 244.

ภาพที่ 226 ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดเหมืองใหม่

(ที่มาภาพ: สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์, สมุดภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดในจังหวัดสมุทรสงคราม, 35.)

สำหรับการกำหนดอายุงานจิตรกรรมกลุ่มสกุลช่างพระอาจารย์ชื่น จากการศึกษาของอำพล คมขำ ได้วิเคราะห์รูปแบบและเทคนิคของงานจิตรกรรมกลุ่มนี้ว่ามีการใช้ระบบทัศนียวิทยา ซึ่งเป็นที่นิยมในช่วงรัชกาลที่ 4 ลงมา อีกทั้งยังได้วิเคราะห์จากถ้อยความในจารึกที่ปรากฏบนฝาเพดานของศาลาการเปรียญวัดบางจะเกร็งในวรรคที่ว่า “เขียน เพื่อถวายไต้าว จอมเกล้าสรรเพ็ชร์” คำว่า จอมเกล้าสรรเพ็ชร์ นอกจากจะสามารถหมายถึงพระพุทธเจ้าแล้ว อาจสามารถหมายถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้อีกด้วย¹⁴³

อย่างไรก็ดีเมื่อพิจารณาจากรูปแบบของงานศิลปกรรมแล้ว ผู้เขียนมีความคิดเห็นสอดคล้องกันกับอำพล คมขำ ว่างานจิตรกรรมของช่างชื่น น่าจะได้รับแรงบันดาลใจจากงานช่างในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่สำหรับอายุสมัยของงานจิตรกรรมผู้เขียนคิดเห็นว่า น่าจะมีอายุสมัยที่หลังลงมากว่าสมัยรัชกาลที่ 4 เล็กน้อย เนื่องจากเป็นงานศิลปกรรมนอกราชธานี อีกทั้งมีความคล้อยคลายลงเป็น

¹⁴³ อำพล คมขำ, “ช่างชื่น: ช่างเขียนคนสำคัญแห่งลุ่มน้ำแม่กลอง” ใน *ไทยคดีศึกษา* ปีที่ 14 ฉบับที่ 1 (มกราคม-มิถุนายน 2560), 218, 222.

แบบพื้นบ้านในระดับหนึ่งแล้ว รวมทั้งเมื่อพิจารณาจากอายุสมัยของอาคารก็ควรอยู่ในช่วงรัชกาลที่ 5-6 ลงมาแล้วในช่วงกลางของพุทธศตวรรษที่ 25 ลงมา

นอกจากงานจิตรกรรมที่เชื่อว่าเป็นฝีมือของช่างขึ้นเองแล้ว ยังมีงานจิตรกรรมอย่างน้อยอีก 1 แห่ง คือฝาเพดานของศาลาการเปรียญวัดแก้วเจริญ (ภาพที่ 227) ซึ่งมีลักษณะตำแหน่งของการเขียนและการจัดวางองค์ประกอบที่คล้ายกับจิตรกรรมที่เชื่อว่าเป็นฝีมือของช่างขึ้น หากแต่จะใช้โทนสีที่สดใสมาก และสัดส่วนของตัวละครที่ปรากฏกลับมีความผิดสัดส่วนกว่าจึงอาจทำให้สันนิษฐานได้น่าจะเป็นงานในชั้นหลัง หรืองานชั้นลูกศิษย์ของช่างขึ้นก็เป็นได้

ภาพที่ 227 จิตรกรรมบนฝาเพดานศาลาการเปรียญวัดแก้วเจริญ

จิตรกรรมแบบจีน

เป็นอีกกลุ่มงานจิตรกรรมที่สำคัญ ที่มีลักษณะสำคัญคือการเขียนภาพจิตรกรรมลงบนส่วนงานสถาปัตยกรรม เช่น ฐานชุกชี ผนังหน้าบันร่วมกับงานปูนปั้นประดับเครื่องถ้วย ชุ่มประตุนหน้าต่างของพระอุโบสถ และเจดีย์ทั้งทรงเครื่องและทรงปราสาท สามารถพบมากตั้งแต่วัดเกาะศาลพระลงมาตลอดลำคลองแควอ้อมจนถึงวัดปากน้ำและศาลเจ้าไท่เพ่งอ้วงกง ซึ่งการเขียนจิตรกรรมลงบนสถาปัตยกรรมจึงทำให้มีการกล่าวถึงจิตรกรรมกลุ่มนี้มาบ้างพอพอสังเขปไปแล้วในส่วนของงานสถาปัตยกรรมแหล่งต่าง ๆ

เทคนิคที่ปรากฏของงานจิตรกรรมกลุ่มนี้คือการ ใช้โทนสีแดงเข้ม สีเขียว สีเหลือง สีดำ และโดยเฉพาะสีน้ำเงินคราม ซึ่งไม่ใช่ลักษณะของงานที่นิยมในงานจิตรกรรมแบบไทยประเพณี รวมทั้งตัวอย่างลวดลายต่าง ๆ ที่ปรากฏเช่นลายประแจเงิน (ภาพที่ 228) ลายเครือเบญจมาศ (ภาพที่ 229) หรือการเขียนภาพเล่าเรื่องบริเวณท้องไม้ของฐานชุกชี (ภาพที่ 230) เป็นต้น งานจิตรกรรมในลักษณะนี้มักพบได้ตามศาลเจ้า (ภาพที่ 231) และคฤหาสน์ของชาวจีน (ภาพที่ 232) จึงน่าจะเชื่อว่าภาพจิตรกรรมเช่นนี้คงวาดขึ้นโดยช่างชาวจีนเช่นกัน

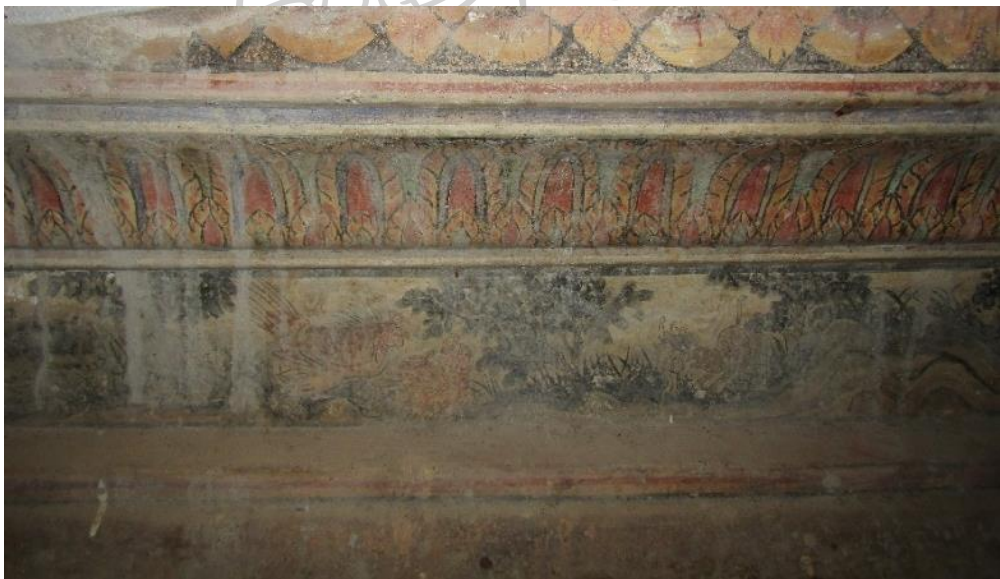
สำหรับการกำหนดอายุสมัยของงานจิตรกรรมกลุ่มนี้ มักพบร่วมกับงานสถาปัตยกรรมที่สามารถกำหนดอายุสมัยได้ในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25 ดังนั้นจึงอาจสามารถกำหนดอายุสมัยของงานจิตรกรรมกลุ่มนี้ให้อยู่ในห้วงเวลาเดียวกันด้วย

ภาพที่ 228 ลวดลายประแจเงินที่บริเวณท้องไม้ของฐานเจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ

ภาพที่ 229 ถายเครื่องดอกเบญจมาศที่พระเขนยของพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ

ภาพที่ 230 ภาพจิตรกรรมบริเวณฐานชุกชีภายในวิหารเก๋ง วัดปากน้ำ

ภาพที่ 231 จิตรกรรมฝาผนังที่อาคารทางเข้าศาลเจ้ากวางฮงฮิว ถนนเจริญกรุง

ภาพที่ 232 จิตรกรรมฝาผนังประดับกรอบหน้าต่างศาลเจ้าแม่หม่าโจ้ว ที่ล้ง 1919

สรุปภาพรวมของงานจิตรกรรม บริเวณริมคลองแควอ้อม

งานจิตรกรรมในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่ม โดยกลุ่มแรกเป็นงานจิตรกรรมในราวปลายอยุธยา-ต้นรัตนโกสินทร์ และน่าจะได้รับการบูรณะเพิ่มเติมอย่างน้อยในช่วงในช่วงรัชกาลที่ 3 คือช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งพบเพียงที่วัดบางกุ้ง ซึ่งเป็นอาคารเก่าที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย

ส่วนกลุ่มที่ 2 และ 3 เป็นกลุ่มงานจิตรกรรมที่มีช่วงอายุสมัยเดียวกัน คือราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 25 ได้แก่กลุ่มช่างพระอาจารย์ชื่น ซึ่งมักเขียนภาพบนเพดานของศาลาการเปรียญ ในลักษณะของงานจิตรกรรมไทยประเพณี ที่ได้แรงบันดาลใจจากงานจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ 4 ลงมา และกลุ่มจิตรกรรมแบบจีนที่มักเขียนภาพจิตรกรรมประดับส่วนสถาปัตยกรรมทั้งภายในและภายนอกอาคารด้วยลวดลายเทคนิคการใช้สีแบบจีน

สรุปงานสถาปัตยกรรมและจิตรกรรมที่พบบริเวณริมคลองแควอ้อม

หลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรมที่เป็นอาคารหลังคาคลุมสามารถพบกลุ่มที่มีอายุสมัยเก่าที่สุดในสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยกลุ่มอาคารทรงตึกแบบกระเท่เซรมีอายุสมัยเก่าที่สุดตั้งแต่ราวรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงมา ส่วนอาคารทรงไทยประเพณีน่าจะมีอายุสมัยในช่วงราชวงศ์บ้านพลูหลวงลงมาแล้ว โดยอาคารเหล่านี้ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ให้ใช้งานต่อมาได้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ กระทั่งในราวพุทธศตวรรษที่ 25 จึงพบการสร้างอาคารขึ้นใหม่ในหลายรูปทรงโดยน่าจะมียุคแบบไทยประเพณีในสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นแม่แบบสำคัญ และในระยะแรกน่าจะเป็นอาคารเครื่องไม้ก่อนแล้วจึงพัฒนามาเป็นอาคารเครื่องก่อ นอกจากนี้ยังมีการพัฒนาเป็นอาคารทรวดทรงอื่นเช่นอาคารที่ทำพาไลชายคาปีกนกล้อมทั้ง 4 ด้าน และอาคารที่มีพาไลชายคาปีกนกที่ด้านหน้าและหลังออกมุข รวมทั้งอาคารที่เป็นศาลาการเปรียญเครื่องไม้ล้วนมีอายุสมัยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 ทั้งสิ้น

ส่วนหลักฐานที่เป็นเจดีย์พบว่าสร้างขึ้นอย่างน้อยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ และมีการสร้างเรื่อยมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 เช่นกัน โดยเป็นที่น่าสังเกตว่ารูปแบบเจดีย์ที่ได้รับความนิยมคือเจดีย์ทรงปราสาทและเจดีย์ทรงเครื่องที่มีพัฒนาการที่ค่อนข้างต่อเนื่องลงมาทั้งที่เสื่อมความนิยมในราชธานีแล้ว อีกทั้งมีการสร้างเจดีย์ในรูปแบบใหม่เช่นเจดีย์ทรงระฆังบนฐานรูปเรือสำเภา และเจดีย์ทรงปราสาทยอด ซึ่งทั้งหมดมีแนวโน้มที่เป็นงานศิลปะกรรมแบบงานช่างพื้นบ้านทั้งสิ้น

งานจิตรกรรมฝาผนังเป็นหลักฐานที่พบร่วมกับงานสถาปัตยกรรมจำนวนมาก หลักฐาน
ระยะแรกของงานจิตรกรรมได้แก่ช่วงอยุธยาตอนปลาย-ต้นรัตนโกสินทร์ที่พบเป็นจำนวนไม่มากได้ที่
วัดบางกุ่ม ส่วนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 พบงานจิตรกรรม 2 กลุ่มที่สำคัญคือกลุ่มที่เขียนภาพแบบ
ไทยประเพณี โดยเชื่อว่าเป็นฝีมือของช่างเขียนคนสำคัญคือช่างชั้นรวมทั้งช่างในชั้นลูกศิษย์ รวมทั้ง
กลุ่มช่างที่เขียนภาพจิตรกรรมแบบจีน

บทที่ 5

ความสัมพันธ์ของงานศิลปกรรมกับพัฒนาการชุมชนบริเวณสองฝั่งของลำน้ำแควอ้อม

จากการวิเคราะห์จัดกลุ่มรูปแบบและกำหนดอายุของงานศิลปกรรมที่พบบริเวณพื้นที่ริมคลองแควอ้อม ทั้งงานสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และงานจิตรกรรม ในส่วนที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมพบหลักฐานงานศิลปกรรมเป็นจำนวนมาก ซึ่งมีความหลากหลายทางด้านอายุสมัยที่ซ้อนทับกันในพื้นที่ที่น่าสนใจ งานศิลปกรรมเหล่านี้ย่อมเป็นหลักฐานสำคัญที่จะแสดงให้เห็นพัฒนาการของพื้นที่ในสมัยต่าง ๆ ซึ่งจะได้นำเสนอในบทนี้ อย่างไรก็ตามการวิเคราะห์ในส่วนนี้ยังคงเป็นเพียงข้อสันนิษฐานเบื้องต้นจากหลักฐานทางศิลปกรรมที่มีอยู่เท่านั้น ซึ่งหากในอนาคตมีการศึกษาด้วยชุดวิธีการศึกษาอื่น ๆ อาจสามารถหาคำตอบในประเด็นอื่นเพิ่มเติมและชัดเจนมากขึ้น

พัฒนาการของชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมที่สะท้อนผ่านหลักฐานศิลปกรรม

ชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อม เป็นชุมชนที่เกิดขึ้นภายในเรือกสวนริมคลอง และยากที่จะสืบหาประวัติรวมถึงพัฒนาการของชุมชนจากงานเอกสารได้อย่างชัดเจน ดังนั้นหลักฐานทางศิลปกรรม โดยเฉพาะงานพุทธศิลป์ จึงเป็นหลักฐานสำคัญที่สามารถบ่งชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการของชุมชนนี้ได้กระจ่างขึ้นในระดับหนึ่ง โดยจากการศึกษาหลักฐานทางศิลปกรรมที่ปรากฏทั้งหมด รวมทั้งบริบทของการกระจายตัว อาจสามารถทำให้เห็นสภาพของชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมตามพัฒนาการในช่วงต่าง ๆ ดังนี้

การก่อร่างสร้างชุมชนริมคลองแควอ้อม

พระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 2 และ 3 ที่อัญเชิญมาจากนอกพื้นที่

ในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมพบหลักฐานงานศิลปกรรมในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 19 ลงมาที่เก่าที่สุดคือ พระพุทธรูปหินทราย โดยมากเป็นพระพุทธรูปหินทรายสีแดง สามารถจัดกลุ่มรูปแบบอยู่ในกลุ่มพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 2 และ 3 ที่เป็นที่ยอมรับในราชธานีในราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 (ภาพที่ 233-236) ปะปนกันอยู่ในพื้นที่ตลอดริมคลองแควอ้อม จากรูปแบบที่ค่อนข้างเป็นมาตรฐานตามที่นิยมในราชธานีกรุงศรีอยุธยา และพื้นที่นอกราชธานีอื่น ๆ โดยเฉพาะพื้นที่บริเวณหัวเมืองปากใต้คือบ้านเมืองทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่ปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพมหานคร สมุทรสาคร สมุทรสงคราม ราชบุรี และเพชรบุรี เป็นต้น ซึ่งหินทรายสีแดงเหล่านี้ไม่สามารถพบแหล่งหินหรือแหล่งผลิตงานศิลปกรรมได้ในพื้นที่ที่พบงานศิลปกรรม ทั้งในบริเวณ

แควอ้อมและหัวเมืองปากใต้อื่น ๆ ที่กล่าวมาข้างต้น เว้นเสียแต่เมืองราชบุรี ที่มีแหล่งหินทรายสีแดง ในหน่วยหินเขาหลวง¹⁴⁴ การปรากฏหลักฐานทางศิลปกรรมที่เป็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะแบบอยุธยา ตอนต้นเหล่านี้ อาจจำเป็นต้องตั้งข้อสังเกตเบื้องต้นเสียก่อนว่าพระพุทธรูปเหล่านี้ น่าจะสร้างขึ้นจาก แหล่งใดแหล่งหนึ่งก่อนแล้วจึงได้อัญเชิญจากแหล่งผลิตมาประดิษฐานในพื้นที่

ภาพที่ 233 (ซ้าย) หลวงพ่อฤๅษีศักดิ์สิทธิ์ วัดเพลง ตัวอย่างพระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่นที่ 2 ที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม

ภาพที่ 234 (ขวา) พระพุทธรูปภายในศาลาริมน้ำวัดบางสะแก อัญเชิญมาจากวัดโน ตัวอย่างพระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่นที่ 2 ที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมตอนล่าง

¹⁴⁴ นิคม จิงอยู่สุข, "ทรัพยากรธรณีราชบุรี," ใน ราชบุรี (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2534), 39.

ภาพที่ 235 (ซ้าย) พระพุทธรูปภายในพระอุโบสถเก่าวัดเกาะศาลพระ ตัวอย่างพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 3 ที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม

ภาพที่ 236 (ขวา) พระพุทธรูปอันดีภายในพระวิหารวัดบางสะแก ตัวอย่างพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 3 ที่ได้รับการพอกปูนบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยหลัง

ปัญหาที่สำคัญของพระพุทธรูปกลุ่มนี้คือการที่ไม่สามารถทราบได้ว่าเคลื่อนย้ายอัญเชิญมาประดิษฐานในพื้นที่ในช่วงเวลาใดแน่ แต่น่าสังเกตว่ากลุ่มพระพุทธรูปที่อัญเชิญมาประดิษฐานเป็นพระพุทธรูปประธานมักเป็นพระพุทธรูปที่เทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 2 และมักที่จะมีขนาดใหญ่กว่าพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 3 ที่มีขนาดเล็กกว่า และมักประดิษฐานในฐานะของพระอันดีอยู่เสมอ (ภาพที่ 237-238) อาจสามารถเป็นภาพสะท้อนได้ว่าพระพุทธรูปเหล่านี้คงมิได้ถูกเคลื่อนย้ายอัญเชิญมาในคราวเดียว แต่น่าจะมีการทยอยอัญเชิญมาประดิษฐานเป็นระลอก ๆ รวมทั้งการความสมบูรณ์และการกระจายตัวของพระพุทธรูปทั่วทั้งบริเวณริมคลองแควอ้อม (แผนที่ที่ 5) อาจสะท้อนให้เห็นว่าพระพุทธรูปส่วนใหญ่ น่าจะอัญเชิญมาประดิษฐานตั้งแต่เมื่อครั้งแรกสร้างพระพุทธรูป มิใช่การอัญเชิญเข้ามาในสมัยหลัง

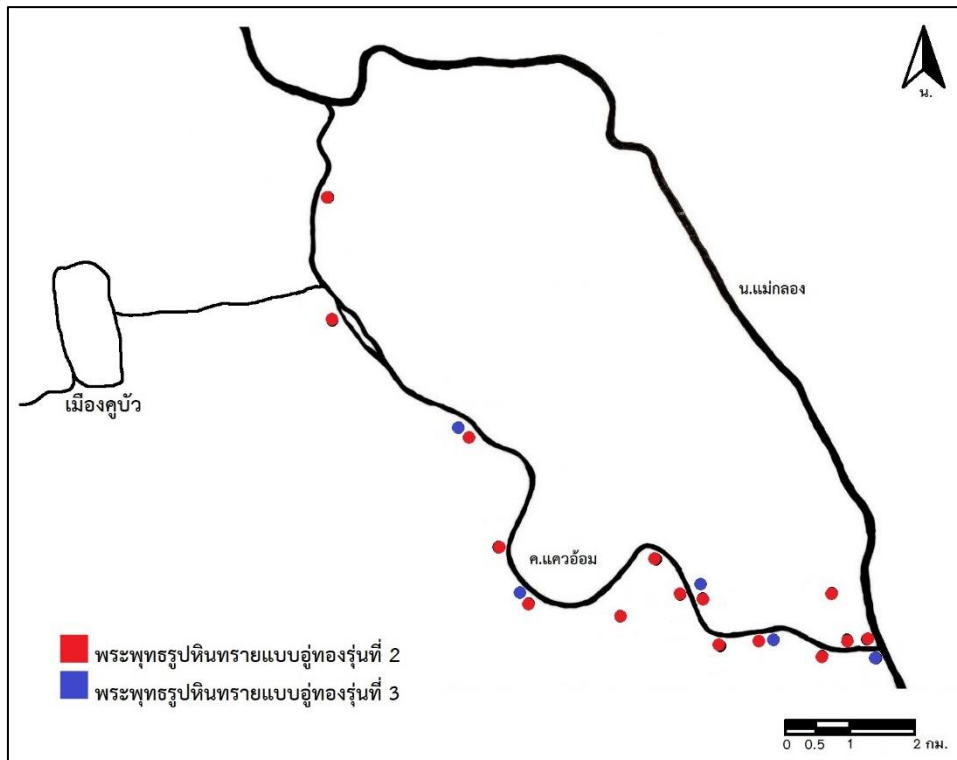
อย่างไรก็ดี โดยปรกติการนำรูปเคารพหรือพระพุทธรูปมาประดิษฐานยังที่ใดที่หนึ่งย่อมต้องมีงานศิลปกรรมอย่างอื่น ๆ โดยเฉพาะงานสถาปัตยกรรมควบคู่กันไปด้วย แต่ในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมนั้นกลับไม่พบหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรม รวมทั้งใบเสมาที่อาจร่วมสมัยกับพระพุทธรูปได้เลย เป็นไปได้หรือไม่ว่าหากพระพุทธรูปกลุ่มนี้ได้อัญเชิญมาประดิษฐานในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมตั้งแต่แรกสร้างในราวพุทธศตวรรษที่ 20 จริง อาคารหรืองานสถาปัตยกรรมที่เคย

ประดิษฐานพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้นอาจสามารถเป็นอาคารที่ไม่มั่นคงถาวรหรืออาจถูกรื้อทิ้งเพื่อสร้างอาคารหลังใหม่ในสมัยหลังลงมา และอาคารเหล่านั้นอาจมีฐานะเป็นเพียงวิหารสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปเท่านั้น ซึ่งสอดคล้องกับระเบียบแผนผังของวัดในสมัยอยุธยาตอนต้นที่ให้ความสำคัญกับเจดีย์ประธานและพระวิหารหลวง แต่สำหรับวัดนอกราชธานีจึงอาจมีเพียงพระวิหารหลวงสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปเท่านั้นก็ได้

ภาพที่ 237 (ซ้าย) พระพุทธรูปในพระวิหารวัดบางสะแก สันเกตว่าพระพุทธรูปประธานเป็นพระพุทธรูปแบบอุ้งทองรุ่นที่ 2 ที่มีขนาดใหญ่ ส่วนพระพุทธรูปอันดับด้านข้าง 2 องค์ เป็นพระพุทธรูปที่เทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปแบบอุ้งทองรุ่นที่ 3 และมีขนาดเล็กกว่า

ภาพที่ 238 (ขวา) พระพุทธรูปภายในพระอุโบสถแก้ววัดเกาะศาลพระ มีพระพุทธรูปประธานเป็นพระพุทธรูปที่เทียบเคียงได้กับแบบอุ้งทองรุ่นที่ 2 และพระพุทธรูปแบบอุ้งทองรุ่นที่ 3 มีขนาดเล็กกว่า ประดิษฐานเป็นพระพุทธรูปอันดับด้านหน้า

แผนที่ที่ 5 แผนที่แสดงการกระจายตัวของหลักฐานงานศิลปกรรมในสมัยอยุธยาตอนต้น

พระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนต้น อาจสามารถเป็นหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ลงมา น่าจะเริ่มมีการตั้งชุมชนมาตั้งแต่ในช่วงสมัยอยุธยาตอนต้นอย่างน้อยในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - พุทธศตวรรษที่ 20 ซึ่งอาจเป็นชุมชนขนาดเล็กที่มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน และได้อัญเชิญพระพุทธรูปหินทรายเหล่านี้มาประดิษฐานเป็นประธานของวัดโดยอาคารที่ประดิษฐานอาจมีฐานะเป็นพระวิหาร เนื่องจากไม่พบใบเสมาและอาจถูกรื้อทิ้งลงในสมัยหลังเพื่อสร้างอาคารขึ้นใหม่ในสมัยหลัง

ใบเสมา หลักฐานยืนยันการสร้างศาสนสถาน

หลักฐานสำคัญที่สามารถบ่งชี้ยืนยันการมีอยู่ของการสถาปนาวัดที่มีการผูกพัทธสีมา อย่างเป็นลักษณะตามพุทธบัญญัติคือใบเสมา ซึ่งใบเสมาที่พบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมที่มีอายุสมัยเก่าที่สุด มีทั้งกลุ่มที่มีลวดลายแกะสลักเรียบร้อยสมบูรณ์เป็นรูปใบไม้ ดอกไม้ โดยเฉพาะดอกโบตั๋นหรือดอกพุดตาน ซึ่งใบเสมากลุ่มนี้สามารถกำหนดอายุสมัยอยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 ลงมา เช่น ใบเสมาของวัดโบสถ์ สมุทรสงคราม (ภาพที่ 239) นอกจากนี้ยังมีกลุ่มที่มีขนาดสัดส่วนใกล้เคียงกันแต่ยังไม่มีลวดลายแกะสลักลวดลาย หรือมีการแกะสลักลวดลายแล้วเสร็จเฉพาะลายเส้นรอบนอกเท่านั้น รวมทั้งใบเสมาที่เป็นช่วงหัวเหลี่ยมหัวต่อระหว่างแบบอยุธยาตอนกลางกับอยุธยาตอน

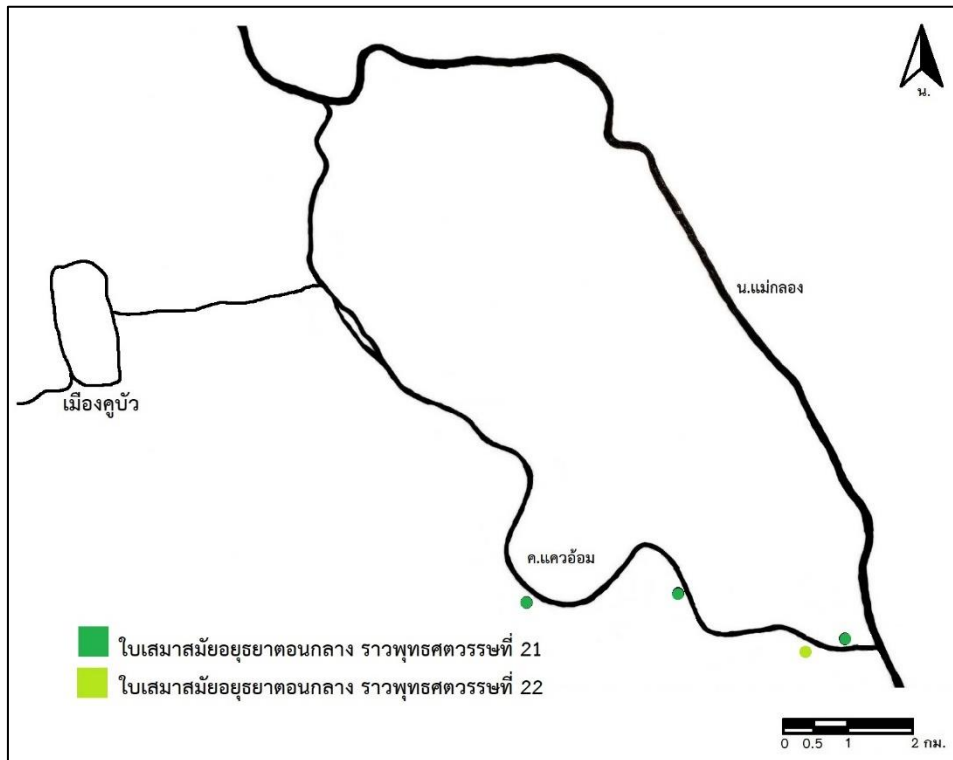
ปลาย ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 กล่าวคือมีขนาด และทรวดทรงคล้ายกับใบเสมาสมัย
อยุธยาตอนกลางอยู่แต่ลวดลายที่ปรากฏค่อนข้างไปทางอยุธยาตอนปลายแล้ว เช่น ใบเสมาที่วัดบาง
เกาะเทพศักดิ์ (ภาพที่ 240) โดยใบเสมากลุ่มนี้มักพบกระจุกตัวทางตอนใต้ของคลองแควอ้อมในเขต
จังหวัดสมุทรสงคราม (แผนที่ที่ 6)

อย่างไรก็ดีในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 นี้เอง ก็กลับไม่พบพระพุทธรูปที่มีพุทธ
ลักษณะตามที่นิยมในช่วงเวลาดังกล่าวเช่นกัน จึงเป็นไปได้ว่าใบเสมาเหล่านี้ อาจเกิดจากการผูกพัทธ
สีมาภายหลังเพื่อให้มีพระอุโบสถที่สมบูรณ์ตามพุทธบัญญัติ โดยวัดมีพระพุทธรูปในสมัยอยุธยา
ตอนต้นประดิษฐานอยู่มากพอสมควรแล้วจึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องจัดสร้างหรืออัญเชิญ
พระพุทธรูปมาประดิษฐานเพิ่มเติมในช่วงเวลาดังกล่าว

ภาพที่ 239 (ซ้าย) ใบเสมาวัดโบสถ์ มีอายุสมัยเก่าที่สุดในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม ราวครึ่งหลังของพุทธ
ศตวรรษที่ 21

ภาพที่ 240 (ขวา) ใบเสมาวัดบางเกาะเทพศักดิ์ ใบเสมาในช่วงปลายสมัยอยุธยาตอนกลาง ราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษ
ที่ 22

แผนที่ที่ 6 แผนที่แสดงการกระจายตัวของงานศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนกลาง

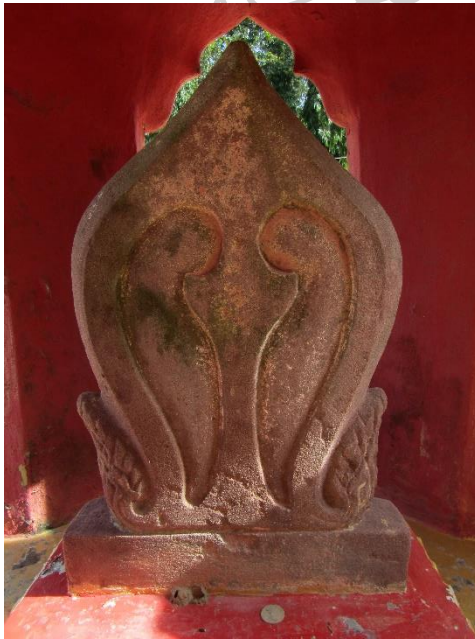
หากนำหลักฐาน 2 ประการสำคัญนี้มาช่วยในการวิเคราะห์การเกิดขึ้นของชุมชนในพื้นที่บริเวณนี้ จึงอาจสามารถกล่าวโดยสรุปได้ว่า พื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมน่าจะมีการก่อร่างสร้างตัวขึ้นอย่างน้อยในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - พุทธศตวรรษที่ 20 โดยอาจเป็นชุมชนขนาดเล็กที่น่าจะมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน โดยกระจุกตัวอยู่บริเวณทางตอนใต้ของคลองแควอ้อม วัดเหล่านี้ในระยะแรกคงเป็นวัดที่มีเพียงวิหารสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปหินทรายแดงในสมัยอยุธยาตอนต้น ซึ่งวิหารเหล่านี้คงคงถูกรื้อทิ้งลงเพื่อสร้างอาคารใหม่ในสมัยหลัง

ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนกลางจึงมีการผูกพัทธสีมาเป็นพระอุโบสถซึ่งมีจำนวนไม่มากนักเนื่องจากพระอุโบสถยังมิได้มีความจำเป็นจะต้องมีในทุกวัด ส่วนพระพุทธรูปคงจะมีปริมาณมากพอสมควรแล้วจึงไม่จำเป็นต้องจัดสร้างหรืออัญเชิญมาประดิษฐานเพิ่มเติมจึงทำให้ไม่พบหลักฐานการเพิ่มขึ้นของพระพุทธรูปในช่วงสมัยอยุธยาตอนกลาง

สมัยอยุธยาตอนปลาย ช่วงเวลาของการขยายตัวของชุมชนริมคลองแควอ้อม

พระอุโบสถ และใบเสมา ความศรัทธากับการสร้างเสนาสนะใหม่

เมื่อพิจารณาถึงรูปแบบของงานศิลปกรรมทั้งใบเสมาและอาคารหลังคาคลุมพบว่า ล้วนมีอายุสมัยอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 23 ลงมา โดยน่าจะมีใบเสมาของวัดราชบุรณะเป็นจุดสกัด (ภาพที่ 241) เนื่องจากมีรูปแบบที่สามารถเปรียบเทียบกับอายุสมัยกับใบเสมาของวัดไชยวัฒนารามได้ ดังนั้นจึงควรมีอายุสมัยที่หลังลงมาเล็กน้อยในช่วงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง หรือรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ได้ และหลังจากนั้นก็นิยมใบเสมารูปแบบต่าง ๆ ที่ได้รับแรงบันดาลใจจากใบเสมาในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงที่พัฒนารูปแบบลงมาเป็นแบบท้องถิ่น หรือกลุ่มใบเสมาแบบอัมพวา (ภาพที่ 242) ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 23 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 สอดคล้องกับตัวอาคารสถาปัตยกรรมที่มีจุดร่วมเช่นเดียวกันคือการทำอาคารทรงกระเท่เชอร์ หรืออาคารที่มีการก่อแผงหน้าบันขึ้นไปจนจรดดอกไม้ด้านบน และเทคนิคการรับน้ำหนักด้วยผนังแบบที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลายในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงมา (ภาพที่ 243) รวมทั้งอาคารทรงไทยประเพณีคือพระอุโบสถของวัดโบสถ์ (ภาพที่ 244) ที่สามารถเปรียบเทียบได้กับพระอุโบสถในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลายในราวราชวงศ์บ้านพลูหลวงลงมาแล้ว

ภาพที่ 241 (ซ้าย) ใบเสมาวัดราชบุรณะ จุดสกัดของใบเสมาแบบอยุธยาตอนปลาย ที่น่าจะมีอายุสมัยร่วมสมัยหรือหลังกว่าใบเสมาของวัดไชยวัฒนารามเล็กน้อย

ภาพที่ 242 (ขวา) ใบเสมาของพระอุโบสถเก่าวัดอินทารามบางใบมีลักษณะที่คลี่คลายจากใบเสมาที่นิยมในราชธานีสมัยอยุธยาตอนปลายจนมีรูปแบบเฉพาะตัว

ภาพที่ 243 พระอุโบสถวัดเหมืองใหม่ ตัวอย่างการเลือกใช้ลักษณะอาคารทรงกระเทาะ
ที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลาย

ภาพที่ 244 พระอุโบสถวัดโบสถ์ ตัวอย่างของอาคารแบบไทยประเพณี ลักษณะเทียบเคียงได้กับพระอุโบสถ
ในสมัยอยุธยาตอนปลาย

การเพิ่มขึ้นของปริมาณงานศิลปกรรมอย่างก้าวกระโดดโดยเฉพาะงานสถาปัตยกรรมและใบเสมา ซึ่งเป็นงานศิลปกรรมที่มีความเกี่ยวเนื่องกันในเรื่องคติการสร้าง คงเป็นช่วงเวลาที่ยาวนานในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมเริ่มมีการขยายเสนาสนะขึ้นมาใหม่ ซึ่งอาจเป็นการสร้างพระอุโบสถเพื่อทดแทนอาคารหลังเดิมที่น่าจะเป็นพระวิหารที่อาจสร้างขึ้นร่วมสมัยกับพระพุทธรูปประธานในสมัยอยุธยาตอนต้น ที่อาจมีสภาพเก่าเกินกว่าจะใช้งานได้แล้วก็เป็นได้ และยังสัมพันธ์กับระบบแผนผังวัดในสมัยอยุธยาตอนปลายที่ให้ความสำคัญกับพระอุโบสถในฐานะประธานของวัดแต่อย่างไรก็ดีพระอุโบสถและใบเสมาเหล่านี้ อาจสามารถเป็นภาพสะท้อนความมั่งคั่งของชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมโดยเฉพาะทางตอนใต้ของคลองแควอ้อมในสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งเป็นชุมชนเดิมมาแล้วอย่างน้อยตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนต้น

การซ่อมแปลงพระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยาตอนต้นให้กลายเป็นแบบอยุธยาตอนปลาย

ส่วนพระพุทธรูปถึงแม้ว่าโดยเนื้อแท้ด้านในจะเป็นพระพุทธรูปหินทรายสีแดงแบบสมัยอยุธยาตอนต้น ที่อัญเชิญจากแหล่งผลิตเข้ามาประดิษฐานในพื้นที่ก็ตาม แต่หลักฐานสำคัญเกี่ยวกับการบูรณปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปเหล่านั้นสามารถบ่งชี้ว่าเป็นฝีมืองานช่างในสมัยอยุธยาตอนปลายได้ (ภาพที่ 245) โดยเฉพาะการทำพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระจักรพรรดิ หรือพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ (ภาพที่ 246) ซึ่งสามารถพบตัวอย่างของพระพุทธรูปในลักษณะนี้ได้ ในราชธานีกรุงศรีอยุธยา เช่น วัดพระพุทธรูปประธานของพระอุโบสถวัดหน้าพระเมรุราชิการามพระนครศรีอยุธยา ซึ่งมีรูปแบบสัมพันธ์กับพระพุทธรูปในเมรุราชของวัดไชยวัฒนาราม ซึ่งมีประวัติการก่อสร้างชัดเจนในสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งเป็นงานที่ได้รับการอุปถัมภ์โดยราชสำนัก

การปรากฏพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระจักรพรรดิ ในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมซึ่งเป็นชุมชนที่ตั้งห่างจากเขตของเมืองใหญ่คือเมืองแม่กลองลงมามากแล้ว น่าจะเป็นภาพที่สะท้อนให้เห็นว่าแนวความคิด และรูปแบบงานศิลปกรรมที่ปรากฏในราชธานี โดยช่างหลวง สามารถมาปรากฏขึ้นภายในชุมชนขนาดเล็กนี้ได้ อาจเนื่องด้วยความรู้และก้าวหน้าทางสังคมในราชธานี และแสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้น่าจะมีช่างที่มีฝีมือและมีทุนในการจัดสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง หรืออาจได้รับการอุปถัมภ์จากเจ้านายหรือคหบดีที่มั่งมีในพื้นที่ได้อีกประการหนึ่ง

นอกจากพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระจักรพรรดิราชแล้ว ยังสามารถพบพระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะภายหลังการบูรณะซ่อมแปลงจนมีลักษณะแบบอยุธยาตอนปลายแล้วอย่างเห็นได้ชัด อีกจำนวนมาก

เมื่อพิจารณาร่วมกับการกระจายตัวของหลักฐานด้วยแล้วพบว่าหลักฐานทั้งหมดยังคงกระจุกตัวอยู่บริเวณทางตอนใต้ของคลองแควอ้อม รายล้อมกับแหล่งงานศิลปกรรมเดิมที่เกิดขึ้นอย่างน้อยในช่วงสมัยอยุธยาตอนกลาง จึงเชื่อได้ว่างานศิลปกรรมในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลายคงเกิดขึ้นเพื่อรองรับการขยายตัวของชุมชนที่มากขึ้น จำเป็นต้องมีวัดมากขึ้น และอาจแสดงให้เห็นถึงความมั่งคั่งและความก้าวหน้าทันสมัยของชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย ก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ด้วย

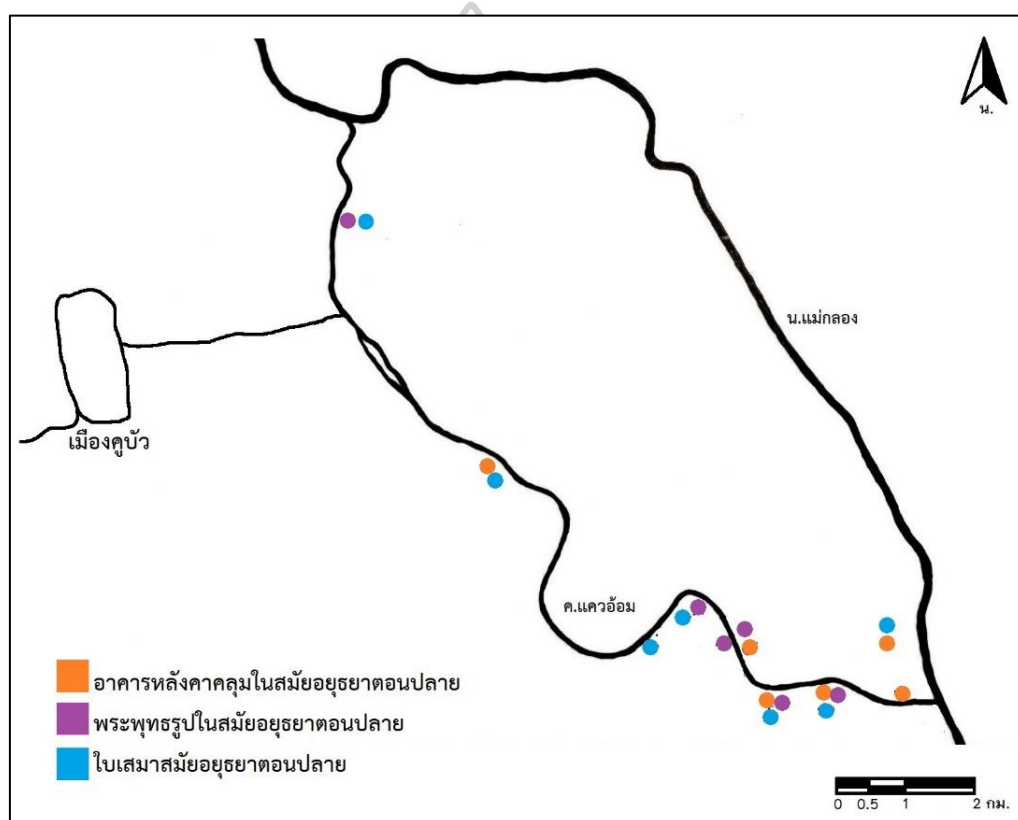

ภาพที่ 245 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดบางสะแก ตัวอย่างพระพุทธรูปหินทรายแดงแบบอยุธยาตอนต้นที่ได้รับการบูรณซ่อมแปลงเป็นพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนปลาย

ภาพที่ 246 (ขวา) พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างพระจักรพรรดิ วัดบางสะแก ตัวอย่างการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องในสมัยอยุธยาตอนปลาย ในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมด้วยงานปูนปั้นลงบนพระพุทธรูปหินทรายแดงในสมัยอยุธยาตอนต้น

อาจสามารถสรุปได้ว่างานศิลปกรรมในในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลายที่พบในพื้นที่โดยเฉพาะงานสถาปัตยกรรมและใบเสมา ซึ่งเป็นงานศิลปกรรมที่มีความเกี่ยวเนื่องกันในเรื่องการสร้าง รวมทั้งพระพุทธรูปที่เป็นการนำพระพุทธรูปเก่าที่มีรูปแบบแบบพระพุทธรูปในสมัยอยุธยา

ตอนต้นมาบูรณปฏิสังขรณ์ให้มีลักษณะตามที่นิยมในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย ก็มีอายุสมัยและปริมาณที่ค่อนข้างสัมพันธ์กัน การเพิ่มขึ้นของปริมาณงานศิลปกรรมอย่างก้าวกระโดด ก็คงเป็นไปได้เพื่อตอบสนองการขยายตัวของชุมชนในห้วงเวลาดังกล่าว จึงเป็นภาพสะท้อนของชุมชนในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลายว่าเป็นช่วงเวลาที่มีการขยายตัวของชุมชนที่มีความมั่งคั่งและซับซ้อนขึ้นบริเวณทางตอนใต้ของคลองแควอ้อม (แผนที่ที่ 7) ซึ่งมีชุมชนเดิมเกิดขึ้นมาแล้วอย่างน้อยในสมัยอยุธยาตอนต้น แต่คงจะยังไม่หนาแน่นมากนัก และชุมชนที่ขยายตัวขึ้นในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลายนี้คงมีความเจริญอยู่จนถึงการล่มสลายของราชธานีกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310

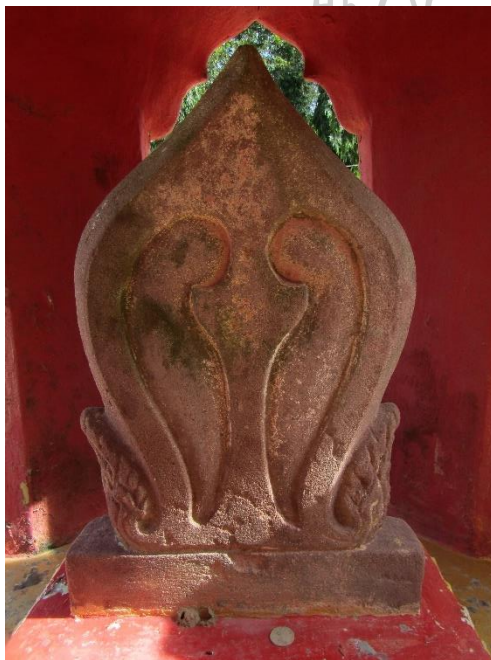
แผนที่ที่ 7 แผนที่แสดงการกระจายตัวของงานศิลปกรรมในสมัยอยุธยาตอนปลาย

สมัยธนบุรี - ต้นรัตนโกสินทร์ การฟื้นฟูชุมชนและงานศิลปกรรมช่วงหลังสงคราม

ภายหลังการล่มสลายของราชธานีกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 2310 หัวเมืองต่าง ๆ ของกรุงศรีอยุธยาย่อมต้องได้รับผลกระทบจากเหตุการณ์ครั้งนั้นเช่นเดียวกัน หลักฐานเอกสารที่มีการกล่าวถึงพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมภายหลังสงครามเสียกรุง มักจะกล่าวถึงค่ายเงินบางกุ่มซึ่งอยู่บริเวณปากน้ำของแควอ้อมที่ออกสู่น้ำแม่กลองสายหลัก ในช่วงเวลาหลังสงครามครั้งนั้นพื้นที่บริเวณริมคลองคงได้รับผลกระทบด้วยเช่นกัน

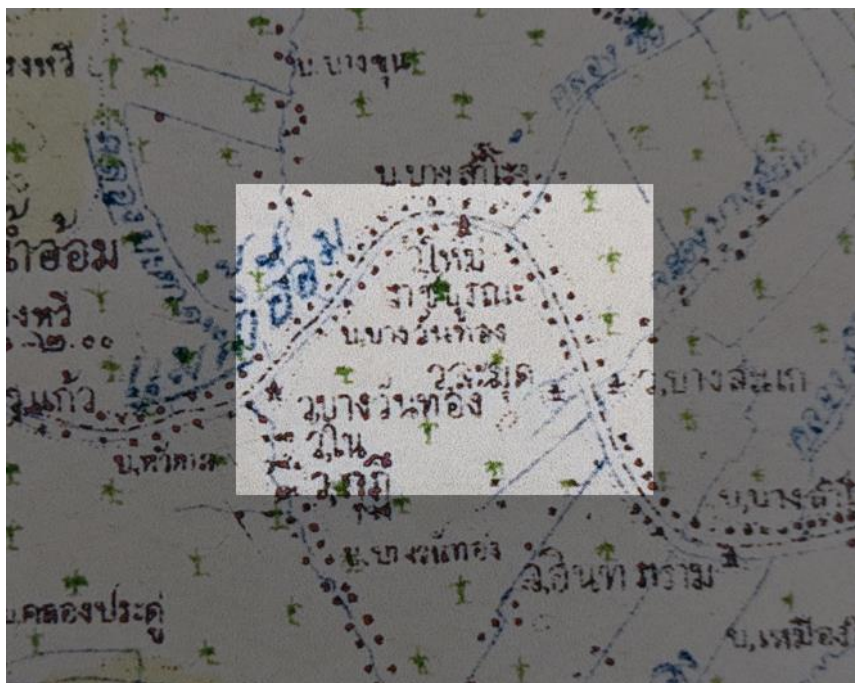
การลดขนาดของชุมชนภายหลังสงคราม

หลักฐานบางประการที่ทำให้เชื่อได้ว่าพื้นที่บริเวณนี้คงได้รับผลกระทบจากสงครามเสียกรุงในระดับหนึ่งคือ การปล่อยให้วัดบางแห่งถูกทิ้งร้างลงไป เช่นวัดราชบุรณะที่น่าจะถูกทิ้งร้างจากการเสียกรุงได้หรือไม่ เนื่องจากหลักฐานทางศิลปกรรมที่วัดนี้บ่งชี้ให้เห็นว่าพัฒนาการของงานศิลปกรรมนั้นขาดหายไปอย่างเห็นได้ชัดในช่วงต้นกรุง กล่าวคืองานศิลปกรรมเริ่มแรกคือใบเสมาและธรรมาสน์ (ภาพที่ 247-248) สามารถกำหนดอายุสมัยได้ในช่วงอยุธยาตอนปลาย จากนั้นจึงข้ามไปพบหลักฐานในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ลงมาแล้ว ซึ่งคู่สัมพันธ์กับชื่อของวัดที่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 6 ปรากฏชื่อว่า “วัดใหม่ราชบุรณะ” (แผนที่ที่ 8) จึงอาจชวนให้คิดว่าวัดแห่งนี้คงทิ้งร้างลงจนมีการบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นเป็นวัดใหม่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5

ภาพที่ 247 (ซ้าย) ใบเสมาวัดราชบุรณะ สามารถกำหนดอายุได้ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ราวรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง - สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ภาพที่ 248 (ขวา) ธรรมาสน์วัดราชบุรณะ กำหนดอายุได้ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ราวรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ลงมา

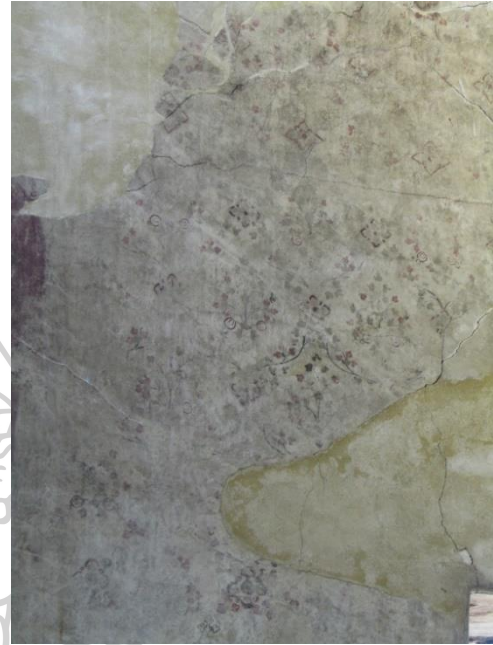
แผนที่ที่ 8 แผนที่เก่าที่ทำการสำรวจในปี พ.ศ. 2455 ปรากฏชื่อวัดราชบุรณะที่ยังคงใช้ชื่อว่าวัดใหม่ราชบุรณะ (ที่มาภาพ : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

อย่างไรก็ดีการพบหลักฐานทางศิลปกรรมที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อจากงานศิลปกรรมแบบอยุธยาตอนปลายและศิลปะแบบต้นรัตนโกสินทร์ด้วย การปรากฏหลักฐานเช่นนี้ทำให้สามารถเชื่อว่าพื้นที่ทางตอนใต้ อาจจะมีขนาดของชุมชนที่เล็กลง โดยอาจเป็นเพราะการแตกกระจายของประชาชนในพื้นที่ในช่วงสงคราม แต่เมื่อเหตุการณ์คลี่คลายลงแล้ว ประชาชนคงจะกลับมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณพื้นที่เดิม และเริ่มมีทุนทรัพย์ในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดเก่าในสมัยอยุธยาตอนปลาย หรือก่อนหน้านั้นให้สามารถใช้งานได้ในช่วงธนบุรี - ต้นรัตนโกสินทร์

การฟื้นฟูชุมชนและงานศิลปกรรมภายหลังสงคราม

เมื่อบ้านเมืองเริ่มมีความมั่นคงและเสถียรภาพมากขึ้น การฟื้นฟูชุมชนและงานพุทธศิลป์ก็เริ่มเกิดขึ้นตามมาด้วย หลักฐานสำคัญ เช่น วัดบางกุ้ง ซึ่งอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกับค่ายจันทน์บางกุ้ง วัดนี้สามารถพบงานสถาปัตยกรรมแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย รวมทั้งใบเสมาในสมัยอยุธยาตอนปลายด้วยเช่นกัน และภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในอาคารก็อาจเขียนขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย - ช่วงรัชกาลที่ 1 ของรัตนโกสินทร์ด้วยก็ได้ แต่ในงานสถาปัตยกรรมเหล่านี้กลับพบงานบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยหลังลงมาอย่างน้อยถึงในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น ลักษณะเค้าพระพักตร์ของหลวงพ่อนิลมณี พระพุทธรูปประธาน (ภาพที่ 249) ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนเป็นลายแผงตามที่นิยมในศิลปะสมัย

รัชกาลที่ 3 (ภาพที่ 250) รวมทั้งเครื่องถ้วยที่กำหนดอายุได้ในราวต้นรัตนโกสินทร์ที่ประดับบนแผงหน้าบัน (ภาพที่ 251) ดังนั้นถึงแม้ว่าวัดบางกุ่มจะมีสภาพที่ถูกทิ้งร้าง แต่น่าเชื่อว่าการทิ้งร้างของวัดบางกุ่มคงเกิดขึ้นอย่างน้อยหลังช่วงรัชกาลที่ 3 ลงมาแล้ว

ภาพที่ 249 (ซ้าย) หลวงพ่อนิลมณี พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ่ม ได้รับการบูรณะจนมีเค้าพระพักตร์คล้ายพระพักตร์พระพุทธรูปในสมัยรัชกาลที่ 3

ภาพที่ 250 (ขวา) งานจิตรกรรมฝาผนังของพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ่ม ปะดับด้วยลวดลายที่ซ้ำ ๆ กันหรือที่เรียกว่าลายแผง ซึ่งเป็นที่นิยมในช่วงรัชกาลที่ 3 เป็นหลักฐานบ่งชี้ว่าพระอุโบสถแห่งนี้ น่าจะได้รับการบูรณะครั้งใหญ่ในช่วงเวลาดังกล่าว

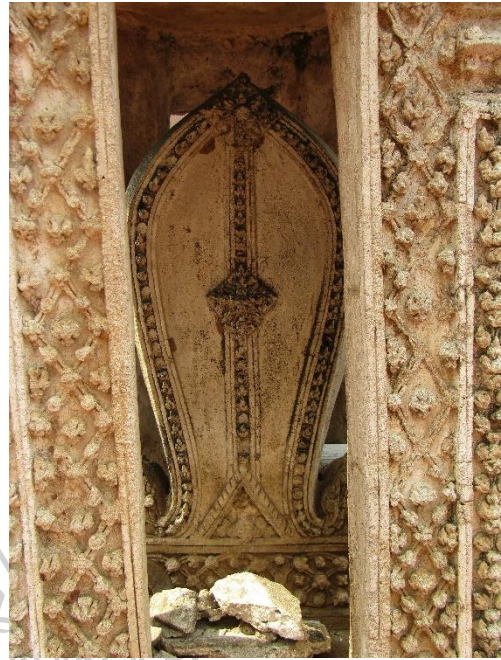

ภาพที่ 251 เครื่องถ้วยเบญจรงค์บนแผงหน้าบันของพระอุโบสถเก่าวัดบางกุ่ม ราวรัชกาลที่ 2-3

เช่นเดียวกับกรณีของวัดเกาะศาลพระ (ภาพที่ 252) ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกันคือเป็นอาคารพระอุโบสถที่สามารถกำหนดอายุว่าสร้างขึ้นอย่างน้อยที่สุดน่าจะอยู่ในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย และน่าจะมีการต่อเติมหลังคาพาไลออกมาในสมัยรัตนโกสินทร์ เนื่องจากมีใช้ระเบียบแบบแผนทรวดทรงของอาคารในสมัยอยุธยาตอนปลาย อีกทั้งใบเสมาหินทรายแดงขนาดเล็กในสมัยอยุธยาตอนปลาย (ภาพที่ 253) แต่ก็สามารถพบหลักฐานศิลปกรรมในสมัยหลังปะปนกันอยู่ โดยเฉพาะใบเสมาและซุ้มเสมาปรากฏหลักฐานการก่อพอกด้วยปูนปั้นลวดลายประดับบนงานศิลปกรรมเดิม (ภาพที่ 254) จากการวิเคราะห์ลวดลายปูนปั้นที่พอกขึ้นมาภายหลัง เช่นลายดอกพุดตานก้านแย่ง ที่ปรากฏบนแผงหน้าบันของซุ้มเสมา (ภาพที่ 255) รวมทั้งลวดลายอื่น ๆ ที่ปรากฏอยู่ในใบเสมาบ่งชี้ให้เห็นว่าเป็นการบูรณะอย่างน้อยในช่วงรัชกาลที่ 3 มาก่อนแล้ว และอาจได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์อีกในสมัยหลังในราวรัชกาลที่ 6 ลงมาอีกครั้งหนึ่ง

ภาพที่ 252 พระอุโบสถหลังเก่าของวัดเกาะศาลพระ เดิมเชื่อว่าน่าจะเป็นทรงอาคารกระแทะในสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่มีการต่อเติมพาไลรอบในสมัยรัตนโกสินทร์

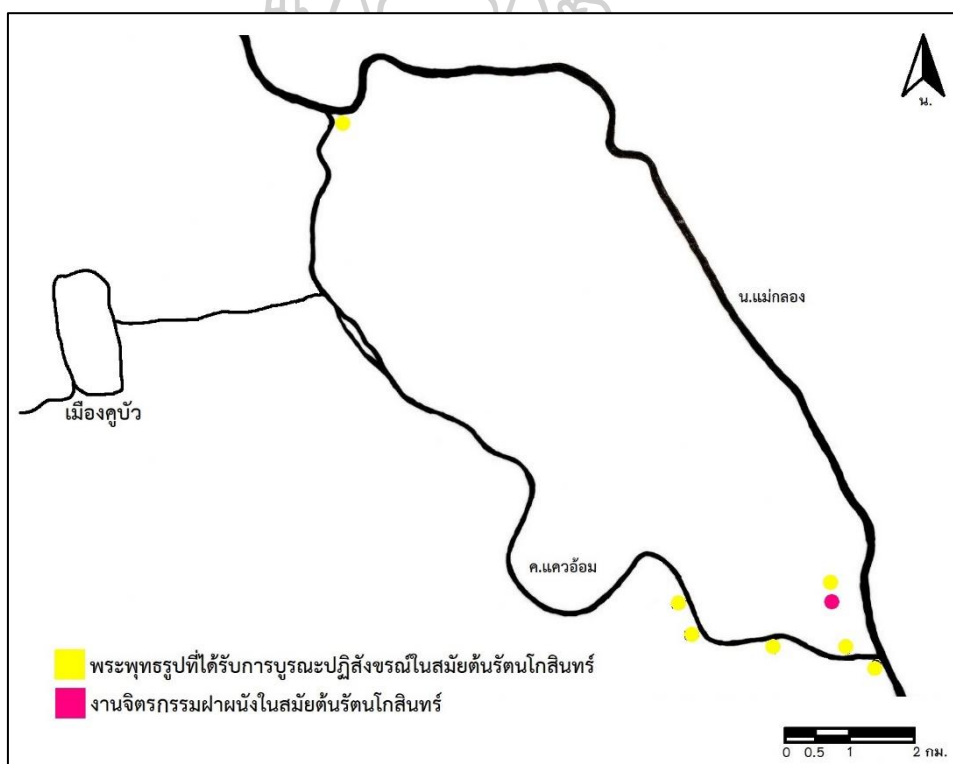
ภาพที่ 253 (ซ้าย) ใบเสมาเดิมของวัดเกาะศาลพระเป็นใบเสมาหินทรายแดง แบบอยุธยาตอนปลาย

ภาพที่ 254 (ขวา) ใบเสมาเดิมของวัดเกาะศาลพระที่ต่อมามีการปั้นปูนประดับโดยระเบียบลวดลายเทียบเคียงได้กับงานศิลปกรรมสมัยรัชกาลที่ 3

ภาพที่ 255 ชุ่มเสมาของวัดเกาะศาลพระ ประดับด้วยลวดลายก้านแย่ง และลายดอกพุดตาน เทียบเคียงได้กับลวดลายที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 3

เมื่อพิจารณาจากตำแหน่งของงานศิลปกรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (แผนที่ที่ 9) พบว่าพื้นฐานของงานศิลปกรรมระยะนี้เกิดจากการจากการซ่อมงานศิลปกรรมเดิมที่มีอยู่ในพื้นที่เดิม คือทางตอนใต้ของคลองแควอ้อม ไม่ได้มีการสร้างวัดใหม่ งานศิลปกรรมในช่วงนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็น ภาพสะท้อนของพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมในช่วงสร้างบ้านแปงเมืองขึ้นใหม่ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา อาจมีการรวมกลุ่มของประชาชนที่กระจัดกระจายกลับมารวมตัวกันใหม่เป็นชุมชน และเป็นช่วงเวลาที่การเติบโตของงานศิลปกรรมไม่แพร่หลายเหมือนในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ในช่วงเวลาการก่อร่างสร้างตัวนี้เองน่าจะเป็นพื้นฐานให้กับสมัยหลังในช่วงรัชกาลที่ 5 ลงมา ที่ทำให้มีการเติบโตของงานศิลปกรรมขึ้นมาใหม่อีกระลอกและดูเหมือนว่าจะเจริญมากกว่าระลอกของงานสมัยอยุธยาตอนปลาย

แผนที่ที่ 9 แผนที่แสดงการกระจายตัวของงานศิลปกรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ชุมชนริมคลองแควอ้อมใน พุทธศตวรรษที่ 25

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 ในระยะเวลา 100 ปีนี้ เป็นช่วงเวลาที่พื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมพบงานศิลปกรรมขึ้นเป็นจำนวนมาก งานศิลปกรรมเหล่านี้ปรากฏประเด็นที่น่าสนใจทั้งการกระจายตัว แรงบันดาลใจและอิทธิพลของงานช่าง ที่น่าจะมีปัจจัยหลักมาจาก

เส้นทางคมนาคมที่เปลี่ยนแปลงและรวดเร็วขึ้น งานศิลปกรรมบางประเภทเดินทางเข้าสู่พื้นที่อย่างรวดเร็ว แต่ก็มี การสืบทอดงานศิลปกรรมบางประเภทที่ไม่เป็นที่นิยมในราชธานี รวมทั้งงานช่างที่สะท้อนกลุ่มคนต่างชาติในพื้นที่แคว้อ้อม

การเปลี่ยนแปลงเส้นทางคมนาคม ความเจริญ และแรงบันดาลใจของช่าง

การเปลี่ยนแปลงเส้นทางคมนาคม ซึ่งนำความเจริญและแรงบันดาลใจจากราชธานี มาสู่ช่างที่อยู่บริเวณหัวเมืองเป็นประเด็นแรกที่จำเป็นต้องกล่าวถึง เหตุเพราะช่วงเวลาในพุทธศตวรรษที่ 25 อาจนับเนื่องจากรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ที่เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติในปี พ.ศ. 2394 หรือช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 สืบเนื่องมาจนถึงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ 9 โดยในระยะเวลา 100 ปีนี้ เป็นช่วงเวลาในพื้นที่บริเวณริมคลองแคว้อ้อมพบงานศิลปกรรมขึ้นเป็นจำนวนมาก และน่าสนใจทั้งการกระจายตัว แรงบันดาลใจและอิทธิพลของงานช่าง รวมทั้งภาพสะท้อนเส้นทางคมนาคมใหม่ ๆ ในพื้นที่ ที่ทำให้หัวเมืองกับราชธานีกรุงเทพฯ สามารถติดต่อกันได้อย่างรวดเร็วมากยิ่งขึ้นอย่างไม่เคยมีมาก่อน

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเชื่อมเส้นทางจากลุ่มน้ำเจ้าพระยามายังลุ่มน้ำแม่กลอง ผ่านคลองภาษีเจริญและคลองดำเนินสะดวก เส้นทางคลองขุดดังกล่าวทำให้การเดินทางติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับราชบุรีง่ายขึ้น และไม่ต้องวกกลับมาถึงบริเวณเมืองสมุทรสงครามตามเส้นทางคมนาคมสายเก่าคือคลองสุนัขหอนและคลองมหาชัย ปัจจัยนี้เองนี่จะทำให้เมืองราชบุรีมีการขยายตัวมากขึ้นกว่าเดิม อีกทั้งในช่วงรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มมีเส้นทางคมนาคมใหม่เกิดขึ้นอีกอย่างหนึ่งคือทางรถไฟสายใต้ในปีพ.ศ. 2466 ทางรถไฟสายทาจีนและแม่กลอง ในปี พ.ศ. 2447 และ พ.ศ. 2448 ตามลำดับ ซึ่งช่วยลดระยะเวลาการเดินทางได้เป็นอย่างมาก แต่ก็ได้หมายความว่าเส้นทางคมนาคมทางน้ำจะถูกลดความสำคัญลงไป ประชาชนยังคงใช้เส้นทางคมนาคมทั้ง 2 อย่างสม่ำเสมอ อย่างไรก็ตามการขยายเส้นทางคมนาคมในช่วง 2 รัชกาลที่ได้กล่าวมาข้างต้น น่าจะเป็นปัจจัยหลักที่นำพางานศิลปกรรมจากราชธานีกรุงเทพฯ เข้ามายังพื้นที่บริเวณริมคลองแคว้อ้อมอย่างรวดเร็วในช่วงเวลานี้ด้วย (แผนที่ที่ 10)

ภาพที่ 256 พระอุโบสถวัดศรีสุริยวงศ์ ที่สร้างขึ้นโดยการอุปถัมภ์ของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีรูปแบบและแรงบันดาลใจจากอาคารแบบตะวันตก

ภาพที่ 257 พระอุโบสถวัดสถิตนารทปริวัตร อาคารลักษณะพิเศษที่น่าจะเป็นแรงบันดาลใจให้พระอุโบสถวัดราชฤๅณีนพินที่

ภาพที่ 258 พระอุโบสถวัดศาลเจ้า ตัวอย่างของพระอุโบสถ
ที่น่าจะได้รับแรงบันดาลใจจากพระอุโบสถวัดสัตตนาถปวิวัตร

หลักฐานสำคัญอีกประการคือการพบงานศิลปกรรมที่สามารถระบุชี้ชัดได้ว่าเป็นงานศิลปกรรมจากราชธานี นั่นคือพระพุทธรูปซึ่งเป็นผลงานของกลุ่มบ้านช่างหล่อ บางกอกน้อย ทั้งพระพุทธรูปแบบที่เลียนแบบพระพุทธรูปสุโขทัย-ล้านนา หรือพระบุชารัชกาล (ภาพที่ 259) และพระครองจีวรลายดอก (ภาพที่ 260) มายังพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมด้วย นอกจากนี้การปรากฏพระพุทธรูปที่มีขนาดใหญ่โตมาก เช่น พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถของวัดเกาะลอยอุดมเอกธาราม (ภาพที่ 261) และหลวงพ่อดุ พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดเสด็จ (ภาพที่ 262) น่าเชื่อว่าเป็นฝีมือของช่างจากบ้านช่างหล่อที่ได้รับเชิญมาปั้นหล่อพระพุทธรูปขนาดใหญ่ในพื้นที่ด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 259 (ซ้าย) พระพุทธรูปบ้านช่างหล่อที่ได้รับอิทธิพลศิลปะสุโขทัย-ล้านนา หรือพระบุชารัชกาล ซึ่งเป็นผลิตภัณฑ์จากบ้านช่างหล่อ ธนบุรี

ภาพที่ 260 (ขวา) พระพุทธรูปครองจีวรลายดอก วัดปากน้ำ ซึ่งเป็นผลิตภัณฑ์จากบ้านช่างหล่อ ธนบุรี

ภาพที่ 261 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดเกาะลอยอุดมเอกราชาม พระพุทธรูปขนาดใหญ่ที่เชื่อว่าเป็นฝีมือของช่างจากบ้านช่างหล่อ

ภาพที่ 262 (ขวา) หลวงพ่อโต วัดเสด็จ พระพุทธรูปขนาดใหญ่ที่เชื่อว่าเป็นฝีมือของช่างจากบ้านช่างหล่อ

นอกจากนี้หลักฐานเอกสารยังบ่งชี้ด้วยว่าวัดในพื้นที่ริมคลองแควอ้อม ได้แก่ วัดเสด็จ มีการติดต่อกับนายช่างศิลปกรรมจากกรุงเทพฯ คือ พระนวกการโกวิท ช่างในกรมธรรมการ เป็นผู้ออกแบบเครื่องหลังคาของพระอุโบสถด้วย (ภาพที่ 263)

ภาพที่ 263 พระอุโบสถวัดเสด็จ ที่พระนวกการโกวิท ช่างในกรมธรรมการ เป็นผู้ออกแบบเครื่องหลังคา

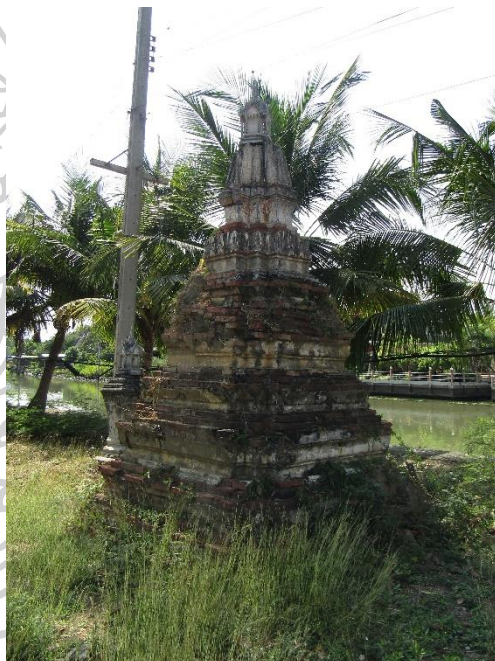
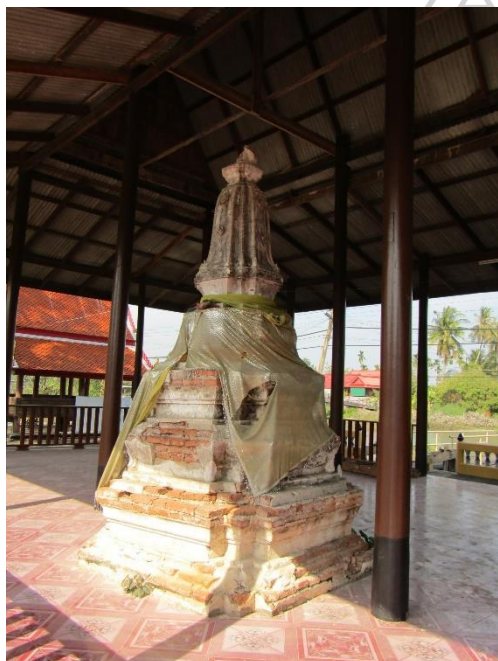
จากหลักฐานที่ได้กล่าวมาข้างต้นคงอาจสรุปได้ว่างานศิลปกรรมในช่วงเวลาครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 ได้รับแรงบันดาลใจ รวมทั้งการติดต่อของช่างจากราชธานีกรุงเทพฯ เพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัดนั้นคงปฏิเสธไม่ได้ว่าการติดต่อคมนาคมที่ง่ายตายเป็นมากขึ้นเป็นพื้นฐานปัจจัยหลักของการเคลื่อนไหวของงานศิลปกรรมในช่วงเวลานั้น

การสืบทอดงานศิลปกรรมที่ไม่เป็นที่นิยมในราชธานีแล้วและงานสร้างสรรค์

ศิลปกรรมใหม่จากศิลปกรรมเดิม

ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ เกิดการพัฒนาการทางด้านงานศิลปกรรมเรื่อยมา โดยพบว่าภายหลังสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจดีย์ทรงเครื่อง และเจดีย์ทรงปราสาทถูกลดบทบาทลงอย่างเห็นได้ชัด จนแทบจะไม่ปรากฏเลยในพระอารามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอุปถัมภ์ รวมทั้งพระอารามในสมัยถัดลงมาที่พระราชวงศ์ทรงอุปถัมภ์ด้วยเช่นกัน ทั้งในเขตราชธานีและนอกราชธานี

อย่างไรก็ตามเมื่อตรวจสอบรูปแบบทางศิลปกรรมและกำหนดอายุงานศิลปกรรมในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมแล้วพบว่า ทั้งเจดีย์ทรงเครื่องและเจดีย์ทรงปราสาทที่ไม่ได้รับความนิยมแล้วในงานศิลปกรรมของช่างในราชสำนัก กลับปรากฏสืบเนื่องเป็นจำนวนมากในพื้นที่ริมคลองแควอ้อม ซึ่งโดยส่วนใหญ่เจดีย์ทรงเครื่องมักเป็นเจดีย์ขนาดไม่ใหญ่มาก สำหรับบรรจุอัฐิของผู้วายชนม์ในชุมชน และมีรูปแบบทางศิลปกรรมที่คลี่คลายลงไปแล้ว โดยเฉพาะเรื่องสัดส่วนของเจดีย์รวมทั้งการประดับตกแต่งด้วยเทคนิคที่ไม่สามารถพบได้ในราชธานีคือการเขียนสีด้วยเทคนิคงานแบบจิตรกรรมแบบจีนเป็นต้น ซึ่งการเขียนภาพประดับลงบนองค์เจดีย์อาจเป็นงานเขียนเพื่อทดแทนการประดับเครื่องกระเบื้องที่นิยมในราชธานีก็ได้ (ภาพที่ 264-265)

ภาพที่ 264 (ซ้าย) เจดีย์ทรงเครื่องวัดเสด็จ มีขนาดที่เล็กลงสำหรับเป็นเพียงเจดีย์บรรจุอัฐิ

ภาพที่ 265 (ขวา) เจดีย์ทรงเครื่องวัดบางวันทอง มีการประดับด้วยการเขียนสีบนองค์เจดีย์

เช่นเดียวกับเจดีย์ทรงปราสาท ซึ่งหมดความนิยมในราชธานีและงานช่างของราชสำนักลงไปแล้วอย่างน้อยในช่วงหลังรัชกาลที่ 3 ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่กลับพบเจดีย์ทรงปราสาทในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 ลงมาแล้ว ลักษณะสำคัญของปราสาทกลุ่มนี้คือรูปแบบของงานช่างที่คลี่คลายจากปราสาทในราชธานีลงมาอย่างมากแล้ว โดยเฉพาะปราสาทของวัดศาลเจ้า (ภาพที่ 266) ที่มีการหนูนฐานขึ้นสูงมากกว่าระเบียบของปราสาทโดยทั่วไป แสดงให้เห็นได้ว่าเป็นงานช่างพื้นบ้านอย่างแท้จริง

ภาพที่ 266 ปราสาทวัดศาลเจ้า ยังคงสร้างเจดีย์ทรงปราสาทอยู่ ทั้งที่ในราชธานีเสื่อมความนิยมลงแล้ว มีและ พัฒนาการทางด้านรูปแบบที่มีความเป็นพื้นบ้านมากขึ้นเพื่อเป็นจุดหมายตาในการเดินทางทางน้ำ

นอกจากเจดีย์ทรงเครื่องและเจดีย์ทรงปราสาทจะเป็นภาพสะท้อนของการสร้างสรรค์งานศิลปกรรมที่สืบเนื่องจากงานศิลปกรรมแบบเก่าที่ไม่นิยมในราชธานีแล้ว งานศิลปกรรมนี้ก็คงเป็นพื้นฐานให้กับช่างในพื้นที่นี้เองสามารถคิดค้นรูปแบบของเจดีย์ขึ้นใหม่ คือเจดีย์ทรงปราสาทยอด (ภาพที่ 267-268) ซึ่งเมื่อพิจารณาจากรูปแบบงานศิลปกรรมเชื่อว่าเป็นการนำเอารูปแบบของเจดีย์ทรงปราสาทและเจดีย์ทรงเครื่องมาประยุกต์ปรับใช้เข้าด้วยกัน โดยถึงแม้ว่าในงานศิลปกรรมไทยจะพบการทำเจดีย์ทรงปราสาทยอดมาก่อนแล้ว และสืบเนื่องมาถึงสมัยอยุธยาตอนปลายแต่ไม่ได้เป็นที่นิยมมากนักในราชธานี เพราะพบเพียงแค่ที่วัดราชบูรณะเท่านั้นและไม่มีการทำสืบเนื่องต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังนั้นการกลับมาปรากฏเจดีย์ทรงปราสาทยอดในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมอย่างน้อยในช่วงรัชกาลที่ 6 จึงไม่อาจสามารถนับเนื่องได้ว่าเป็นพัฒนาการทางด้านรูปแบบกับเจดีย์ทรงปราสาทยอดในสมัยอยุธยาหรือสมัยก่อนหน้าได้ อาจเกิดขึ้นเองจากแรงบันดาลใจของช่างในท้องถิ่นเองเท่านั้น

ภาพที่ 267 (ซ้าย) เจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ เป็นการก่อพอกเป็นเจดีย์ทรงปราสาทยอดในราวสมัยรัชกาลที่ 6 ลงมา เชื่อว่าเจดีย์ด้านในน่าจะเป็นเจดีย์ทรงปราสาท

ภาพที่ 268 (ขวา) เจดีย์บริวารประจํามน่าจะสร้างขึ้นโดยใช้ทรงปราสาทยอดเพื่อให้ล้อกับเจดีย์ประธาน

งานศิลปกรรมสกุลช่างจีน ภาพสะท้อนความหลากหลายทางวัฒนธรรม

กลุ่มช่างที่สำคัญอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งฝากผลงานศิลปกรรมไว้ในพื้นที่บริเวณริมคลองแค่อ้อมคือกลุ่มงานช่างศิลปกรรมแบบจีน งานช่างกลุ่มนี้สามารถพบได้ทั่วไปโดยแฝงตัวอยู่กับงานสถาปัตยกรรมอย่างแยบยล ส่วนมากมักไม่ใช่งานโครงสร้างหลักของสถาปัตยกรรม หากแต่มักจะเป็นงานจิตรกรรมและงานประติมากรรม ที่มีหน้าที่เป็นงานประดับตกแต่งเท่านั้น (ภาพที่ 269-272)

ลักษณะสำคัญของงานช่างกลุ่มนี้หากเป็นงานจิตรกรรมมักใช้โทนสีหลักคือสีแดง สีเหลือง สีเขียว และสีที่พบมากที่สุดคือสีน้ำเงินคราม ซึ่งโดยปรกติแล้วสีน้ำเงินครามเป็นระบบสีที่พบได้น้อยในงานจิตรกรรมแบบไทยประเพณี อีกทั้งกระบวนการวาดลายที่ปรากฏก็มักจะเป็นลวดลายแบบจีน เช่น ลายช่อดอกไม้ ที่เป็นดอกพุดตานหรือดอกเบญจมาศ เช่น ที่พระเขนยของพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ หรือลายประแจจีนที่ปรากฏบนเจดีย์ประธานของวัดเกาะศาลพระ รวมทั้งที่ฐานชุกชีภายในวิหารเก๋ง วัดปากน้ำ มีการเขียนเป็นภาพจิตรกรรมเล่าเรื่องด้วยโทนสีดำ โดยลักษณะของลวดลายและเทคนิคการเขียนภาพกลุ่มนี้ สามารถเทียบเคียงได้กับงานจิตรกรรมที่มักปรากฏที่ผนังของศาลเจ้าหลายแห่ง

ภาพที่ 269 ลวดลายดอกเบญจมาศและลายเครือแบบจีนที่พระเขนยของพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ

ภาพที่ 270 ลวดลายประแจจีนที่ท้องไม้ของเจดีย์ประธานวัดเกาะศาลพระ

ภาพที่ 271 ภาพจิตรกรรมบนฐานชุกชีภายในวิหารเก๋งวัดปากน้ำ

ภาพที่ 272 ภาพจิตรกรรมบนอาคารทางเข้าศาลเจ้ากวางตุ้ง กรุงเทพฯ

พร้อมกันนี้ยังพบเทคนิคการประดับกระเบื้องตัดแบบจีนที่เรียกว่า “เขียนฉือ” เทคนิคการประดับกระเบื้องตัดเช่นนี้สามารถพบได้โดยทั่วไปในงานศิลปกรรมแบบจีนได้โดยเฉพาะของกลุ่มวัฒนธรรมแบบแต้จิ๋ว ฮกเกี้ยน และแคะ ซึ่งในศิลปกรรมจีนมักเป็นเครื่องประดับบริเวณส่วนของหลังคาศาลเจ้าเป็นหลัก (ภาพที่ 273) แต่ในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมพบว่าการหยิบยืมเทคนิคเชิงช่างเช่นนี้มาใช้ประกอบกับงานสถาปัตยกรรมแบบไทย โดยเฉพาะที่ซุ้มประตูหน้าต่างของวิหารพระพุทธไสยาสน์ และ ซุ้มประตูของพระอุโบสถ วัดปากน้ำ (ภาพที่ 274) ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นการพลิกแพลงงานช่างแบบจีนให้กับงานสถาปัตยกรรมไทยอย่างลงตัว

ภาพที่ 273 ส่วนหลังคาของศาลเจ้าปูนไถ่ก้ง เขตดุสิต กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศาลเจ้าของกลุ่มคนแต้จิ๋วประดับด้วยงานปูนปั้นประดับกระเบื้องตัดหรือ เทคนิค เขียนฉือ

ภาพที่ 274 ซุ้มประตูของวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดปากน้ำ ประดับด้วยงานปูนปั้นประดับกระเบื้องตัดหรือเขียนฉือ

การปรากฏเทคนิคทั้งงานประติมากรรมและงานจิตรกรรมเช่นนี้ อาจสามารถเป็น ภาพสะท้อนสำคัญของกลุ่มช่างจีนที่เข้ามามีบทบาทในสังคมในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม ในช่วง ระยะเวลาครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 หรือในช่วงรัชกาลที่ 5 ลงมา โดยกลุ่มช่างเหล่านี้อาจได้รับการว่าจ้างจากคณะผู้จัดสร้างให้มาร่วมงานด้วยก็เป็นได้ หรือคณะผู้ว่าจ้างอาจเป็นชาวไทยเชื้อสายจีน ด้วยหรือไม่ ซึ่งสัมพันธ์กับในพื้นที่เมืองราชบุรีเป็นพื้นที่ที่มีชุมชนชาวจีนอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะกลุ่มชาวแต้จิ๋ว ในเขตตลาดเก่าเหนือวัดสัตตนารถปริวัตร¹⁴⁵ และการพบศาลเจ้าจีนในพื้นที่ ได้แก่ศาลเจ้าเหล่าเป็นโถงวง (เหล่าปูนเถ่ากง) ที่ปากน้ำบ่าหุ หรือบริเวณใกล้กับวัดศาลเจ้า ทางตอนเหนือของคลองแควอ้อมที่แยกออกจากแม่น้ำแม่กลองในเขตจังหวัดราชบุรี โรงเรียนเด็กตี้วบริเวณปากคลองบางนางสุญ ศาลเจ้าไต้เพ่งอ้วงกง และโรงเรียนชิวฮกตี้ว ที่ตั้งอยู่บริเวณปากคลองแควอ้อมฝั่งบางกุ้ง ย่อมเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อม มีการอาศัยอยู่ของชาวจีน ด้วยเช่นกัน

สรุปความสัมพันธ์ของงานศิลปกรรมกับพัฒนาการชุมชนบริเวณสองฝั่งของลำน้ำแควอ้อม

พัฒนาการของชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมหลังพุทธศตวรรษที่ 19 เชื่อว่าน่าจะมีการขยายตัวขึ้นมาจากทางใต้ของคลองแควอ้อม จากการกระจุกตัวของงานศิลปกรรม ซึ่งใกล้กับเมืองแม่กลอง โดยพบหลักฐานสำคัญคือพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนต้น ในราวพุทธศตวรรษที่ 20 เชื่อว่าพระพุทธรูปกลุ่มนี้น่าจะถูกอัญเชิญมาประดิษฐานเมื่อครั้งแรกสร้าง จึงอาจเป็นภาพสะท้อนชุมชนริมคลองแควอ้อมที่น่าจะเริ่มก่อร่างสร้างตัวในช่วงเวลาดังกล่าว ว่าน่าจะเป็นชุมชนขนาดเล็กอาจมีวัดที่มีเพียงพระพุทธรูปประดิษฐานในพระวิหารเป็นประธานของวัด และยังมีได้มีการผูกพัทธสีมาอย่างเป็นทางการเป็นกิจลักษณะ กระทั่งในสมัยอยุธยาตอนกลางในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 ลงมา จึงเริ่มปรากฏหลักฐานโบสถ์มา แสดงให้เห็นว่าวัดในพื้นที่ริมคลองแควอ้อมน่าจะมีการผูกพัทธสีมาและเริ่มให้ความสำคัญกับพระอุโบสถแล้ว

ต่อมาในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย พบหลักฐานทางศิลปกรรมโดยเฉพาะงานสถาปัตยกรรมและโบสถ์มา ซึ่งสามารถยืนยันได้ว่าในช่วงเวลาข้างต้นเกิดการสร้างวัดเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก

¹⁴⁵ ขวลิต ขาวเขียว และคณะ, "รายงานการวิจัยการพัฒนาทุนทางวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวเมืองนำอยู่ราชบุรี," (โครงการวิจัยได้รับทุนสนับสนุนโดยสำนักงานสภานโยบายการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรมแห่งชาติ, 2564), 78.

และมีการซ่อมแปลงพระพุทธรูปในสมัยก่อนหน้าที่มีจำนวนมากให้มีพุทธลักษณะตามที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งการสร้างวัดและงานพุทธศิลป์จำนวนมากอย่างเห็นได้ชัดเช่นนี้น่าจะเป็นไปเพื่อรองรับขยายตัวขึ้นของชุมชนที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว แต่การขยายตัวของชุมชนก็ยังคงกระจุกตัวรวมกันกับชุมชนเดิมในสมัยอยุธยาตอนกลางคือบริเวณทางตอนใต้ของคลองแควอ้อมอยู่เช่นเดิมกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยา

ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 ในสมัยธนบุรี - ต้นรัตนโกสินทร์ พื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมโดยเฉพาะทางตอนใต้ของคลองที่เป็นชุมชนขนาดใหญ่แล้วในสมัยอยุธยาตอนปลาย คงได้รับผลกระทบจากสงครามเสียกรุงนั้นด้วยเช่นกัน เชื่อว่ามีวัดบางแห่งอาจถูกทิ้งร้างไปจากเหตุการณ์ดังกล่าว แต่ในช่วงเวลานี้ก็กลับพบการบูรณปฏิสังขรณ์งานศิลปกรรมต่าง ๆ ทั้งสถาปัตยกรรมและประติมากรรมให้สามารถกลับมาใช้งานได้ใหม่ โดยมีรูปแบบทางศิลปกรรมที่ค่อนข้างต่อเนื่อง จึงน่าจะเชื่อว่าชุมชนอาจไม่ได้ถูกปล่อยทิ้งร้างโดยสิ้นเชิงในช่วงหลังสงครามแต่อาจลดขนาดของชุมชนลงและเริ่มฟื้นฟูขึ้นเรื่อย ๆ โดยลำดับ ภายหลังจากที่บ้านเมืองมีเสถียรภาพมากพอสมควร

กระทั่งในช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 มีการสร้างเส้นทางคมนาคมใหม่ คือการขุดคลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก ในสมัยรัชกาลที่ 4 และเส้นทางรถไฟสายใต้ สายท่าจีน และสายแม่กลอง ในช่วงรัชกาลที่ 5 มายังเมืองราชบุรี ความสะดวกและรวดเร็วทางด้านการคมนาคมที่มากขึ้น ทำให้ราชบุรีมีความเจริญขึ้นอย่างก้าวกระโดด มีโครงการสร้างพระราชฐาน และวัดจากพระราชวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งใช้รูปแบบงานศิลปกรรมที่นิยมในกรุงเทพฯ ลงมาใช้ในพื้นที่จนกลายเป็นแม่แบบและแรงบันดาลใจสำคัญของงานศิลปกรรมระยะหลังในพื้นที่ เริ่มเกิดวัดใหม่ ๆ กระจายตัวขึ้นมาทางตอนเหนือของคลองแควอ้อมในเขตราชบุรีมากยิ่งขึ้น รวมทั้งพบการเข้ามาของงานศิลปกรรมจากงานช่างแบบจีนที่สะท้อนความหลากหลายของกลุ่มคนในช่วงเวลาดังกล่าว

บทที่ 6 สรุปและข้อเสนอแนะ

จากข้อมูลหลักฐานทางด้านศิลปกรรมและข้อมูลอื่น ๆ ที่ได้นำมาวิเคราะห์ในครั้งนี้นี้สามารถอธิบายความเป็นไปของชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อม รวมทั้งความสำคัญของคลองเล็ก ๆ สายนี้ได้ว่าพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมนี้คงมีความสำคัญมาแล้วอย่างน้อยตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ที่พบการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ที่บริเวณแหล่งโบราณคดี โคกพริก จังหวัดราชบุรี เรื่อยมาจนกระทั่งช่วงยุคต้นประวัติศาสตร์ มีการตั้งชุมชนในสมัยทวารวดี ที่เมืองคูบัว ห่างออกไปจากคลองแควอ้อมเล็กน้อย โดยมีห้วยชินสีห์หรือคลองคูบัวที่เชื่อมต่อระหว่างตัวเมืองคูบัวและคลองแควอ้อม ซึ่งในเวลานั้นน่าจะยังคงเป็นแม่น้ำแม่กลองสายหลัก

แม่น้ำแม่กลองคงจะเปลี่ยนทิศทางไปในราวพุทธศตวรรษที่ 17 จนทำให้คลองแควอ้อมที่เคยเป็นเส้นทางหลักเข้าสู่เมืองคูบัวถูกลดความสำคัญลงและทำให้เมืองคูบัวเสื่อมความเจริญลง และเกิดเมืองแห่งใหม่ขึ้นในบริเวณเมืองราชบุรี และมีความเจริญขึ้นมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 โดยมีหลักฐานทางโบราณคดีและงานศิลปกรรมในวัฒนธรรมเขมร ส่วนพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมที่เคยเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญที่ถูกลดบทบาทลงไปคงถูกปล่อยทิ้งให้ร้างลงในช่วงเวลาดังกล่าว

หลักฐานทางศิลปกรรมที่กลับมาพบในพื้นที่บริเวณริมคลองแควอ้อมเริ่มต้นขึ้นจากงานศิลปกรรมที่สามารถกำหนดอายุสมัยได้ในราวพุทธศตวรรษที่ 20 คือพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 2 และ 3 ซึ่งเชื่อว่าอายุเชิฐมาจากพื้นที่ภายนอก และเริ่มพบหลักฐานที่เป็นใบเสมาซึ่งเป็นหมุดหมายสำคัญของการสร้างศาสนสถานอย่างน้อยในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งการกำหนดอายุการเริ่มตั้งชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมเป็นเรื่องที่ยากที่จะสรุปได้ แต่จากหลักฐานที่ปรากฏทำให้สันนิษฐานได้ในเบื้องต้นว่าชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมหลังพุทธศตวรรษที่ 19 น่าจะเริ่มก่อร่างสร้างตัวขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 20 และไม่ใหม่ไปกว่าครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 โดยเริ่มมีการตั้งชุมชนในบริเวณทางตอนใต้ของลำคลอง การเกิดขึ้นของชุมชนบริเวณนี้คงขยายตัวสอดคล้องกับการยกฐานะของเมืองแม่กลองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งปรากฏหลักฐานการตราตำแหน่งพระสมุทรสงครามเป็นเจ้าเมืองแม่กลองในกฎหมายตราสามดวง พระอัยการนาทหารหัวเมือง

การปรากฏหลักฐานทางศิลปกรรมจำนวนมากอย่างก้าวกระโดด ทั้งสถาปัตยกรรม ใบเสมา และประติมากรรม ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 – 23 ซึ่งเป็นช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย แสดงให้เห็นว่าช่วงเวลาดังกล่าวชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมทางตอนใต้ น่าจะขยายตัวจากชุมชนที่เริ่มก่อตั้ง

ขึ้นจึงทำให้เกิดการสร้างศาสนสถานและปูชนียวัตถุเนื่องในพุทธศาสนาเพื่อตอบสนองการขยายตัวของชุมชน ความเฟื่องฟูในพื้นที่คงจะชะงักลงเมื่อเกิดภัยสงครามเสียกรุงศรีขึ้นในปี พ.ศ. 2310 เมื่อกรุงศรีอยุธยาล่มสลายลงแต่ก็ได้ถูกทิ้งร้างตั้งในราชธานี

ภายหลังการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยา พื้นที่บริเวณปากคลองแควอ้อมที่เรียกว่าบางกุ่มได้ปรากฏชื่อว่าเป็นที่ตั้งค่ายของกลุ่มชาวจีน อีกทั้งเมืองพิจารณาจากหลักฐานทางศิลปกรรมเชื่อได้ว่าชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมน่าจะหดตัวลงจากเหตุการณ์สงคราม แต่ไม่ได้ปล่อยให้ร้าง ว่างเปล่า บางแห่งถูกปล่อยให้ร้างลง แต่ก็พบว่าบางแห่งยังมีการบูรณะซ่อมแซมใช้งานสืบเนื่องมาจนบ้านเมืองมีเสถียรภาพและความมั่นคงมากขึ้น ชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมคงได้กลับมาขยายตัวอีกครั้ง

การขยายตัวครั้งสำคัญอีกระลอกเกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 มีการสร้างเส้นทางคมนาคมใหม่ คือการขุดคลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก ในสมัยรัชกาลที่ 4 มายังเมืองราชบุรี ทำให้ราชบุรีมีความเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว มีโครงการสร้างพระราชฐานบนเขาสัตตนาถ หรือราชบุรี (ปัจจุบันเป็นวัดเขาวัง) และการสร้างวัดที่ได้รับการอุปถัมภ์จากพระราชวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งใช้รูปแบบงานศิลปกรรมที่นิยมในกรุงเทพฯ ลงมาใช้ในพื้นที่จนกลายเป็นแม่แบบและแรงบันดาลใจสำคัญของงานศิลปกรรมระยะหลังในพื้นที่ เช่นวัดสุริยวงศารามที่ได้รับการอุปถัมภ์โดย สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) หรือวัดสัตตนาถปรีวัตรที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นทดแทนวัดเดิมบนเขาสัตตนาถ ที่สร้างพระราชฐาน รวมทั้งเส้นทางรถไฟสายใต้ ในช่วงรัชกาลที่ 5 ทางรถไฟสายท่าจีน และสายแม่กลอง ทำให้มีความสะดวกและรวดเร็วทางด้านการคมนาคมที่มากขึ้น ทำให้งานศิลปกรรมจากราชธานีกระจายตัวสู่หัวเมืองได้อย่างรวดเร็ว อีกทั้งมีการเกิดขึ้นของวัดใหม่ ๆ กระจายตัวขึ้นมาทางตอนเหนือของคลองแควอ้อมในเขตราชบุรีมากยิ่งขึ้น รวมทั้งพบการเข้ามาของงานศิลปกรรมจากงานช่างแบบจีนที่สะท้อนความหลากหลายของกลุ่มคนในช่วงเวลาดังกล่าว

ข้อเสนอแนะ

อย่างไรก็ดีข้อมูลและการวิเคราะห์ที่ได้พรรณนามาทั้งหมดนี้เกิดขึ้นจากกระบวนการทางประวัติศาสตร์ศิลปะ และเป็นเพียงการวิเคราะห์จากหลักฐานทางศิลปกรรมที่ปรากฏเพียงเบื้องต้น

เกี่ยวกับงานศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนาเท่านั้น หากในอนาคตมีการนำกระบวนการศึกษาอื่น ๆ มาประยุกต์ใช้ คงจะได้มาซึ่งความสมบูรณ์ของหลักฐานและการวิเคราะห์มากขึ้นกว่านี้ เช่น

1. การศึกษาเกี่ยวกับงานศิลปกรรมประเภทอื่น ๆ จำพวกงานประณีตศิลป์ ที่ยังขาดการศึกษาในงานวิจัยนี้ ได้แก่ หีบพระธรรม และธรรมาสน์ รวมทั้งเอกสารโบราณ ซึ่งน่าจะให้ภาพของชุมชนที่น่าสนใจและครบถ้วนมากขึ้น
2. การใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ภาพถ่ายเก่า ซึ่งเป็นชุดข้อมูลที่ค่อนข้างยากในการเข้าถึง เนื่องจากเป็นชุมชนขนาดเล็กที่อยู่ห่างไกลราชธานี การถ่ายภาพของคนในชุมชนในอดีตจึงเป็นเรื่องที่เข้าถึงยาก รวมทั้งปัจจุบันที่คนในชุมชนเริ่มลดจำนวนลง ทำให้ยากต่อการหาคนเก่าแก่มาทำการสัมภาษณ์ได้
3. การขุดค้นทางโบราณคดี เพื่อหาหลักฐานที่ทับซ้อนของการใช้งานในบริเวณพื้นที่หรือไม่ได้ โดยเฉพาะบริเวณฐานของอาคารที่เป็นพระอุโบสถ เช่น พระอุโบสถเก่าวัดบางกุ้ง สมุทรสงคราม เป็นต้น
4. ประเด็นปัญหาเรื่องการเคลื่อนย้ายของหลักฐาน คือพระพุทธรูปแบบสมัยอยุธยาตอนต้น ซึ่งสามารถเคลื่อนย้ายได้ และไม่มีหลักฐานที่กล่าวถึงการเคลื่อนย้ายได้อย่างชัดเจน อาจทำให้ผลการวิเคราะห์ข้อมูลมีความคลาดเคลื่อนได้

การศึกษาพัฒนาการของชุมชนบริเวณริมคลองแควอ้อมผ่านงานศิลปกรรม คงเป็นภาพที่สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของคลองแควอ้อม ที่เคยเป็นลำน้ำใหญ่หล่อเลี้ยงชีวิตคนมาแต่บรรพกาล ผ่านช่วงเวลาที่ยุ่งเรื่องและร่วงโรยของบ้านเมืองที่อยู่ริมคลอง สลับกันไปมาจนถึงปัจจุบัน

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

หนังสือและบทความ

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2537.

กรมการศาสนา. ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

กรมศิลปากร. ปกิณคลิขิตวัฒนธรรม เล่ม 27 จังหวัดสมุทรสงคราม. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2564.

———. ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2548.

กลุ่มโบราณคดี. สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี. กรมศิลปากร. รายงานการวิเคราะห์โบราณวัตถุเบื้องต้นจากการขุดค้น

แหล่งโบราณคดีบ้านโคกพริก ตำบลคู้งกระถิ่น อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี. เอกสารอัดสำเนา, 2548.

กลิ่น, สามเณร. นิราศพระแท่นดงรัง. พระนคร: กรมศิลปากร, 2504. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นางเจียน สังขสุนทร).

ก่องแก้ว วีระประจักษ์. "จารึกวัดไชยวัฒนาราม." ใน วัดไชยวัฒนาราม, 176-83. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2559.

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคล เฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรสงคราม. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 2544.

"คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม." ใน ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม 3 เรื่อง, 225-332. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2553.

โคลด์ เซเบเรต์. จดหมายเหตุของมองซิเออร์เซเบเรต์. แปลโดยราชบัณฑิตยสภา. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2560.

จดหมายเหตุวัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ 1-4. กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และ มูลนิธิทุนสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2552.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. พระนคร: กรมศิลปากร, 2511. (พิมพ์เนื่องในการบรรจุศพ นายไต้ล้ง พรประภา).

ชนธิกาญจน์ จินใจตรง และ กฤติพร หัวใจเจริญ. "ภูมิพรรณวัฒนธรรมของชุมชนดั้งเดิม กรณีศึกษาชุมชนคลองแคว อ้อมจังหวัดสมุทรสงคราม." สิ่งแวดล้อมสร้างสรรค์งานวิจัย 19, 3 (กันยายน-ธันวาคม 2563 2563): 1-21.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. "คำอธิบายเรื่องนิราศของสุนทรภู่." ใน นิราศเมืองเพชร, 1-15. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2496. (พิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางเจียน สังขสุนทร).

———. "ประวัติวัดยานนาวา." ใน ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 42-43. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2534.

- . "ประวัติวัดสระเกศ ราชวรมหาวิหาร." ใน **ประวัติวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร และจดหมายเหตุเรื่อง พระสารีริกธาตุเมืองกบิลพัสดุ์**, 19-28. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2508. คณะรัฐมนตรีพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อยู่ ญาโณทโย).
- . **ตำนานพระพุทธเจดีย์**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.
- . **นิทานโบราณคดี**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2517.
- . **พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน, 2555.
- . **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505.
- . **อธิบายราชินิกุลบางช้าง**. ชำระใหม่และพิมพ์ครั้งที่ 3. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471. (พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) กับ เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ตัน บุนนาค) พิมพ์อุทิศถวายสนองพระคุณ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี).
- . **อธิบายเรื่องสำเภาวัดยานนาวา**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471. (พระครูพรหมจริยาภรณ์ เจ้าอาวาส พิมพ์ถวายสนองพระเดชพระคุณในงานเสด็จพระราชทานพระกรฐินเมื่อ พ.ศ. 2471).
- . **โคลงกวีโบราณและวรรณกรรมพระยาตรัง**. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2505.
- . **ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา**. "ชุดคลองภาษีเจริญ." ใน **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4**, 33. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุนนาค)).
- . "ชุดคลองมหาสวัสดิ์." ใน **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4**, 168-169. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุนนาค)).
- . "เปิดคลองดำเนินสะดวก." ใน **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4**, 351-52. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์ 2477. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุนนาค)).
- . "สร้างป้อมและชุดคลอง." ใน **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3**, 37. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538.
- . **เทพสุนทราคารทูล**. "ราชินิกุลบางช้าง." ใน **งานฉลองวันพระราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย**, 1-98. ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2511.
- . **ธงชัย ลีขิตพรสวรรค์**. "คำนำ." ใน **ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม 3 เรื่อง**, 3-4. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2553.
- . **ธนิต อยู่โพธิ์**. "คำนำเรื่องนิราศพระแท่นดงรัง." ใน **นิราศพระแท่นดงรัง**, 3-4. พระนคร: กรมศิลปากร, 2504.
- . **นิคม จิงอยู่สุข**. "ทรัพยากรธรณีราชบุรี." ใน **ราชบุรี**, 31-46. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2534.
- . "บันทึกพงศาวดารประกอบโคลงนิราศเสด็จทัพลำน่าน้อย." ใน **โคลงกวีโบราณและวรรณกรรมพระยาตรัง**, 10-14. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2505.
- . **ปฏิพัทธ์ พุ่มพงษ์แพทย์, ประทีป เพ็งตะโก และ พิศิษฐ์ ชวนะเกรียงไกร**. "เขาตะเกา ลพบุรี : แหล่งวัตถุศิลปะและแหล่งผลิตพระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยา." **ศิลปากร** 31, 2 (พฤษภาคม-มิถุนายน 2530): 61-80.

- ประทีป เพ็งตะโก. "แบบพระพักตร์พระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยา." ใน **ประทีปวิทรรศน์: รวมเรื่องโบราณคดีอยุธยา**, 149-70. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2564.
- ประภัสสร ชูวิเชียร. "ลวดลายบางแบบบนใบเสมาวัดค้างคาว จังหวัดนนทบุรี." **เมืองโบราณ** 29, 1 (มกราคม-มีนาคม 2546): 72-78.
- . "วัดใหม่เชิงเลน วัดร้างที่ถูกสร้างใหม่." ใน **วัดร้างในบางกอก**, 118-32. กรุงเทพฯ: มติชน, 2559.
- . **อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ: ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2561.
- ประยูร อุลุชาฎะ [น. ณ ปากน้ำ]. **ห้าเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยุธยา**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2558.
- . **ศิลปะกับโบราณคดีในสยาม**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2520.
- ประวัติวัดเทพศิรินทราวาส**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระสาสนโสภณ (ไย ภทฺทิโยเถร) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส, 2542).
- ประเสริฐ ณ นคร. **การอธิบายศิลาจารึกสมัยสุโขทัย**. โครงการกิติเมธีสาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. นนทบุรี: คณะศิลปศาสตร์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2547.
- ปวิวรรต ธรรมปรีชากร, สว่าง เลิศฤทธิ์ และกฤษณา พิณศรี. **ศิลปะเครื่องถ้วยในประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โอสสสกา, 2539.
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ** คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2559.
- พัชรินทร์ ศุขประมุข. "โบราณคดี ประวัติศาสตร์และศิลปกรรมในราชบุรี." ใน **ราชบุรี**, 83-146. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2534.
- พัสวีสิริ เปรมกุลนันท์. **วัด-วัง ในพระราชประสงค์พระจอมเกล้า**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2560.
- พิทยา บุนนาค. **เสมา สี่มา : ใบเสมาสมัยกรุงเทพฯ**. กรุงเทพฯ: เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์, 2560.
- . **เสมา สี่มา : หลักสี่มาในศิลปะไทยสมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรกถึงครั้งหลังและกรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2551.
- พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. **กลอนเพลงยาวนิราศเรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดง**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2464. (หอพระสมุดวชิรญาณจัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองสุพรรณบัตรท่านเจ้าพระยารามราฆพ).
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์**. พระนคร: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2514.
- วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร ที่ตั้งมาปณสถานคุรุสภาวัดสระเกศ**. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2514. (มาปณสถานคุรุสภาวัดสระเกศพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมเจดีย์ (เทียบ ธรรมโร)).
- วิยะดา ทองมิตร และ ประยูร อุลุชาฎะ [น. ณ ปากน้ำ]. "ศิลปะและจารึกวัดศรีโพธิ์." ใน **ศิลปะกับโบราณคดีในสยาม**, 180-84. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2520.

- ศมประสงค์ ขาวนาไร่. **ส่วนประดับजूในศิลปกรรมอยุธยา**, สมุทรสาคร: พิมพ์ดี, 2557.
- ศรันย์ ทองปาน. "สำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อม นนทบุรี." **เมืองโบราณ** 23, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2540): 174-79.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. "บางใหญ่ ชุมชนชาวสวนในเขตนนทบุรี." **เมืองโบราณ** 23, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2540): 50-62.
- . "ลุ่มน้ำแม่กลอง." ใน **ลุ่มน้ำแม่กลอง: พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม**, 24-62. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2536.
- . "ลุ่มน้ำแม่กลองมีคนยุคหินเป็นบรรพชนคนยุคปัจจุบัน." ใน **ลุ่มน้ำแม่กลอง ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ "เครือญาติ" มอญ**, 27-67. กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. **งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2551.
- . **เจดีย์ในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการและพลังศรัทธา**. นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2560.
- . **พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการและความเชื่อของคนไทย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556.
- . **ศิลปกรรมวัดบวรนิเวศวิหาร**. กรุงเทพฯ: วัดบวรนิเวศวิหาร, 2556.
- สงวน รอดบุญ. **พุทธศิลป์กรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: รุ่งวัฒนา, 2526.
- สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์, กระทรวงวัฒนธรรม. **สมุดภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดในจังหวัดสมุทรสงคราม**. กรุงเทพฯ: สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์, 2551.
- สมศักดิ์ รัตนกุล. **โบราณคดีเมืองคูบัว**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535. (หนังสือที่ระลึกเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ว่าที่ ร.ต. สมศักดิ์ รัตนกุล 27 เมษายน 2535).
- สฤณีพงศ์ ขุนทรง. **ทวารวดี: ประตูลู่การค้ำบนเส้นทางสายไหมทางทะเล**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2558.
- สันติ เล็กสุขุม. **กระหนกในดินแดนไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2547.
- . **งานช่าง คำช่างโบราณ**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.
- . **เจดีย์ราย "ทรงปราสาทยอด" วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์วิชาการ, 2541.
- . **ศิลปะอยุธยา: งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน**. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2560.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. **ชื่อบ้านนามเมืองลุ่มน้ำแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงคราม**. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2549.
- สุทธิสาร (ใจ), พระครู. "ประวัติพระครูสิทธิสาร (ใจ)." ใน **วัดเสด็จ**, 1-9. มปท., มปป.
- สุนทรโวหาร (ภู่), พระ. **นิราศเมืองเพชร**. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2496. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นางเจียน สังขสุนทร).
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. "ศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7." **ศิลปากร** 10, 2 (กรกฎาคม 2509): 52-62.

- สุรียา สุดสวาท. รายงานการวิเคราะห์โบราณวัตถุเบื้องต้นจากแหล่งโบราณคดีบ้านโคกพริก ตำบลคู้กระถิ่น อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี. ราชบุรี: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, 2551.
- แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย และบุษกร พิษยาพิศย์. "วัดสุวรรณดาราราม พระอารามแห่งพระราชวังศักรี." ใน **วัดสุวรรณดาราราม**, 84-90. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545.
- หอยพระสมุทวชิรญาณ. "คำอธิบายเรื่องพระราชนิพนธ์นิราศฯ ทำดินแดง." ใน **กลอนเพลงยาวนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง**, 1-6. พระนคร: ไสภณพิพรรฒธนากร, 2464. (หอยพระสมุทวชิรญาณจัดพิมพ์ในงานฉลองสุพรรณบัตรท่านเจ้าพระยารามราฆพ).
- อชิรชัญ ไชยพจน์พานิช. **ศาลเจ้าจีนในกรุงเทพฯ**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2561.
- อภิรักษ์ณ์ เกษมผลกุล. "110 ปี สถานีรถไฟศาลายา (2446-2556)." ใน **110 ปี สถานีรถไฟศาลายา: ประวัติศาสตร์วรรณกรรม และวัฒนธรรม ว่าด้วยวิวัฒนาการการเดินทางและขนส่งจากบางกอก - ศาลายา**, 51-63. นครปฐม: ศูนย์สยามทรรศนศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2557.
- . "มหาสวัสดิ์: 150 ปี มหานครที่พระราชทาน." ใน **มหาสวัสดิ์: 150 ปี มหานครที่พระราชทาน**, 1-58. นครปฐม: โครงการศิลปศาสตร์อาสา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2553. บรรณารักษ์ในโอกาสครบ 150 แห่งการชุดคลองมหาสวัสดิ์.
- อำพล คมขำ. "ช่างขึ้น: ช่างเขียนคนสำคัญแห่งลุ่มน้ำแม่กลอง." **ไทยคดีศึกษา** 14, 1 (มกราคม-มิถุนายน 2560): 213-48.
- เอกลักษณ์ เพรศพรัง. **ที่ระลึกงานทอดกฐิน วัดเกาะลอยอุทุมเอกราชวันเสาร์ที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2562**. มปท., 2562.

วิทยานิพนธ์

- จุมพล เพิ่มแสงสุวรรณ. "พระอุโบสถและพระวิหารที่ได้รับอิทธิพลตะวันตก สมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2199-2310)." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.
- ปติสร เพ็ญสุด. "ศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสวัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555.
- พุทธิรัตน์ รัชตะวรรณ. "ร่องรอยจากชื่อชุมชนที่เหลืออยู่: ภาพสะท้อนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัว กรณีศึกษา ชุมชนบ้านช่างหล่อ บางกอกน้อย กรุงเทพฯ." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549.
- อดุลย์ศักดิ์ เติมแพ่งพันธ์. "พุทธนาวา วัดยานนาวา การศึกษาเรื่องสัญลักษณ์ในความเชื่อทางพุทธศาสนา." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540.

อิสรัชย์ บุรณะอรุณรัตน์. "การศึกษาปัจจัยแวดล้อมที่ส่งผลต่อวิถีคิดของชุมชนในการปรับตัวของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น กรณีศึกษาชุมชนริมน้ำคลองแควอ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556.

รายงานการวิจัยที่ไม่ได้ตีพิมพ์

ชวลิต ขาวเขียว และคณะ. "รายงานการวิจัยการพัฒนาทุนทางวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวเมืองน่าอยู่ ราชบุรี." โครงการวิจัยได้รับทุนสนับสนุนโดยสำนักงานสภานโยบายการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรมแห่งชาติ, 2564.

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

"พระบรมราชโองการพระราชทานวิสุงคามสีมาวัดใหม่ แขวงเมืองราชบุรี พ.ศ. 2417". กระจาดฝรั่ง. อักษรไทย . ภาษาไทย. เส้นหมึก. พ.ศ. 2417. วัดใหม่ราษฎร์เจริญธรรม ราชบุรี.

ราชกิจจานุเบกษา

"การเปิดทางรถไฟสายท่าจีน พ.ศ. 2447". **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม 21, ตอนที่ 40 (8 มกราคม 2447).

"ประกาศพระราชทานอำนาจพิเศษแก่บริษัทรถไฟแม่กลองทุนจำกัด พ.ศ. 2448". **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม 22, ตอนที่ 19 (6 สิงหาคม 2448).

สัมภาษณ์

ชัยพร ชินวโร, พระครูธรรมธร. วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม. สัมภาษณ์, 22 ธันวาคม 2564.

ณัฐฐ์ อัครนิธิพิรกุล. นักศึกษาระดับปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย. สัมภาษณ์, 22 สิงหาคม 2565.

วิบูลพัฒน์วิธาน, พระครู. เจ้าอาวาสวัดใหม่ราษฎร์เจริญธรรม ตำบลบ้านไร่ อำเภอมือง จังหวัดราชบุรี. สัมภาษณ์, 22 ธันวาคม 2564.

วิสุทธิ ธรรมวิสุทธิ, พระครูสมุทร. เจ้าอาวาสวัดปากน้ำ ตำบลแควอ้อม อำเภอมือง จังหวัดสมุทรสงคราม. สัมภาษณ์, 4 สิงหาคม 2565.

สิโรจน์ โชติธมโม, พระปลัด. เจ้าอาวาสวัดราษฎร์บูรณะ ตำบลเหมืองใหม่ อำเภอมือง จังหวัดสมุทรสงคราม, 22 ธันวาคม 2564

อุมธรรมประยุต, พระครู. เจ้าอาวาสวัดเวียงทูน ตำบลเกาะศาลพระ อำเภอดำรงวิทยะ จังหวัดราชบุรี, 22 ธันวาคม 2564.

ภาษาต่างประเทศ

บทความ

Smithies, Michael. "Village Mons of Bangkok." *Journal of the Siam Society* 60.1 (January 1972): 307-32.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	นายวิศวะ ชินโย
วัน เดือน ปี เกิด	24 ธันวาคม 2539
สถานที่เกิด	จังหวัดสระบุรี
วุฒิการศึกษา	ศิลปศาสตรบัณฑิต (ประวัติศาสตร์ศิลปะ)
ที่อยู่ปัจจุบัน	92/13 หมู่ที่ 8 หมู่บ้านชลกานต์ ซอยบางเลน 10 ถนนบางกรวย-ไทรน้อย ตำบลบางเลน อำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี 11140

